

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРАРНО –
ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

Кравченко Микола Володимирович

УДК 338.24:631.14:638.1

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СТІЙКОСТІ
ПІДПРИЄМСТВ БДЖІЛЬНИЦТВА**

08.00.04 – економіка та управління підприємствами
(за видами економічної діяльності)

дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук

Науковий керівник
Вініченко Ігор Іванович,
доктор економічних наук, професор

Дніпропетровськ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ПІДПРИЄМСТВ БДЖІЛЬНИЦТВА	
1.1. Поняття економічної стійкості підприємства	11
1.2. Особливості управління стійким розвитком підприємств бджільництва	24
1.3. Методика визначення економічної стійкості підприємств бджільництва	42
Висновки до розділу 1	66
РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА РІВНЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ПІДПРИЄМСТВ БДЖІЛЬНИЦТВА	
2.1 Аналіз ефективності господарювання в підприємствах бджільництва	70
2.2. Оцінка рівня економічної стійкості підприємств бджільництва	89
2.3. Фактори впливу на економічну стійкість підприємств бджільництва	116
Висновки до розділу 2	133
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ПІДПРИЄМСТВ БДЖІЛЬНИЦТВА	
3.1. Розробка організаційно-економічних заходів реалізації стратегії стійкого економічного розвитку підприємств бджільництва	137
3.2. Формування модельних бджільничих господарств і інтегрованих систем	156
3.3. Удосконалення економічних відносин і міжгалузевих зв'язків підприємств бджільництва	171
Висновки до розділу 3	177
Висновки	182
Список використаної літератури	186
Додатки	205

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Важливу роль у забезпеченні продовольчої безпеки країни відіграють підприємства бджільництва, розвиток яких впливає на місткість внутрішнього продовольчого ринку та індикатори достатності споживання продуктів харчування населенням країни. Серед продуктів харчування одне із важливих місць належить продуктам бджільництва. Окрім цього підприємства бджільництва постачають сировину для промислового виробництва та косметичних галузей. Необхідною умовою розвитку підприємств бджільництва є їх економічна стійкість. Вона залежить від ефективності господарювання, забезпеченості їх фінансовими ресурсами, обсягів і форм інвестицій, які створюють виробничий потенціал на інноваційній основі, факторів впливу на економічну стійкість та особливостей управління. Від економічної стійкості підприємств бджільництва значною мірою залежить розвиток сільського господарства в цілому.

Забезпеченню стійкого розвитку підприємств бджільництва перешкоджають безсистемність і розпорошеність надходжень коштів у модернізацію їх виробничої діяльності, низька інвестиційна активність, відсутність комплексного застосування інноваційних технологій, недосконалість економічного механізму управління виробничим процесом та міжгалузевих зв'язків і економічних відносин із переробними підприємствами та підприємствами торгівлі, недостатня державна підтримка.

Питання управління економічною стійкістю аграрних підприємств і подальшого їх розвитку розглядалось у працях багатьох українських та зарубіжних вчених: І. Ансоффа, В. Андрійчука, В. Аранчій, О. Арєф'єва, А. Бабенка, А. Беллоу, О. Березіна, І. Бланка, В. Борисової, С. Васильчак, І. Вініченка, В. Вітлінського, П. Гайдуцького, Ю. Губені, О. Гудзь, М. Дем'яненка, М. Корецького, Н. Лобової, М. Маліка, П. Макаренка, Л. Мельника, В. Месея-Веселяка, В. Плаксієнка, С. Покропівного, П.

Саблука, Г. Савицької, О. Ульянченка, А. Циганюк, А. Чупіса, В. Юрчишина та інших.

Теоретичні й практичні основи раціонального ведення бджільництва досліджували Л. Бондарчук, В. Жаров, В. Корж, А. Левандовська, В. Поліщук, Г. Приймак, А. Черкасова та інші. Дослідження ринку продукції бджільництва та економічної ефективності її виробництва висвітлено у працях С. Бугера, А. Букреєва, О. Христенко, С.А. Чехова, О.М. Яценко та інші.

Узагальнення досягнень економічної думки засвідчує, що, незважаючи на значний науковий доробок щодо проблеми розвитку галузі бджільництва в аграрній сфері, вона поки що залишається не вирішеною остаточно. Подальшого вивчення потребує комплекс питань, пов'язаних із поглибленням саме теоретичних, методичних та організаційних засад розвитку економічної стійкості підприємств бджільництва. Дані проблеми стали визначальними в обґрунтуванні актуальності теми дослідження, обумовили його мету, завдання, зміст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. У дисертаційній роботі представлено результати досліджень, здійснених особисто автором відповідно до теми науково-дослідної роботи Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету «Стратегічний розвиток підприємництва в аграрній сфері економіки» (номер державної реєстрації 0111U009859). Зокрема автором розроблено теоретичні та науково-прикладні засади підвищення рівня економічної стійкості підприємств бджільництва.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає в розробці та обґрунтуванні теоретичних, методичних та організаційних засад щодо забезпечення економічної стійкості підприємств бджільництва. Для досягнення вказаної мети в рамках дисертаційного дослідження ставилися і виконані такі основні завдання:

- уточнити понятійний апарат проблеми дослідження, зокрема трактування сутності категорії «економічна стійкість підприємства»;
- удосконалити методичні підходи щодо управління економічною стійкістю підприємств бджільництва;
- запропонувати методику оцінки економічної стійкості підприємств бджільництва на основі економічної, технологічної, екологічної та соціальної ефективності;
- обґрунтувати організаційно-економічні заходи реалізації стратегії стійкого розвитку підприємств бджільництва;
- надати пропозиції щодо використання універсальних інтенсивних технологій утримання і розведення бджіл та технологічних прийомів усунення їх роїння;
- провести формування модельних бджільничих підприємств на основі кооперації з використанням інтегрованих систем;
- обґрунтувати методичні засади створення виробничо-науково-консультатійного центру з метою обслуговування модельних бджільничих підприємств;
- розробити організаційно-економічні заходи щодо підвищення управління економічною стійкістю та ефективністю підприємств бджільництва.

Об'єктом дослідження є процес забезпечення економічної стійкості підприємств бджільництва.

Предметом дослідження є сукупність теоретичних, методичних і практичних аспектів забезпечення економічної стійкості підприємств бджільництва.

Методи дослідження. Методичною основою дослідження обрано системний підхід до вивчення процесів та явищ, за допомогою якого виявлені проблеми розглядаються з позицій цілісності й нерозривності об'єкта та середовища його існування, цілей і методів управління, засобів його моніторингу.

У процесі дослідження використано такі наукові прийоми й методи: *абстрактно-логічний* (для теоретичних узагальнень наукових позицій вітчизняних і зарубіжних учених, формування висновків і пропозицій за результатами досліджень); *аналізу і синтезу* (виявлення причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей, що відображають тенденції розвитку аграрних підприємств бджільництва та економічної стійкості зокрема); *монографічний* (для поглибленого дослідження валового виробництва продукції, її інтенсивності та рентабельності, інших економічних показників); *порівняльного аналізу* (для виявлення структурних зрушень і змін в процесах економічної стійкості та показниках виробничої діяльності підприємств бджільництва); *економіко-статистичні* (середні й відносні величини, динамічні ряди – для встановлення динамічних закономірностей у показниках підприємницької діяльності); *аналітичне групування, індексний і кореляційно-регресійний аналіз* (для виявлення змін і впливу чинників на розвиток економічної стійкості, встановлення взаємозв'язку, кількісних та якісних залежностей між змінними величинами факторних ознак і економічними показниками розвитку підприємств); *графічний* (для посилення наочного зображення інформації щодо взаємозв'язків, динаміки економічних показників та ефективності виробництва); *математичного прогнозування* (для виявлення перспективних змін у розвитку управління стійким розвитком підприємств бджільництва).

Інформаційну базу проведення дослідження склали законодавчі та нормативно-правові акти України, матеріали Державної служби статистики України і Міністерства аграрної політики та продовольства України, Департаменту агропромислового комплексу, розвитку сільських територій та ринкового середовища Дніпропетровської обласної державної адміністрації, дані річних звітів окремих підприємств, публікації вітчизняних і зарубіжних учених, результати власних досліджень автора.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в обґрунтуванні теоретико-методичних засад економічної стійкості підприємств

бджільництва та розробці науково-практичних рекомендацій щодо забезпечення стратегії їх стійкого розвитку. Проведені дослідження дали змогу отримати такі наукові результати:

вперше:

- проведено формування модельних бджільничих підприємств на основі кооперації з використанням інтегрованих систем, що дозволило виокремити три типи підприємств, у яких залежно від кон'юнктури ринку можна буде гнучко змінювати кількість одержуваних продуктів бджільництва, а також здійснювати переробку продукції бджільництва та сировини з подальшим доведенням готової продукції до споживача через фірмову торгівлю й аграрний ринок;

удосконалено:

- трактування сутності категорії «економічна стійкість підприємства», як здатність функціонувати та розвиватися на основі підтримки виробничого потенціалу на рівні, що забезпечує випуск конкурентоздатної аграрної продукції і сталий економічний розвиток при дотриманні динамічної рівноваги чинників виробництва за наявності необхідних фінансових ресурсів;

- методичні підходи щодо визначення економічно стійкого розвитку підприємств бджільництва як фінансової та виробничо-технологічної систем, що відображає кінцеву результативність виробництва, охоплює всі стадії відтворення та впливає на пропорційність й збалансованість їх функціонування в мінливих умовах зовнішнього середовища;

- організаційно-економічні заходи щодо підвищення управління економічною стійкістю та ефективністю підприємств бджільництва, які передбачають формування економічних відносин і міжгалузевих зв'язків на основі сучасних інноваційних технологій та забезпечать зростання обсягів виробництва продуктів бджільництва;

- підходи щодо удосконалення системи управління економічною стійкістю підприємств бджільництва, які передбачають реалізацію

комплексу управлінських дій, спрямованих на формування динамічного господарюючого суб'єкта, здатного вести безперервну та економічно успішну діяльність щодо поставлених стратегічних цілей в умовах постійного впливу факторів зовнішнього середовища, зберігаючи при цьому ознаки цілісності й рівноваги соціально-економічної та екологічної систем;

набули подальшого розвитку:

- методика оцінки економічної стійкості підприємств бджільництва на основі економічної, технологічної, екологічної та соціальної ефективності, яка передбачає здатність підприємства зберігати заданий режим функціонування за найважливішими фінансово-економічними показниками, що дасть можливість визначити рівень стійкості роботи підприємства, його здатність забезпечити стабільні техніко-економічні показники й ефективно адаптуватися до змін у зовнішньому оточенні та внутрішньому середовищі;

- організаційно-економічні заходи реалізації стратегії стійкого розвитку підприємств бджільництва в напрямі державного регулювання та інвестиційної підтримки, що при координуючій ролі держави дасть можливість забезпечити таким підприємствам пільгове кредитування та фінансову підтримку;

- комплекс заходів, з використання універсальних інтенсивних технологій утримання й розведення бджіл та технологічних прийомів усунення їх роїння, що дасть можливість забезпечити промислову основу виробництва продуктів бджільництва, в результаті чого суттєво збільшиться валове виробництво меду, продуктивність однієї бджолосім'ї, значно знизиться собівартість продукції, буде отримано в 5,4 рази більше прибутку ніж при традиційному виробництві;

- пропозиції щодо створення виробничо-науково-консультаційного центру, основними функціями якого будуть діагностика ринку засобів виробництва та продукції бджільництва, інноваційна діяльність, реклама

продукції, поширення передового досвіду та консультаційне обслуговування бджолярів, що забезпечить досягнення стратегічних цілей всією інтегрованою системою.

Практичне значення одержаних результатів. Розроблені напрями підвищення економічної стійкості підприємств бджільництва, зокрема створення регіональних інтегрованих структур та їх інформаційно-консультаційного забезпечення можуть бути використані регіональними органами державного управління для розробки цільових стратегій розвитку аграрного виробництва й сільських територій. Практичну цінність мають методичні рекомендації щодо раціонального використання ресурсного потенціалу бджільництва та оцінка ефективності використання бджолопасік залежно від особливостей виробництва продукції бджільництва, розширення її асортименту й застосування інноваційних технологій ведення господарства.

Результати дисертаційного дослідження схвалені та використані для розробки й реалізації заходів, спрямованих на розвиток економічної стійкості підприємств бджільництва Департаментом агропромислового комплексу, розвитку сільських територій та ринкового середовища Дніпропетровської обласної державної адміністрації (довідка № 01-8/1582 від 24 грудня 2014 р.), ПАТ «Бджолоагросервіс» (довідка № 01-92-06/4381 від 18 листопада 2014 р.).

Теоретико-методичні та науково-практичні розробки, обґрунтовані в дисертаційному дослідженні, використовуються в навчальному процесі Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету при викладанні дисциплін «Економіка аграрних підприємств», «Стратегічний менеджмент», «Маркетинг», «Організація виробництва у сільському господарстві» (довідка № 44-11-512 від 12.02.2015 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаною науковою працею, в якій викладено авторський підхід до вирішення проблем забезпечення стійкого розвитку підприємств

бджільництва. Основні положення, висновки та рекомендації, що виносяться на захист, одержані автором особисто. Із наукових праць, опублікованих у співавторстві, у дисертаційній роботі використано лише ті ідеї й розробки, які є результатом особистого наукового пошуку здобувача.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні й практичні положення дисертаційної роботи доповідалися й отримали позитивну оцінку на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Забезпечення сталого розвитку аграрного сектору економіки: проблеми, пріоритети, перспективи» (Дніпропетровськ, 2012), «Економічні проблеми модернізації та інвестиційного-інноваційного розвитку аграрних підприємств» (Дніпропетровськ, 2013), «Perspektywiczne opracowania ṡanauk̇ai technikami» (Przemysl, 2013), «Забезпечення сталого розвитку аграрного сектору економіки: проблеми, пріоритети, перспективи» (Дніпропетровськ, 2013), «Економіка і управління: проблеми науки та практики» (Дніпропетровськ, 2013), «Економіка: реалії часу і перспективи» (Одеса, 2014), «Аграрна наука ХХІ століття: реалії та перспективи» (Дніпропетровськ, 2014), «Економічні проблеми модернізації та інвестиційно-інноваційного розвитку аграрних підприємств» (Дніпропетровськ, 2014), «Інноваційний менеджмент сталого аграрного виробництва», (Дніпропетровськ, 2014).

Публікації. За результатами наукових досліджень автором опубліковано 19 наукових праць загальним обсягом 5,86 друк. арк., в тому числі 10 статей, з них 5 у фахових виданнях, дві статті опубліковано у виданнях, що індексуються у міжнародній наукометричній базі, та 9 публікацій в тезах доповідей і матеріалах конференцій (особисто автору належить 4,4 друк. арк.).

Обсяг і структура дисертаційної роботи. Робота викладена на 206 сторінках комп'ютерного тексту, складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел зі 180 найменувань, містить 35 таблиць, 6 рисунків і 2 додатки.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ПІДПРИЄМСТВ БДЖІЛЬНИЦТВА

1.1 Поняття економічної стійкості підприємства

Формування теоретико-методологічних підходів до визначення стійкості економічного розвитку галузі бджільництва здійснювалось у два етапи. Спочатку розглядалися загальні принципи управління економічною стійкістю виробництва з оглядом концепції до її формування, а також позицій окремих авторів щодо сутності стійкості та підходів до оцінки визначення її показників. Результатом другого етапу дослідження стало формування методологічних засад щодо визначення економічної стійкості власне з урахуванням тих особливостей, які обумовлюються специфікою підприємств бджільництва.

Підприємство є основною складовою на всіх етапах розвитку економіки. Воно є виробничою одиницею суспільства, що виконує різноманітні функції в процесі виробництва або реалізації продукції (робіт, послуг) із метою отримання прибутку та задоволення потреб суспільства. В ринковій економіці підприємство є самостійним суб'єктом господарювання, який має права юридичної особи і здійснює свою діяльність (виробничу, комерційну, науково-дослідну) з метою одержання прибутку. Господарська діяльність підприємств граничить із ризиком і можливим банкрутством. Здійснюючи господарську діяльність підприємство прагне зберегти наявний виробничий потенціал і забезпечувати успішний розвиток. Для цього підприємство ставить перед собою матеріальні, фінансові, соціальні і екологічні цілі.

Матеріальні або виробничі цілі передбачають формування підприємством планів з виробництва певних видів продукції, виконання

робіт та послуг у певному обсязі й особливих властивостей з подальшою їх реалізацією на аграрному ринку.

Фінансові цілі розкриваються показниками діяльності підприємства, такими як вартість капіталу, маса прибутку, рентабельність, ліквідність, платоспроможність та інші. Реалізація фінансових цілей здійснюється через досягнення матеріальних цілей, тобто через виконання підприємством виробничої і збутової діяльності.

Соціальний характер цілей проявляється через застосування системи заходів управління персоналом, яка складається з підбору персоналу при прийомі на роботу, застосуванні заходів мотивації праці, культури підприємства, морально-психологічного клімату у колективі тощо.

Цілі екологічного спрямування передбачають формування комплексу заходів з екологізації виробництва, що включають питання забезпечення розширеного відтворення родючості ґрунту, яке супроводжується збереженням і підвищенням вмісту в ньому гумусу і забезпеченням оптимального рівня розораності земельних угідь; виробництва екологічно чистої продукції, недопущення перевищення встановлених рівнів її забрудненості; додержання встановлених норм та правил транспортування, з метою недопущення забруднення навколишнього середовища і продуктів харчування, використання ефективніших засобів захисту рослин та надійніше зберігання стимуляторів їх росту; недопущення порушень екологічної безпеки і забезпечення відтворення повітря й води; недопущення порушень екологічних вимог при проектуванні, розміщенні і будівництві, реконструкції і введенні в дію нових будівель та споруд.

Виконання цих цілей сприятиме досягненню підприємством бажаних результатів економічного розвитку. Якщо ж підприємство прагне досягти оптимального співвідношення між бажаними темпами економічного зростання та можливостями відтворювального процесу, то це вже є

основним завданням управління економічною стійкістю в сучасних умовах господарювання.

Досліджуючи та вивчаючи наукові доробки багатьох вчених в різних областях науки (фізика, хімія, математика, біологія, психологія, техніка тощо) варто відзначити численність підходів до трактування поняття „стійкість”, яке асоціативно супроводжує функціонування та розвиток складних систем. Так, наприклад у фізиці за допомогою теорії стійкості руху та рівноваги механічних систем можна стверджувати про наявність ознак стійкості руху чи рівноваги [32, с. 76].

Багатовекторність даного поняття дозволяє виокремити типи стійкості: статична, динамічна, стійкість аттрактора або асимптотична стійкість, структурна і результуюча стійкість траєкторії; стійкість за початковим положенням; стійкість інваріантної множини тощо. З вираховуванням специфіки певної системи, науковці по різному підходять до трактування поняття „стійкість”, опираючись на результати аналізу поведінки системи. Опираючись на принцип системності, загальна стійкість системи забезпечується кожною окремою її складовою, проте стійкість цих складових не є гарантією досягнення стійкості системою загалом.

Розглядаючи “стійкість” в економіці слід зазначити, що вона як економічна категорія є багатоаспектною, так як пов’язана з проблемами, які ускладнюють визначення сутності поняття:

1. перманентність діяльності: значний вплив динамічного зовнішнього середовища та внутрішні трансформації, що призводять до виникнення значної кількості якісних та кількісних змін;

2. багатомірності та полі зв'язності: принцип системності реалізується через рівень виконання функцій системи кожним компонентом, забезпечуючи стійкість усієї виробничо-господарської структури. З метою забезпечення найефективнішої моделі визначення економічної стійкості підприємства бюджетництва необхідно врахувати

максимально можливу кількість чинників, для яких притаманний певний рівень значимості та які володіють властивістю гнучкого пристосування до швидких та якісних перетворень;

3. динамічної невизначеності: шляхи забезпечення стійкості суб'єкта господарювання прямо залежить від напряму реалізації його діяльності, яка є безперервним процесом;

4. полікритеріальності: прийняття рішення про рівень стійкості суб'єкта господарювання передуює оцінка результатів аналізу за певними критеріями, де найбільш вагомим залишається показник економічної ефективності;

5. інтерпретації результативних даних: наявність багатьох підходів до методики формалізації результативних показників, та розмаїття інноваційних методів оцінювання даних ускладнює процес прийняття рішення про стійкість роботи підприємства [125, с. 54; 159, с. 26].

Розглядаючи стійкість через призму історії розвитку, варто зазначити, що виникнення даного терміну тісно прив'язане до розвитку капіталістичних відносин у аграрному секторі економіки в другій половині XIX – першій чверті XX століття на теренах Західної Європи. Для цього періоду характерним є розвиток теорії стрімкості та стабільного розвитку дрібних селянських господарств. Зарубіжні вчені, такі, як Л. Брентано, М. Гехт, Е. Давід та українські Н.А. Туган-Барановський, В.Г. Андрійчук, О.В. Ареф'єва, В.М. Колот вбачали в цій теорії більшу ефективність діяльності малих селянських господарств завдяки великим та старанним зусиллям їх власників [8, 9, 14, 45, 140, 168].

Сучасне трактування економічної стійкості є досить неоднозначним. Нині в економічній літературі не існує її точного визначення. Численність підходів до визначення стійкості зумовлена, з одного боку, різними сферами їх застосування, а з іншого – використанням категорійного апарату різних економічних теорій.

За останні роки опубліковано чимало праць вітчизняних науковців, захищені дисертації, в яких зроблено важливий крок вперед у розробці багатьох питань теорії економічної стійкості, методики її оцінки, наслідком якого є формування їх поліформічної структури [114, 115, 124, 148, 157].

Якісно новими напрямками в дослідженні економічної стійкості є її розгляд більш широко, а не тільки як стан рівноваги підприємства. Розглядаючи поняття стійкість підприємства, як економічну категорію, варто відзначити загальність поняття, що відображає рівень тісноти зв'язку і відносини між економічними явищами та процесами в економіці, а також їх вплив на суб'єкт підприємницької діяльності [5, с. 60]. Економічні відносини охоплюють усі зв'язки між людьми, що взаємопов'язані з виробництвом матеріальних благ чи послуг, необхідних для задоволення різноманітних потреб людей. К. Маркс у цьому сенсі писав, що люди "... не можуть виробляти, не поєднуючись певним чином для спільної діяльності та взаємного обміну своєю діяльністю. Щоб виробляти, люди вступають в певні зв'язки і відносини, і лише тоді в рамках цих суспільних зв'язків і відносин існує їх відношення до природи, має місце виробництво" [91, с. 714].

Інші дослідники стверджують, що саме поняття "виробничих відносин" треба трактувати не як відносини між людьми в процесі виробництва, а як відносини в процесі використання ресурсів виробництва: землі (надр), уречевленої (основні засоби та оборотні фонди) та живої праці [35].

Використання ресурсів у процесі виробництва по суті є найважливішою складовою виробництва. Мова йде про виробниче їх споживання. На підприємстві використовуються матеріали, паливо, засоби праці, робоча сила, тобто відбувається продуктивне їх споживання. І це лише один аспект виробничих відносин. У цілому виробничі відносини, як вже зазначалося, охоплюють усі етапи, пов'язані з виробництвом,

починаючи з поєднання факторів виробництва і закінчуючи розподілом, обміном і споживанням його результатів. А відносини використання ресурсів є найбільш важливою складовою економічних відносин. Дуже важливе місце в цьому займають відносини по використанню живих організмів (бджоло сімей).

Виходячи із положення, що призначенням виробництва є трансформація природних ресурсів у придатні для споживання людей блага, можна стверджувати наступне. Практично дуже складно при комплексному підході до економічних відносин, знайти таку їх складову, яка б безпосередньо або опосередковано не була пов'язана з питаннями стійкості економічного розвитку.

Враховуючи специфіку аграрного виробництва, зокрема бджільництва і виконання комплексу взаємопов'язаних сільськогосподарських робіт в сукупності: вивчення попиту, виробництво за певною технологією, транспортування, зберігання, переробка, реалізація бджоло продукції, слід зазначити, що це сприяє формуванню економічно стійкого розвитку підприємств бджільництва. Економічно стійкий розвиток можна простежити як на мікрорівні так і на макрорівні. Перший передбачає систему заходів соціально-економічного спрямування економічних суб'єктів та населення аграрної сфери. Другий - стабільність правових, політичних, економічних, адміністративних впливів держави на суспільне життя. Загальною метою стійкого розвитку є розвиток виробництва з метою розширеного відтворення та підвищення рівня добробуту та якості життя населення.

Підтвердженням наведеного вище тлумачення є визначення стійкості вченим Л.М. Лях, як „...стан рівноваги підприємства, яке зберігається, не дивлячись на вплив зовнішніх і внутрішніх чинників” [86, с. 9; 87, с.72]. Тобто стійкість у даному випадку автором розглядається, як здатність суб'єкта підприємницької діяльності нівелювати фактори впливу зовнішнього середовища. Підсумовуючи проведені дослідження можна

стверджувати, що деякі науковці (Ареф'єва О.В., Ходакова В.Є., Соколова Н.А.) поняття стійкість підприємства прив'язують до його здатності функціонувати в умовах постійного ризику, при чому результатом виступає його фінансове становище [15, с. 107; 130, с. 98; 150, с. 71].

Науковець С.В. Мойтеко у своїх дослідженнях поняття стійкість підприємства трактує, як здатність суб'єкта підприємницької діяльності ефективно функціонувати у змінних умовах внутрішнього та зовнішнього середовища [92, с. 131].

Де що інший підхід до поняття стійкість подає Д.М. Городянська, яка визначає суть економічної стійкості на основі принципу системності, тобто суб'єкт підприємницької діяльності повинен володіти внутрішнім опором, що до умов зовнішнього середовища, забезпечуючи при цьому стійкий та стабільний розвиток [42, с. 77].

В. Голубєв і П. Савченко розкривають сутність поняття стійкість через призму фінансових аспектів, як категорію, що відображає кінцевий результат діяльності суб'єкта підприємництва, при цьому охоплює всі стадії відтворення та є індикатором збалансованості його розвитку [40, с. 76].

Опираючись на структурні компоненти В.І. Іванов визначає економічну стійкість суб'єкта підприємництва з врахуванням можливостей прояву його внутрішньої структури. Адже кожний суб'єкт підприємництва, це налагоджена система з сукупністю стійких та нестійких компонентів, перевага одного з них і формує рівень стійкості [63, с.79]. Збалансованість цих компонентів, що є ресурсами підприємства, повинна забезпечити зростаючий рівень економічної стійкості в майбутньому. Комплексне використання елементів формує виробничу систему із значною кількістю кількісно-якісних характеристик [64, с. 164]. Вони одночасно є джерелом комплексної характеристики – надійності, однією з складових якої, разом з конкурентоспроможністю, забезпеченістю

інноваційними технологіями, здатністю до адаптації тощо, є й економічна стійкість.

Економічна стійкість підприємства – це володіння комплексною системою, сформованою за рахунок виробничих, фінансових та соціальних компонентів, яка працюючи за принципом саморегулювання, здатна нівелювати вплив зовнішніх та внутрішніх чинників середовища, а за рахунок і внутрішньої структури і внутрішніх зв'язків, забезпечувати стабільну фінансову та виробничу активність опираючись на суспільні та соціальні потреби, як підприємства так і суспільства в цілому [50, с. 14].

Віддаючи належне значному внеску вітчизняних дослідників у розробку теорії стійкості, слід зазначити, що в ній залишається багато невирішених або дискусійних питань. Серед них слід виділити наступні: економічний зміст стійкості, концепції управління економічною стійкістю сталого розвитку аграрного підприємства; класифікація економічної стійкості та методика її оцінки; фактори впливу на економічну стійкість підприємств бджільництва та особливості управління економічною стійкістю. Кожний з цих напрямків стійкості може бути об'єктом спеціального дослідження. В дисертаційній роботі вони розглядаються у контексті розробки авторського підходу до змісту категоріального апарату, на який опирається дисертаційне дослідження. Відсутність в навчальній і науковій економічній науці чітких, науково обґрунтованих підходів до кожного із понять, що мають безпосереднє відношення до теорії стійкості ускладнює розуміння і однозначний підхід до багатьох процесів управління економічною стійкістю підприємств в Україні, і зокрема підприємств бджільництва.

Розкриваючи сутність економічної категорії стійкості, можна стверджувати, що всі вищенаведені й інші визначення недостатньо повно та широко підходять до трактування даного поняття. Опиратись на засади статистичного підходу до визначення сутності поняття стійкості підприємства, що розкривається через сукупність системи умов

збереження економічної рівноваги, з нашої точки зору, слід враховувати наявність чинників, що забезпечують економічне зростання підприємства.

Таким чином, стійкістю розвитку підприємства є динамічний процес переходу даної системи на новий якісний рівень, який направлений на забезпечення економічно обґрунтованого, екологічно безпечного, соціально орієнтованого розширеного відтворення, на підвищення рівня і якості життя працівників в умовах певного впливу факторів внутрішнього і зовнішнього середовища [24, с. 39].

На нашу думку, під економічною стійкістю підприємства слід розуміти здатність суб'єкта підприємництва функціонувати і стабільно розвиватися з врахуванням потужностей виробничого потенціалу та підтримувати його на належному рівні, що дає змогу пропонувати на ринок конкурентоспроможну продукцію та досягати конкурентних переваг забезпечуючи тим самим сталий розвиток в цілому.

Враховуючи дане трактування можна стверджувати, що виробнича система повинна формуватись з врахуванням всіх чинників виробництва (праці, капіталу) за рахунок фінансових ресурсів (оновлення основних фондів, введення інноваційних технологій, підвищення соціальних стандартів працівникам). Для стабільного та стійкого розвитку суб'єкту підприємництва доречно акцентувати увагу на чинниках екологічної складової стійкого розвитку. Варто відзначити, якщо суб'єкт підприємництва не може відстежувати новітні тенденції та здійснювати модернізацію виробництва, а також формувати засади рівноваги між внутрішніми чинниками виробництва, воно не досягатиме жодних позитивних результатів у стратегічній перспективі.

У сучасних літературних джерелах подані різні класифікації, що не враховують галузевих особливостей підприємства, адже кожна галузь сільського господарства, а підприємства бджільництва зокрема, мають свою специфіку та є недостатніми для формування механізму забезпечення

економічної стабільності з врахуванням впливу чинників зовнішнього і внутрішнього середовища.

Певний колектив науковців, зокрема Л.Т. Гіляровський, С.М. Пястолов та інші з позиції видів розглядають стійкість підприємства. Вони пропонують такі види стійкості: внутрішня, зовнішня, успадкована, фінансова і загальна економічна стійкість. Проте така класифікація жодним чином не відображає основні засади формування кожного з видів стійкості (наприклад, терміни виникнення, наслідування), видів діяльності підприємства (наприклад, фінансова стійкість) та галузевої приналежності [38, с. 81; 117, с.301].

Враховуючи результати економічного та фінансового аналізу підприємства деякі вчені виокремлюють стійкість абсолютну та нормальну, а також виділяють нестійкий і кризовий фінансовий стан підприємства [59, с. 263].

У своїх наукових роботах колектив авторів, а саме М.С. Абрютина, А.В. Грачова, Е.А. Неживенко і А.Г. Гончарова наводить наступну класифікація поняття стійкість підприємства:

- надзвичайно стійкий економічний стан підприємства, що говорить про високий рівень його платоспроможності, при цьому вартість немобільних активів (фінансових і не фінансових) не перевищує вартість власного капіталу;

- абсолютна економічна стійкість, рівень при якому обсяг власного капіталу достатній для формування необоротних активів і повного формування запасів, а короткострокові зобов'язання можуть бути покриті високоліквідними активами;

- рівень відносно безпечної економічної стійкості підприємства, при якому

вартість власного капіталу більша неліквідних фінансових активів, але менша необхідних фінансових активів;

- рівень прийнятної економічної стійкості, при якому обсяг власного капіталу є достатнім для формування необоротних активів і більшої частини запасів, а завдяки належному обсягу мобільних активів можуть бути покриті короткострокові зобов'язання підприємства;
- рівень допустимої економічної стійкості, рівень при якому підприємство ще має змогу за рахунок власного капіталу формувати необоротні активи і певний відсоток запасів, проте для покриття короткострокових зобов'язань використовує поточні активи;
- нестійкий економічний стан підприємства, рівень при якому наявного обсягу власного капіталу достатньо лише для формування необоротних активів, а поточні активи використовуються для покриття короткострокових зобов'язань;
- кризовий економічний стан підприємства означає, що наявний рівень власного капіталу підприємства недостатній для формування необоротних активів, а за рахунок продажу певної частини необоротних активів воно здатне покрити свої короткострокові зобов'язання [1, 43, 98, 99].

Провівши комплекс досліджень науковець Анохін С.Н. запропонував укрупнену шкалу фінансово-економічної стійкості підприємства, яка формується на основі 13 характеристик, які автор структурує в 75 неранжированих динамічних ситуацій. Науковцем вперше для формування рівнів стійкості використано результати дослідження, що сформовані в масив динамічних ситуацій, які варто розглядати як засіб, так і інструмент прогнозування. Основою запропонованого методу є експрес – аналіз, побудований на балансі підприємства, тому можна стверджувати про статичність та динамічність дослідження. Автором також підкреслено необхідність контролю та управління економічною стійкістю підприємства управлінським обліком а не фінансовим. Авторським підходом підкреслено розглядати не чинники впливу зовнішнього та внутрішнього середовища, а прогнозувати можливі варіанти розвитку підприємства на

засадах управлінського механізму. Не виокремлює автор в запропонованім експрес – аналізі і специфіку підприємства, приналежність до певного галузевого напрямку [11, с. 33].

Певні науковці у своїх дослідженнях аргументують необхідність встановлення періоду збереження вихідного рівня стійкості [51, с. 25]. Враховуючи специфіку підприємств бджільництва за ознакою часу стійкість можна розглядати в таких видах:

- історична – стійкість, що уже сформована в минулому періоді часу;
- поточна – стійкість, визначена за результатами аналізу протягом певного періоду часу;
- тактична – стійкість, розрахунок якої прямо залежить від управлінських рішень та виробничої потужності підприємств бджільництва та формується на короткий період часу;
- стратегічна стійкість - стійкість, що формується враховуючи стратегію розвитку підприємств бджільництва на засадах довгострокового стратегічного планування.

З метою конкретизації механізму формування економічної стійкості підприємств бджільництва доцільно стійкість класифікувати з урахуванням категорій, позначених у визначенні (рис. 1.1). Враховуючи рівень впливу факторів на стійкість підприємства бджільництва можна виокремити такі підсистеми:

- зовнішня економічна стійкість напряму залежить від можливостей підприємства бджільництва скоригувати свою діяльність враховуючи вплив природних, економічних, політичних, соціальних, демографічних і виробничо-технологічних факторів зовнішнього середовища. До комплексу заходів, які можна запропонувати з метою збереження належного рівня зовнішньої економічної стійкості відносять: ефективна політика кредитування та позик, швидкий рівень адаптації виробничого процесу на основі інноваційних підходів в управлінні підприємства до змінних ринкових умов, розвиток та модернізація власних ресурсів;



Рис. 1.1. Фактори формування економічної стійкості підприємств бджільництва

Джерело: побудовано автором на основі [124]

- внутрішня економічна стабільність, формується за рахунок прийняття оптимальних управлінських рішень, що до зміни виробничих, інформаційних, трудових, фінансових ресурсів і соціальної сфери. До комплексу заходів, з метою збереження належного рівня внутрішньої економічної стабільності, можна запропонувати інструменти мотиваційного механізму, як морального так і матеріального заохочення;

- галузева економічна стабільність, формується за рахунок комплексу заходів, побудованих на засадах інтеграції інтересів підприємства бджільництва з підприємствами агропромислового комплексу. У такому

випадку рівень економічної стійкості підприємства бджільництва може прив'язуватись до еталонного значення, вибраного для інтеграції підприємства АПК;

- екологічна стабільність, характеризує здатність підприємства утримувати природно-економічний баланс і покращувати екологічні умови діяльності.

Зазначені підсистеми стійкості підприємств бджільництва характеризують різні аспекти їх розвитку, при цьому рівень впливу однієї на іншу достатньо високий, а результатом впливу – є рівень економічної стійкості. Тому можна стверджувати, що результат загальної стійкості підприємства формується на основі комплексної роботи усіх підсистем [17, с. 38].

Наслідком циклічного розвитку економіки є незворотність змін, що накладає певні вимоги до формування економічної стійкості підприємств бджільництва і викликає особливу увагу до організаційної структури підприємства, як таку, що здатна використовувати внутрішні резерви для нівелювання будь-яких зовнішніх загроз та покращувати основні параметри (економічні, соціальні тощо) своєї діяльності. Водночас часте порушення економічної стійкості унеможливорює закріплення характеристик підприємства та нарощення його стратегічного потенціалу.

1.2 Особливості управління стійким розвитком підприємств бджільництва

Досягнення підприємствами бджільництва оптимального співвідношення між бажаними темпами економічного зростання та можливостями відтворювального процесу є основним завданням управління економічною стійкістю в сучасних ринкових умовах. Водночас воно безпосередньо проявляється у реакції підприємства на зовнішні

впливи та визначається його здатністю ефективно виконувати основні функції в умовах мінливого зовнішнього середовища [16, с. 64]. Визначаючи рівень економічної стійкості підприємств бджільництва треба враховувати глибину внутрішніх структурних змін, що виникають у відповідь на зовнішні фактори впливу із розміром витрат, понесених на подолання їх негативного впливу.

Управління стійким розвитком підприємств бджільництва, на нашу думку, постійно відбувається у процесі порушення економічної стійкості кожного такого підприємства, для якого характерними є специфічні ознаки щодо природно-кліматичних умов виробництва, місця виникнення, глибини та тривалості кризових явищ, причин та можливих наслідків реалізації зовнішніх загроз. Однак, в загальному, механізм управління економічною стійкістю при порушенні рівноваги підприємства (вплив зовнішніх і внутрішніх факторів) можна описати за допомогою двох різноманітних за характером протікання варіантах.

За першим варіантом втрата економічної стійкості підприємства відбувається раптово в результаті появи надзвичайних подій і, як правило, супроводжується втратою значної частини активів, в результаті чого порушується узгодженість фінансових потоків, різко знижується рентабельність виробництва, загострюються внутрішні конфлікти та відносини з діловими партнерами. Розмір впливу дестабілізуючих чинників така, що підприємство тривалий час не в змозі адаптуватися до нових умов, що збільшує ймовірність його банкрутства у найближчій перспективі.

За другим - зниження економічної стійкості відбувається у відносно плавному наростанні відхилень основних показників діяльності підприємства від їх оптимальних значень та виражається у скороченні обсягів виробництва, частки ринку, зниження рентабельності активів, постійному зменшенні величини власного капіталу через виникнення перманентних збитків, формуванні незадовільної структури балансу,

падінні ринкової ціни акцій. Даний процес починається повільно та непомітно, тому не може бути виявлений традиційними методами діагностування. Відсутність оперативного реагування на ранні ознаки прояву кризових явищ розвитку підприємства з часом призводить до нерегульованого зниження дохідності та навіть до прямих збитків від операційної діяльності.

При поглибленні кризових процесів посилюється неспроможність підприємства вчасно і в повному обсязі розрахуватися за власними поточними зобов'язаннями, внаслідок чого зростає кредиторська заборгованість та залежність від зовнішніх джерел фінансування. Незворотність змін зумовлює виникнення стратегічної кризи, відсутність довгострокових факторів успіху та втрату соціально-економічного призначення підприємства, що неодмінно призводить до банкрутства [19, с. 105].

Причиною порушення рівноваги є не лише вплив чинників зовнішнього середовища, так як основа стійкості закладена в середині самого підприємства та виступає зовнішнім проявом його внутрішньої структури. Так, для більшості вітчизняних підприємств бджільництва досить актуальними проблемами на сьогодні залишаються незбалансованість виробничих потужностей, застарілі технології та зношені основні фонди, низька якість менеджменту, виробничо-збутова орієнтація маркетингової політики, неефективна система мотивації праці, відсутність інноваційної активності та невідповідність обраної стратегії розвитку потребам ринку.

У цьому зв'язку при управлінні економічною стійкістю основна увага повинна зосереджуватися на реакції підприємства на зовнішні впливи та визначатися його здатністю ефективно виконувати заплановану системну функцію в умовах змін у зовнішньому середовищі. Незаперечним є той факт, що управлінська ефективність визначає характер взаємодії суб'єктів і об'єктів управління, дотримання нормативно-правових

актів у використанні форм власності і господарювання, особливості функціонування технологічної, економічної, соціальної та екологічної систем. Ефективність системи управління визначається системою вартісних і натуральних показників, які є складовою частиною економічної, соціальної та деяких інших видів ефективності. Її основним критерієм є своєчасне досягнення цілей управління [161].

На рівень економічної стійкості підприємств бджільництва впливає комплекс різноманітних факторів, як внутрішнього так і зовнішнього середовища, що прямо чи опосередковано здійснюють вплив на виробничу програму. Рівень внутрішньої стійкості підприємств бджільництва досягає оптимального значення, коли працює принцип налагодженості процесу забезпечення необхідними ресурсами виробництва, організація самого виробництва та реалізації продукції бджільництва. Це можливо у тому випадку, коли підприємство раціонально використовує внутрішні (інтегрованість підприємства у виробничі та ринкові відносини; виражена компетентність підприємства; інноваційність техніко-технологічного розвитку підприємства; рівень екологічної безпечності виробництва; оптимальність організаційно-виробничої структури; якість і структура виробничих ресурсів; соціально-психологічний клімат на підприємстві) й зовнішні (правове регулювання аграрної сфери; кон'юнктура ринку; інфраструктура ринку; природно-кліматичні умови; налагодженість каналів постачання ресурсів; державна підтримка підприємств бджільництва; невизначеність зовнішнього середовища та економічний ризик) чинники, що обумовлюють отримання стійких і ефективних виробничих результатів. Належний рівень зовнішньої (по відношенню до підприємства) стійкості підприємств бджільництва забезпечується ефективною політикою державного регулювання в даній галузі, що надає можливості для розширеного відтворення.

Отже, як внутрішня, так і зовнішня стійкість цілком залежать від економічного середовища, що склалося під дією різноманітних чинників,

та визначають рівень та темп розвитку економіки в конкретній галузі, регіоні чи підприємстві.

Специфіка виробничої діяльності та сукупність організаційно-економічних механізмів, що присутні на підприємствах бджільництва не здатні вплинути на природу або прояв зовнішніх чинників, тому виникає потреба трансформації їх діяльності з метою розвитку, пристосовуючись до змінних умов зовнішнього і внутрішнього середовища. Серед значної кількості чинників, що впливають на діяльність підприємств бджільництва виокремлено ті, рівень впливу яких на економічну стійкість найсильніший та класифіковано на прямі (держава, постачальники, конкуренти, споживачі) та непрямі (міжнародний стан, стан економіки в країні, науково-технічний прогрес, політичні й соціально-культурні). Сукупність визначених чинників формують умови для господарсько-економічної діяльності підприємств бджільництва.

Внутрішні чинники, що формують належний рівень стійкості підприємства виникають під впливом зовнішнього середовища. Поділ таких чинників доречно здійснювати враховуючи види діяльності підприємства: 1) постачання – оптимізація системи логістики продукції, розвиток лізингу, зміцнення власної ремонтно-технічної бази; 2) виробництво - рівень матеріально-технічної і технологічної бази; 3) організація та управління виробничим процесом; 4) внутрішньогосподарські економічні відносини, що забезпечують стабільність процесу виробництва продукції.

Виходячи з того, що за мету виробничо-господарської діяльності підприємств бджільництва ставиться зростання або утримання на належному рівні їх продуктивності як передумови стабільної позиції на обраному сегменті ринку, ефективного використання задіяних ресурсів, розвитку і розширення обсягів діяльності. А стійкість розглядається в якості основного інструменту регулювання продуктивності підприємства, то необхідність постійного управління економічною стійкістю вимагає

пошуку засобів та методів впливу на складові стійкості з метою підвищення їхнього рівня [145, с. 112].

Зростання економічної стійкості підприємств бджільництва за останні періоди, в основному, відбувається за рахунок переважно змін у проведенні активної політики антикризового управління на рівні підприємства, і при незначному впливі політико-правової складової макросередовища. Практично більшість підприємств суттєво не змінили структуру виробництва, не оновили асортиментні позиції та не модернізували техніко-технологічну базу виробництва. Слід зазначити, що хаотичність реакції виробників на зміни у середовищі функціонування не вирішили ключових проблем, а відносно економічне зростання було прихованою формою наростання нестабільності розвитку в галузі. Неспроможність вітчизняних підприємств бджільництва адаптуватися до швидко змінюваних умов зовнішнього середовища проявилось у системному порушенні рівноваги підприємств та деформації їх структури. За таких обставин продовжувати діяльність підприємств бджільництва стає можливим лише за рахунок перегляду стратегічних орієнтирів діяльності та виходу за рамки існуючого виробництва, шукаючи нові шляхи зростання.

У цьому зв'язку виникає потреба формування певного комплексу умов, за якого виникатиме можливість зниження рівня впливу природних процесів, змін суспільних потреб, нестабільних внутрішньогалузевих і міжгалузевих зв'язків. Результативність управління економічною стійкістю підприємств досягатиметься не лише тоді, коли зростатиме виробництво продукції, але й тоді коли для деяких підприємств не враховуючи фактору сезонності, зростатимуть грошові надходження за рахунок ефективних стратегій стратегічного планування (стратегії диверсифікації виробництва) та через маневрування ресурсів й технологій з метою регулювання диспропорцій, як в короткостроковій так і

довгостроковій перспективі, та за рахунок створення резервних страхових фондів [142, с. 25].

На нашу думку потужною ресурсною базою для забезпечення аграрного виробництва в Україні є розвиток підприємств бджільництва із належним рівнем економічної стійкості. Україна - посідає одне з провідних місць серед держав світу, яка має розвинене бджільництво, що забезпечує запилення ентомофільних сільськогосподарських культур, виробництво достатньої кількості меду, воску, квіtkового пилку, прополісу, маточного молочка, бджолоїної отрути для потреб населення харчової, медичної, парфумерно-косметичної й інших галузей та для експортних потреб. Завдяки працям та прогресивним ідеям дослідника даної галузі П.І.Прокоповича Україну на міжнародній арені визнають батьківщиною культурного бджільництва.

В Україні напрям розвитку бджільництва носить запилювально-медовий характер. Це характерно для південних, східних, центральних і північних регіонів України. Окремо доречно виділити західний регіон, оскільки він спеціалізується не на запиленні соняшнику, гречки та інших культур, як вище згадувані регіони а на розведенні карпатських бджіл. За даними Головного управління статистики, в усіх категоріях господарств налічується до 3 млн. бджолиних сімей. Обсяг виробництва меду сягає від 40 до 60 тис. тонн на пасіках усіх категорій господарств, при чому об'єм експорту меду - близько 3-5 тис. тонн. Обсяг виробництва воску сягає 1,2 - 1,4 тис. тонн. Забезпечення належного рівня економічного розвитку підприємств бджільництва залежить також від обсягу виробництва додаткових продуктів - прополісу, квіtkового пилку, маточного молочка, трутневого гомогенату, бджолоїної отрути, що є ресурсною базою для лікувальних препаратів та продуктів харчування. Проте обсяги виробництва та реалізації даних видів продукції бджільництва за останній період часу скоротились через відсутність системи збуту [111].

Для підприємств бджільництва характерним є ще такі виробничі напрями: медово-товарний, запилювальний, бджолорозплідницький та комплексний. Для кращої ефективності та якісної продукції пасіки медово-товарного напрямку розташовують в районах, для яких притаманний ріст медоносних рослин. Тоді, як бджільничі ферми і пасіки медово-товарного виробничого напрямку розташовують у гірничо-лісових, лісостепових та гірських районах, які багаті на природні медоноси.

Для ефективності запилювального напрямку використовують бджіл з метою запилення площ овочівництва відкритого ґрунту, а також гречки, соняшнику, конюшини, еспарцету, плодово-ягідних та баштанних культур. Окрім високої результативності у підприємств бджільництва застосування бджолозапилення дає змогу отримувати одержувати високі врожаї овочів, що були запилені не використовуючи при цьому штучне запилення.

Найбільш сприятливими регіонами для розвитку розплідницького напрямку є південні райони України та західний регіон. Як правило останні періоди часу можна спостерігати у цих районах м'яку та нетривалу зиму, що сприяє хорошій зимівлі бджіл з невеликими затратами кормів. Для швидкого зміцнення та росту бджолиних сімей сприяє рання весна, це дозволяє в першій половині травня виводити маток і формувати від сильних бджолиних сімей відводки.

Для розвитку комплексного бджільництва немає чітко визначених напрямів, лідерів чи аутсайдерів, адже усі різновиди продукції бджільництва у структурі обсягу виробництва займають однакову частку. Розвивається він переважно в районах Степу та Лісостепу, де є умови для одержання продукції бджільництва. Окрім того, бджіл використовують для запилення сільськогосподарських ентомофільних культур [144, с. 36].

Підприємства бджільництва є виробничо-біологічною системою, яка нерозривно пов'язана з природними ресурсами, в цьому випадку, ефективність управління виробничих процесів у бджільництві визначається шляхом зіставлення одержуваного доходу із застосованими

біологічними, природними і трудовими ресурсами, що дозволяє забезпечити певний рівень економічної стійкості підприємств. На наш погляд, рівень використання застосованих біологічних та природних ресурсів з урахуванням екологічної складової визначає ефективність виробничих процесів у підприємствах бджільництва. Особливості бджільництва, як і інших галузей сільського господарства суттєво впливають на ефективність управління і господарювання в підприємствах, вони поділяються на природні, економічні, організаційні, соціальні та екологічні (рис. 1.2).

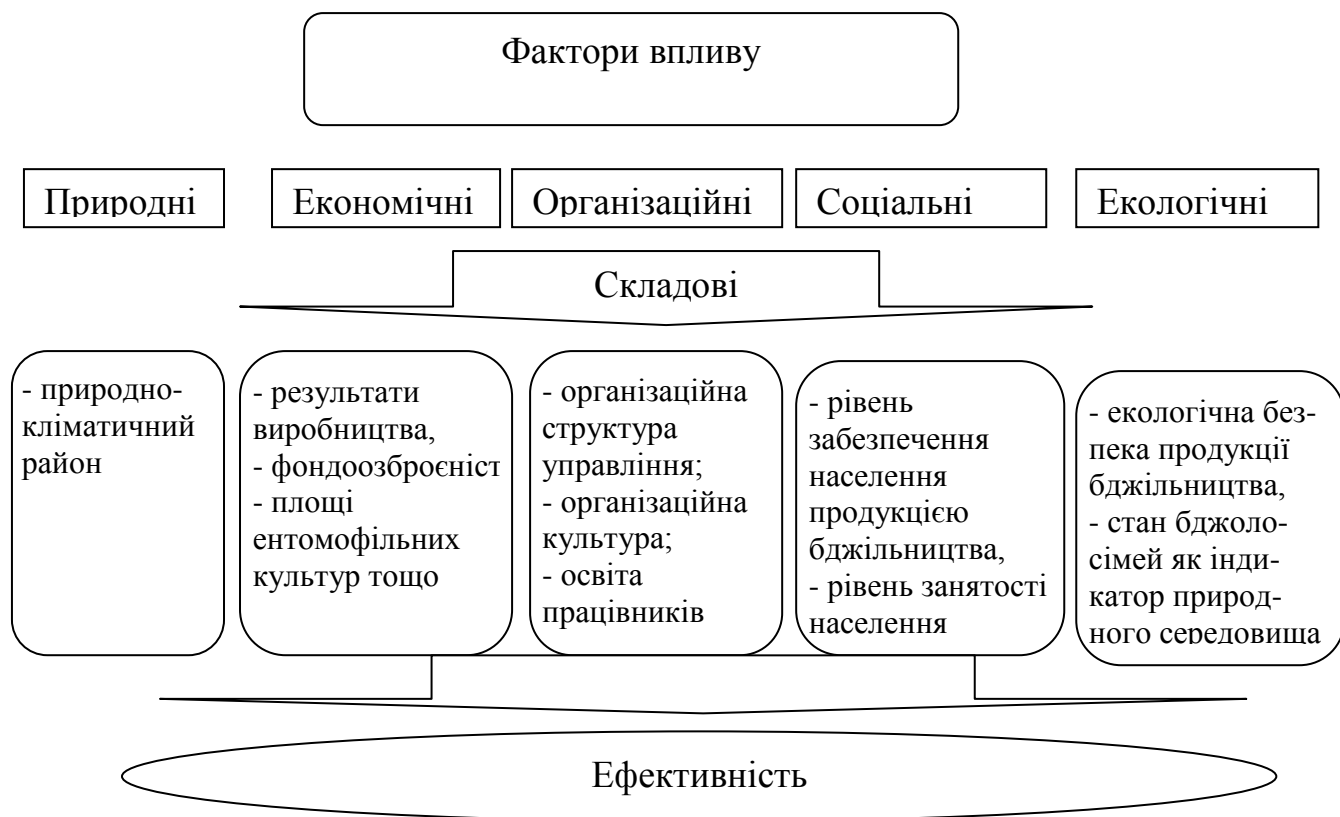


Рис. 1.2 Фактори впливу на ефективність управління економічною стійкістю підприємств бджільництва

Джерело: побудовано автором на основі [124]

Природні пов'язані із залежністю бджільництва від клімату, рельєфу місцевості, медоносних ресурсів. Найважливіші з природних особливостей полягають в тому, що в галузі використовуються біологічні засоби праці -

живі організми - бджоли і ентомофільні рослини. Характер їх використання впливає на економічні умови, на технології виробництва, його розміщення по території і спеціалізацію, форми організації та оплати праці працівників, розміри виробництва та інше.

Земельні ресурси в бджільництві виступають не тільки як просторово базис для розміщення бджолиних сімей (бджоло пасік), але перш за все і як засіб виробництва та вирощування на орних землях і використання на природних угіддях ентомофільних рослин, які є кормовою базою для бджіл.

Якісний стан землі і характер її використання визначають рівень розвитку медоносної рослинності. У зонах землеробства інтенсифікація бджільництва відбувається на основі переважного вилучення медових запасів сільськогосподарських культур, вирощуваних у сівоzmінах [144].

Найбільш сприятливим для бджіл є теплий і вологий клімат. Найкращий температурний режим відзначається при середньодобових температурах вище 12-16 °C, коли медоносні рослини рясно виділяють нектар, а бджолині сім'ї бурхливо розвиваються при раціональних витратах меду, тепла на обігрів тощо.

Особливості кліматичних умов впливають на тривалість активного (весняно-літньо-осіннього) і пасивного (зимового) періодів бджільництва.

З природними умовами пов'язаний також породний склад бджіл. Враховуючи природно-кліматичні і медозбірні умови в Україні широко розповсюджені такі породи бджіл: українська, карпатська, середньоросійська (поліська популяція), сіра гірська кавказька. Відмітними характеристиками даних порід бджіл є: сіре забарвлення, висока зимостійкість, характеризуються стійкістю проти падевого токсикозу, нозематозу та гнильцевих захворювань, печатка меду — біла. Якість продукції, ефективність запилення, активний розвиток, як результат роботи українських і карпатських бджіл дозволяє використовувати їх при репродукції пакетів і сімей. Бджоли української степової породи

розповсюджені в степовій і лісостеповій зонах, їх чистопородним розведенням займаються у Вінницькій, Кіровоградській, Хмельницькій, Дніпропетровській і Полтавській областях. Для карпатським бджіл найбільш сприятливе середовища – це гірські та передгірні райони Карпат. Як правило широко розповсюджені розплідники цієї породи бджіл у Закарпатській, Чернівецькій, Львівській та Івано-Франківській областях. Бджоли поліської породи достатньо часто можна зустріти на пасіках північних районів Чернігівської, Житомирської, Київської, Рівненської та Сумської областей. Базою для репродукції племінного матеріалу даної породи використано Чернігівський бджолорозплідник.

Власники пасік, як правило звертаються до розплідницьких господарств за племінним матеріалом. При виникненні необхідності заміни старих сімей бджіл та заміни однієї породи іншою звертаються до цих господарств, тут також можна і доречно придбати матки і бджолині пакети, з метою відновлення або збільшення чисельності сімей [22, с.246].

Розглядаючи бджільництво як галузь агропромислового виробництва виникає необхідність визначення економічної ефективності підприємств бджільництва. Так, наприклад зростання врожайності запиленими бджолами сільськогосподарських культур запилювального і запилювально-медового напрямів не зараховується у дохід підприємств бджільництва. Тому усі витрати по бджільництву, крім вартості меду, воску, плідних маток, роїв та іншої побічної продукції, зараховуються до статей обпилення сільськогосподарських культур. Так структура витрат у бджільництві опилювально-медового напрямку формується таким чином: обпилення культурних рослин 20 – 40 % загальної суми витрат, обпилення плодових насаджень - 40 – 60 % залежно від величини площ та рівня їх урожайності, інші витрати відносять на собівартість продукції бджільництва.

Відповідно до встановлених норм в Україні для кожної бджолиної сім'ї обсяг кормів становить 18–23 кг меду залежно від способу зимівлі,

приміщення і місцевих умов, адже від рівня забезпеченості кормами залежить ступінь виживання та в майбутньому розвиток і рівень продуктивності бджолиних сімей [27, с. 3].

Особливістю територіального розміщення бджільництва є те, що бджоли погано переносять несприятливу екологічне середовище, вони водночас є певним чином вимірниками його стану. У просторових межах існування бджоли можуть адаптуватися до несприятливих умов проживання, однак при цьому зростає небезпека потрапляння в продукти бджільництва шкідливих для організму людини речовин.

До числа економічних особливостей бджільництва відноситься спеціалізація виробництва. При медово-товарній і медово-воскової спеціалізації бджільництва основними його продуктами є мед і віск. При обпилювальній спеціалізації забезпечується перехресне запилення сільськогосподарських медоносних культур відкритого і закритого ґрунту і дикорослих ентомофільних рослин. Маточний напрямок спеціалізації призначений для здобуття бджолиних маток, нових бджолиних сімей (бджоло пакетів). Комплексне використання бджолиних сімей засноване на отриманні протягом сезону бджільництва декількох товарних продуктів бджільництва. Воно пов'язане з освоєнням прогресивних технологій, оснащенням виробництва відповідним обладнанням і наявністю кваліфікованих кадрів. У сучасних умовах цей вид спеціалізації має місце на обмеженому числі бджоло пасік (комплексів, бджоло ферм) країни і є перспективним напрямом інтенсифікації підприємств бджільництва.

У виробничій практиці зарубіжних країн з розвиненим бджільництвом (Німеччини, Югославії, Угорщини, США, Канаді, Мексиці, Австралії та ін..) комплексне використання бджолиних сімей є переважаючим видом спеціалізації [109, с. 429].

Однією з найбільш істотних особливостей підприємств бджільництва є склад і кваліфікація працівників. Історично склалося, що серед бджолярів значну питому вагу займають люди похилого віку. На їх бджоло пасіках

отримують головним чином мед, використовуючи при цьому ручну працю і примітивні засоби виробництва. Старіння кадрів характерно і для сучасного етапу розвитку бджільництва. Для молоді професії, пов'язані з бджільництвом, є малоцікавими через необлаштованість робочих місць, незадовільний стан виробничої та соціальної інфраструктури, високі ризики виробництва та низькі заробітні плати. Сучасні засоби механізації, техніки та обладнання в змозі купувати обмежене число підприємств бджільництва. Негативний вплив на бджільництво сприяє й погіршення екології. Поєднання негативних чинників, що знижують інтерес до професій, пов'язаних з бджільництвом, пояснюється відсутністю заходів державної підтримки розвитку підприємств бджільництва та вкрай недостатнім інвестиціями [100, с. 83].

Для ведення бджільництва характерні дрібногрупові форми організації праці: сімейна, ланкова і бригадна. У різних організаційно-правових формах господарювання бджолині сім'ї на пасіках обслуговувалися бджолярем і 1-2 помічниками. У періоди напружених робіт додатково можуть залучатися сезонні робітники, охоронці, водії транспортних засобів, оператори для обслуговування обладнання, фахівці (технологи, зоотехніки тощо). Багато пасік протягом сезону бджільництва бувають територіально віддалені від своїх стаціонарних баз, де здійснюються основні технологічні процеси, пов'язані з отриманням, переробкою та передпродажною підготовкою продукції. У зв'язку з цим зростають транспортні та деякі інші витрати виробництва.

Специфічні в бджільництві засоби та предмети праці, якими є бджолині сім'ї та медоносні рослини. Особливості використання продукції бджільництва полягають в тому, що одна її частина, в основному мед, безпосередньо реалізується споживачам. Інша частина - віск, пилок, прополіс, бджолина отрута, маточне молочко та інше - піддається подальшій переробці за участю багатьох галузей господарства.

Для підприємств бджільництва найбільш характерні постійні економічні відносини з галузями рослинництва з приводу запилення ентомофільних польових і овочевих культур, з садівництвом, лукопасовищним, лісовим, парковим і заповідним господарством [46, с. 201].

Специфічна сезонність підприємств бджільництва включає в себе сільськогосподарський (біологічний) і промисловий цикли.

Перший з них складається з робіт по розведенню та утриманню бджолиних родин протягом весняно-літньо-осіннього періоду бджільництва та отримання продукції головним чином в кінці сезону. Подальша доробка продукції та її промислова переробка здійснюється в пасивному (зимовому) періоді. У цей період бджолині сім'ї містяться в спеціально обладнаних приміщеннях - зимівниках (бджоляниках тощо) або в утеплених вуликах.

В окремих зарубіжних країнах (Канаді, США, Фінляндії та ін) розроблені і використовуються технології цілорічного утримання бджолиних сімей в суворих північних умовах. Їх основою є застосування штучних цукровмісних кормів, багатостінних утеплених вуликів і капітальних терморегульованих зимівників. Штучними кормами поповнюються їх запаси в бджолиних сім'ях при підготовці пасіки до зимівлі, зберігаючи таким чином бджіл до настання нового сезону бджільництва.

У підприємствах бджільництва істотна частина продукції входить в наступний цикл виробництва як засіб виробництва: необхідна кількість призначеного на корм меду, перга, бджолині матки, віск у вигляді соторамок (так звана суша) і інше. Цим обумовлений більш низький у порівнянні з іншими підприємствами рівень товарності. Біологічний ресурс - це якісний стан сімей бджіл, що відбиває силу бджолиної сім'ї або пасіки, яка виражається у вуличках бджіл (вуличка - 0,24 кг бджіл або 2400 шт. бджіл) [22].

Природний ресурс - це, насамперед, земельний ресурс, застосований у виробничому процесі пасік. Проте земельний ресурс може представляти цінність для бджільництва тільки при наявності на ньому квітучих медоносних рослин, що постачають нектар (квітковий пилок), який виражається кількістю цукру (пилку) у розрахунку на 1 га земельних ресурсів [144, с. 77].

Екологічний ресурс - це, насамперед, земельний ресурс, застосований у виробничому процесі пасік з вирощуванням медоносних рослин за умов екологічно безпечної технології.

Таким чином, оцінку ефективності ресурсів бджільництва визначають:

- біологічного ресурсу як відношення виробленої продукції (V) до сили пасіки (Сп), кг / вуличок;
- нектарного ресурсу як відношення нектарної продуктивності (НП) медоносних рослин вираженого в цукрі в розрахунку на 1 га застосованих земельних ресурсів, кг/га.

Економічна діяльність повинна бути орієнтована в першу чергу на головний критерій, а решта слід залучати в якості додаткових, коригуючих величин. Звідси випливає, що правильно знайдений критерій багато в чому зумовлює можливості знаходження відповідного йому доброякісного показника. Якість обраного показника, в свою чергу, знаходиться в безпосередній залежності від того, наскільки він адекватний критеріям. Єдиний критерій слід визнати умовою ефективного управління [152].

Підвищення ефективності виробничих процесів у підприємствах бджільництва передбачає збільшення виробництва продукції при обмеженні нектарного і біологічних ресурсів, зниженні трудових і матеріальних витрат. Однак у підприємствах бджільництва наявність ресурсного забезпечення не дозволяє однозначно підвищити ефективність пасік, так як родина бджіл являє собою складну біологічну систему, яка розвивається під впливом природних факторів [144].

Фактори, які формують умови, що сприяють ефективному виробництву продукції бджільництва можна представити як зовнішні - незалежні, від сільськогосподарських товаровиробників, до яких можна тільки пристосовуватися або адаптуватися і залежні від них - внутрішні.

Таким чином, стосовно до пасік підприємств бджільництва, фермерських і особистих підсобних господарств необхідно виявити фактори підвищення ефективності виробництва бджолопродукції, які одночасно забезпечували б максимальний обсяг виробництва і створювали сприятливі умови для розширеного відтворення.

Труднощі в обґрунтуванні такої системи полягають в тому, що протягом багатьох років по суті не приділялася увага комплексному вивченню бджільництва як єдиного цілого, в якому всі його елементи знаходяться в постійній взаємодії.

Структура підприємств бджільництва, що склалася в нашій країні як результат директивного планування, була в цілому підпорядкована одній меті і одному глобальному критерію - максимальне задоволення потреб суспільства в продуктах бджільництва. Однак вирішити дану проблему державі не вдалося, внаслідок відсутності комплексного підходу до підвищення ефективності підприємств бджільництва.

З переходом до ринкових відносин більшість пасік сільськогосподарських організацій були ліквідовані. Однією з причин цього є, на наш погляд, те, що існуюча до початку реформ структура підприємств бджільництва перестала відповідати інтересам товаровиробників. У зв'язку з цим, виникла нагальна необхідність перегляду структури підприємств бджільництва, з урахуванням як пасік фермерських і особистих підсобних господарств, так і системи критеріїв їх ефективності.

Якщо раніше ефективність виробництва пропонувалося оцінювати принципом трьох максимумів: максимального задоволення потреб суспільства, забезпечення максимальної продуктивності праці,

максимальної продуктивності землі, за умови збереження і підвищення родючості ґрунту, то тепер кожне підприємство бджільництва повинно знайти для себе таке поєднання напрямків діяльності, яке б забезпечило беззбиткове його функціонування в умовах жорстокої конкуренції і забезпечувало умови стійкого економічного розвитку [28, с.141].

Іншими словами, єдиною метою кожного підприємства бджільництва стало отримання якомога більше прибутку. Але прибуток, як відомо, будучи основним критерієм, поточного стану комерційної організації, а також окремого продукту за минулий період, не може служити, як вважають фахівці з ринкової економіки, критерієм ринкової ефективності продукту і орієнтиром стійкості підприємства в довгостроковій перспективі.

На сьогоднішній день на аграрному ринку в основному йде цінова конкуренція, тому оцінка діяльності підприємств бджільництва проводиться на основі фінансових показників. Однак на ринку продукції бджільництва, має значення ступінь задоволеності покупців якістю продукції.

При управлінні стійким розвитком підприємств бджільництва слід використати концепцію сталого розвитку підприємства, що дозволяє виділити два основні підходи:

перший підхід - системний розглядає економічну стійкість як сукупність взаємопов'язаних та взаємообумовлених складових, які забезпечують збалансований розвиток підприємств бджільництва шляхом встановлення оптимальних кількісних співвідношень між елементами системи та формування сталих структурних зв'язків між ними. Таким чином, управління економічною стійкістю зводиться до забезпечення максимально узгодженої взаємодії усіх елементів та збереження цілісності системи в умовах мінливості зовнішнього середовища;

другий підхід – ситуаційний, покликаний виявити закономірності формування економічної стійкості в просторі і часі та розробити комплекс

управлінських дій щодо забезпечення динамічної рівноваги підприємств бджільництва у визначений період часу в конкретній ринковій ситуації. При цьому економічна стійкість підприємства бджільництва розглядається як тимчасове явище, що досягається в процесі постійної взаємодії із зовнішнім середовищем. Накопичені кількісні параметри в процесі еволюції змінюють якісні характеристики системи, внаслідок чого порушується внутрішня узгодженість її елементів та відбувається стрибкоподібне перетворення структури підприємства. Таким чином, руйнування досягнутої рівноваги змінюється виникненням нових стійких пропорцій, тим самим забезпечуючи підприємству бджільництва перехід на якісно новий рівень розвитку [53, с. 56].

Реалізуючи потенціал галузі є можливість досягнення високого рівня економічної стійкості підприємств бджільництва та створення так званого запасу міцності, наявність якого значно полегшує процес поступального розвитку та свідчить про можливість застосування принципів адаптивного управління, спрямованих на забезпечення необхідного (ефективного за існуючих умов) та достатнього (найменш затратного) рівня стійкості підприємства, не допускаючи при цьому падіння темпів його економічного зростання.

Узагальнюючи означенні підходи, можна зробити висновок, що управління економічною стійкістю підприємств бджільництва передбачає реалізацію комплексу управлінських дій, спрямованих на формування динамічного господарюючого суб'єкта, здатного вести безперервну у часі та економічно успішну щодо досягнення поставлених стратегічних цілей діяльність в умовах постійного впливу факторів зовнішнього та внутрішнього середовища, зберігаючи при цьому ознаки цілісності і рівноваги соціально-економічної та екологічної систем.

1.3. Методика визначення економічної стійкості підприємств бджільництва

Виробнича діяльність підприємств бджільництва є комплексом взаємопов'язаних процесів, залежних від численних складових. Зміни, які при призводять до порушення оптимальної структури їх взаємозв'язку обумовлюють ризики втрат очікуваних результатів як у кількісних, так і в якісних показниках. Вплив цих складових часто має різно направлений характер і проявляється в одержанні результатів від діяльності: одні складові забезпечують поліпшенню виробничих показників, інші – негативно впливають на економічну стійкість підприємств бджільництва.

Досліджуючи стійкість самого підприємства, зазначимо, що вона залежить від складових, які обумовлюють сам стан стійкості і прямо або опосередковано впливають на стійкість ведення виробничої діяльності.

Стан підприємств бджільництва, за якого вартісна, матеріально-речовинна структура виробництва і реалізації виробленої продукції забезпечує отримання високої економічної ефективності, характеризує внутрішню стійкість. Досягнення цього можливе у тому випадку, коли підприємство раціонально використовує зовнішні (державна політика в напрямку правового регулювання аграрної сфери та підтримки підприємств бджільництва; кон'юнктура ринку; інфраструктура ринку; невизначеність зовнішнього середовища та економічний ризик) й внутрішні (інтегрованість підприємства бджільництва у виробничі та ринкові відносини; виражена компетентність підприємства; рівень екологічної безпечності виробництва; техніко-технологічний розвиток підприємства на інноваційній основі; оптимальність організаційної структури; якість і структура виробничих ресурсів; соціально-психологічний клімат на підприємстві) складові, що обумовлюють отримання стійких і ефективних виробничих результатів. Рівень зовнішньої стійкості забезпечується раціональними механізмами

державного регулювання виробництва бджоло продукції, забезпечуючи при цьому розширене відтворення [89, с. 35].

Незаперечним є залежність внутрішньої і зовнішньої стійкості цілком від стану розвитку економіки, що сформувався під дією різноманітних чинників, які й обумовлюють темпи її розвитку на конкретному підприємстві. В цьому зв'язку, для збереження стійкості, підприємства бджільництва як складні організаційно-економічні відкриті системи пристосовуються до різноманітного зовнішнього і внутрішнього середовища, виходячи з того, що вони не здатні вплинути на природу або прояв зовнішніх складових, тому повинні реагувати на їх вплив і відповідним чином трансформувати внутрішнє середовище з метою самозбереження й успішного розвитку.

Враховуючи те, що метою виробничо-господарської діяльності підприємства бджільництва є зростання або утримання на належному рівні його продуктивності, як передумови стабільної позиції на обраному сегменті ринку, ефективного використання задіяних ресурсів, розвитку і розширення обсягів діяльності, стійкість розглядається в якості основного інструменту регулювання продуктивності підприємства, то необхідність постійного управління економічною стійкістю потребує засобів та методів впливу на складові стійкості з метою підвищення їхнього рівня.

До найбільш дієвих способів підтримки належного рівня економічної стійкості є постійний моніторинг змін у зовнішньому та внутрішньому середовищі господарювання підприємств бджільництва. Метою цього є своєчасне виявлення змін у факторах впливу для підготовки або пристосування підприємства до них.

Автор погоджується з думкою, що при наявності позитивних впливів система продовжує функціонувати у заданому режимі, оскільки виявлений вплив сприятиме підвищенню її стійкості. Слід відмітити індивідуальний підхід до встановлення позитивного чи негативного впливу на стійкість з боку різноманітних складових. Відповідно й при виявленні негативних

впливів, обов'язковою є реакція системи через оцінку ступеня негативного впливу, виявлення об'єктів всередині організації (фінанси, кадри, матеріальні ресурси, операційна система), на які він спрямований, та прогнозування наслідків.

Залежно від величини імовірного зниження рівня стійкості підприємства бджільництва чи її складових визначаються конкретні оперативні заходи, спрямовані на подолання, мінімізацію чи пристосування до цих змін. Такі заходи залежать від: характеру впливу (позитивний, негативний); середовища впливу (зовнішнє, внутрішнє), що значною мірою визначає його керованість; рівня стійкості складової на момент впливу; складової стійкості, на яку він спрямований; взаємозалежності складових стійкості підприємства бджільництва і здатності системи реагувати на вплив у всіх підсистемах одночасно [94].

Результативність процесу управління на підприємстві отримується в процесі оцінювання та знаходить своє відображення в якісних та кількісних характеристиках об'єкта. Така оцінка дозволяє встановити, чи досягаються визначені підприємством цілі, які чинники впливають на процес управління, чи на повну потужність використовується потенціал підприємства, рівень його економічної стійкості.

Результатом ефективного механізму управління економічною стійкістю підприємства бджільництва з врахуванням всіх чинників виробництва є досягнення високих фінансових результатів, тому багато науковців у своїх дослідженнях для оцінки економічної стійкості підприємств виокремлюють конкретні загальноекономічні показники, а саме [53]:

1. Динаміка зміни обсягів виробництва продукції, що характеризує рівень ритмічності та зростання виробництва продукції підприємств бджільництва.

2. Виручка від реалізації бджоло продукції (результат), що відображає рівень попиту на продукцію та обсяг товарообороту.

3. Динаміка зміни собівартості продукції, включаючи витрати на збут продукції.

4. Цінова політику, що відображає рівень співвідношення попиту і пропозиції на бджоло продукцію.

5. Фінансовий результат діяльності підприємства – прибуток (результат), що характеризує потенційні можливості підприємства бджільництва на перспективу;

6. Продуктивність чинників виробництва відображає ефективність використання землі, праці і капіталу тощо.

У сучасних наукових працях вчених пропонуються різні підходи до оцінки економічної стійкості підприємства. На думку Іванова В.Л., у розробці методичного апарату оцінки економічної стійкості підприємств є декілька проблемних питань, а саме [63, с. 79]: відсутність наукових підходів до обґрунтування еталонних значень показників стійкості; відсутність чітко визначеного набору показників оцінки стійкості; недосконалість та недостовірність інформаційного наповнення для проведення аналізу стійкості; власні підходи до трактування результатів оцінки показників стійкості; недосконалість методів оцінки рівня ризику при втраті підприємством стійкості. На думку автора, сукупність підходів, що ґрунтуються на оцінці рівня стійкості підприємства за основними показниками носять виключно суб'єктивний характер.

З твердженням Іванової В.Л погоджується Кондратьєва О.В, яка подає наступне трактування: наявність труднощів в прогнозуванні рівня економічної стійкості підприємства на короткочасну перспективу; не існує комплексного (інтегрального) показника економічної стійкості підприємства для сільськогосподарських підприємств [71, с. 12]. А підприємства бджільництва в загальному відносяться до сільськогосподарських підприємств.

Значна кількість авторів прив'язує методику оцінку економічної стійкості підприємства до методики оцінки його фінансово-економічної

стійкості. Основою фінансової стійкості є здатність підприємства зберігати належний рівень розвитку за найважливішими фінансово-економічними показниками. Фінансову стійкість доречно трактувати, як результуючу категорію, адже з її допомогою можна охарактеризувати здатність адаптуватись підприємства до змін зовнішнього та внутрішнього середовища забезпечуючи тим самим стабільні економічні показники. Від рівня фінансової стійкості підприємства залежать його перспективи розвитку на майбутнє. Достатньо проблематичним є питання визначення меж фінансової стійкості, адже недостатня фінансова стійкість говорить про неплатоспроможність підприємства, відсутність засобів для розвитку виробництва, надлишкова говорить про зайві запаси і резерви. Тому на нашу думку, фінансова стійкість підприємства повинна характеризуватись таким обсягом фінансових ресурсів, необхідних для належного рівня платоспроможності відповідно до вимог ринку, за умов допустимого рівня ризику, при чому їх використання повинне забезпечувати розвиток підприємства. Варто зазначити, що зміна фінансових ресурсів жодним чином не повинна позначитись на обраній стратегії підприємства [95, с. 64].

Виробничо-господарську діяльність підприємства бджільництва характеризує також показник фінансової стабільності. Помилково вважати, що рівень стійкості підприємства прив'язаний до ефективності роботи, адже у такій ситуації може опинитись і ефективно функціонуюче підприємство. Причинами можуть бути недостатньо високий рівень менеджменту, економічні ризики та форс-мажорні обставини.

Отже, фінансова стійкість підприємства характеризує його здатність вільно розпоряджатись грошовими ресурсами забезпечуючи при цьому безперервність процесу виробництва, реалізації продукції, а також формувати спеціалізовані фонди для розширення та оновлення виробничого процесу.

Надлишок фінансових ресурсів також негативно позначається на діяльності підприємства бджільництва. У такому випадку підприємство опиняється в стадії стагнації, адже під тиском конкурентів воно змушене скорочувати свої затрати а отже проводити відтягування капіталу з виробничого процесу. Саме тому виникає необхідність визначення чітких теоретичних підходів до сутності поняття „стійкість підприємства”, розробки критеріїв оцінки та законодавчого і нормативного оформлення зазначених ситуацій[68, с. 220].

Визначальним показником фінансової стійкості підприємства бджільництва є наявний обсяг фінансово – грошових ресурсів, що є потужною базою для забезпечення конкурентоздатного виробництва. Такий стан фінансових ресурсів можливий лише за умови ефективної роботи підприємства бджільництва. Результатом такої роботи є високий рівень прибутку, що є фінансовою базою, як для самофінансування поточної діяльності так і для здійснення розширеного відтворення. Належний рівень прибутку дозволить підприємству не лише погасити свої зобов'язання перед бюджетом, банками та іншими підприємствами й організаціями, але й здійснювати інвестиційну політику, реконструкцію чи модернізацію наявного устаткування або заміну його прогресивнішим. При цьому для досягнення і підтримки належного рівня фінансової стійкості підприємства бджільництва важливе значення має ступінь використання наявних коштів, тобто рентабельність. Розглядаючи рентабельність через призму фінансової стійкості варто доречно відзначити ступінь ділової активності підприємства бджільництва.

Особливий інтерес у методиці оцінки фінансової стійкості підприємства бджільництва прив'язаний до кількісних характеристик показників фінансової стійкості підприємства, тобто при якому значенні показника фінансовий стан підприємства бджільництва можна вважати стійким. Аналіз численних публікацій з обговорюваної проблеми показав, що фінансовий стан підприємства бджільництва можна оцінювати, як

стійкий, якщо воно покриває власними оборотними засобами не менш як 50% фінансових ресурсів, необхідних для здійснення господарської діяльності, ефективно й цілеспрямовано використовує фінансові ресурси, дотримується фінансової, кредитної й розрахункової дисципліни, тобто платоспроможне [36, с. 150].

У підприємства бджільництва, що має низький рівень фінансової стійкості, спостерігається спад ділової активності, рентабельності й віддачі наявних активів. Збитковість фінансово-господарської діяльності свідчить про те, що підприємство бджільництва перебуває під загрозою банкрутства. Однак це не означає, що будь-яке збиткове підприємство бджільництва негайно збанкрутує. Збитковість може бути тимчасовою, і не виключено, що керівництво й менеджери підприємства бджільництва знайдуть ефективні рішення й виведуть дане підприємство з фінансової кризи. Проте і наявність високої фінансової стійкості не гарантує від банкрутства.

У працях зарубіжних і вітчизняних економістів пропонується декілька відмінних методик і математичних моделей оцінки стійкості і діагностики імовірності настання банкрутства аграрного підприємства, що можна застосувати і до підприємства бджільництва. При чому перші дослідження, що до формування комплексної методики оцінки стійкості підприємства проводилися в США ще на початку тридцятих років минулого століття. Найбільш популярними з практичної точки зору, щодо оцінки імовірності неплатоспроможності підприємства є моделі, розроблені Е.Альтманом і У.Бівером [173, с. 36; 174, с. 180].

Проведені дослідження показують значний обсяг практичних підходів до оцінки фінансового стану підприємств у розвинутих країнах Європи. Так у Великобританії Комітетом по узагальненню практики аудиту розроблено посібники, де описано критичні значення показників оцінки можливості банкрутства підприємства. Ці показники розподілено в дві групи:

Першу групу показників формують значення і критерії, що є чітким сигналом для власників підприємств, щодо виникнення фінансових труднощів, а у деяких випадках і банкрутства.

Другу групу формують критерії та показники, на підставі яких поточний фінансовий стан підприємства можна вважати критичним. Ці показники є сигналом, що у випадку неприйняття відповідних заходів ситуація може різко погіршитись [13, с. 23].

Аналіз методик оцінки економічної стійкості підприємства зарубіжних та вітчизняних вчених, зокрема системи показників, що характеризують економічну стійкість показав різноманітність складових стійкості. Брянцева И.В. виділяє дві складові стійкості, зокрема виробничо-технічну, яка визначається стійкістю техніко-технологічного рівня, стійкістю кадрового складу і стійкістю рівня організації виробництва та фінансово-економічну, яка включає фінансову стійкість, стійкість ділової активності та стійкість рівня рентабельності [25, с. 94]. До складу виробничого елемента Езерська С.Г. включає кадрові та матеріальні ресурси, а до фінансово-економічної складової – маркетинг і фінанси [52, с. 80].

В методиці аналізу є і більш детальний розподіл, наприклад вчений Анохін С.Н. виділяє наступні елементи для оцінки: управлінську, виробничу, фінансову, соціальну стійкість, стійкість ділової активності та стійкість рентабельності [11, с. 22]. А Поліщук О.А. розширює дане тлумачення його ресурсною, інтерфейсною та екологічною складовими [106, с. 372].

Більшість наведених авторів розглядають соціальну та екологічну стійкість як елемент економічної стійкості. Погоджуємося з думкою, це складові одного порядку, так як саме сукупність економічної, соціальної та екологічної формує рівень загальної стійкості підприємства.

Зазначимо, що науковці Зайцев О.Н., Хорев А.І., Полозова А.Н., Фролова Н.В. у поняття економічна стійкість підприємства включають

організаційний аспект [60, с. 16; 151, с. 26]. На їх думку, вірогідно що «господарство будь-якої комерційної організації неправомірно розглядати у відриві від її зовнішнього та внутрішнього середовища», яке за їх думкою і характеризує організаційну складову стійкості.

Сукупна праця вчених призвела до виведення нормативного співвідношення (1.1), яке відображає умову стійкого розвитку підприємства.

$$T_{\text{п}} > T_{\text{в}} > T_{\text{витрат}} > T_{\text{оз}} > T_{\text{оф}} > T_{\text{ч}},$$

(1.1)

де $T_{\text{п}}$ - темп росту прибутку; $T_{\text{в}}$ - темп росту виручки; $T_{\text{витрат}}$ - темп росту витрат; $T_{\text{оз}}$ - темп росту оборотних засобів; $T_{\text{оф}}$ - темп росту основних фондів; $T_{\text{ч}}$ - темп росту чисельності робітників [151, с. 27].

Проте вчена Езерська С.Г піддала жорсткій критиці такий підхід до оцінки рівня стійкості підприємства, оскільки на її думку методика побудована на аналізі характеру економічного розвитку підприємства, а не вивчає рівень його економічної стійкості на певний момент часу [52, с. 80].

Ряд вчених у своїх дослідженнях не виділяють у рамках економічної стійкості підприємства окремі складові, за якими потім формується набір показників оцінки. Зокрема, Золотов А. запропонував певний перелік показників, що відображають негативні моменти, тенденції економічної діяльності підприємства. Такий перелік сформований з врахуванням фінансової складової господарської діяльності підприємства. У своїй методиці автор акцентує увагу на те, що в залежності від конкретної економічної ситуації на основі методу експертних оцінок необхідно добирати показники, що відповідають специфіці підприємства. Після відбору показників відбувається їх ранжування (визначення значимості) також експертним шляхом [62, с. 17].

Авторський підхід Стоянових Е.А. і Е.С. виокремлює 16 показників економічної стійкості підприємства: рентабельність власних засобів, запас фінансової стійкості підприємства, ефект фінансового важеля, плече

фінансового важеля, коефіцієнти маневрування власних засобів, накопичення амортизації, фінансової незалежності, довготривалого залучення позикових засобів, реальної вартості основних і матеріальних оборотних засобів, покриття інвестицій, співвідношення залучених засобів і здатності самофінансування, співвідношення здатності самофінансування і додаткової вартості [134, с. 162].

Достатньо обґрунтованим вважається підхід Пергамента М.Д., який пропонує оцінку економічної стійкості проводити за шістьма показниками: завантаження підприємства, прибутковість, технічна оснащеність, ефективність управління, фінансовий стан його, ділова активність. Кінцевим результатом його методичного підходу є розрахунок інтегрального показника економічної стійкості на основі середнього геометричного показників економічної стійкості [102, с. 13].

Де що відмінний підхід до оцінки економічної стійкості підприємства подає в своїх працях Я.І. Сибаль, що пропонує основою методологічного інструменту метод SWOT-аналіз, який побудований на визначені сильних та слабких сторін підприємства, потужності та можливості, частці зайнятих сегментів на ринку, власних порівняльних перевагах у конкурентній боротьбі [126, с. 228].

Визначення рівня конкурентоспроможності підприємства шляхом використання показника „конкурентного статусу фірми” (КСФ) було запропоновано І. Ансоффом [12, с. 132]. Цей показник відображає позицію підприємства в конкуренції та становище на ринку. Основою виступає відношення фактичної та базової продуктивності використання ресурсів підприємства. Конкурентний статус підприємства представляє собою рентабельність стратегічних капітальних вкладень, скориговану відповідно до ступеню оптимальності стратегії підприємства та її потенціалу. Основні недоліки такого підходу полягають у наступному: не враховуються фактори зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства в явному вигляді; експертний підхід до оцінювання ступеню оптимальності стратегії

та потенціалу підприємства недостатньо розкриває кількісні взаємозв'язки; не чітко визначені такі поняття як „оптимальна стратегія” та „оптимальний потенціал”.

Враховуючи методичні підходи різних авторів та сутності поняття конкурентоспроможність А.Д. Топалов пропонує таку модель оцінки конкурентного статусу (1.2):

$$M_{KC} = (KP, KS, KY), \quad (1.2)$$

де KP – система показників, що характеризує конкурентну позицію підприємства;

KS – система показників, що характеризує конкурентоспроможність підприємства;

KY – система показників, що характеризує конкурентну стійкість підприємства.

У свою чергу, модель оцінки конкурентоспроможності підприємства має такий вигляд (формула 1.3):

$$M_{KS} = (FS, TY, КП), \quad (1.3)$$

де FS , TY , $КП$ – оцінка фінансового стану підприємства, його технічного рівня виробництва та конкурентоспроможності продукції, яку воно виробляє [138, с. 137].

У процесі аналізу фінансовий стан підприємства, тобто його стійкість, оцінюють за наступними критеріями:

- ліквідність (liquidity);
- платоспроможність (solvency);
- прибутковість і рентабельність (profitability);
- ефективність використання активів (assets use);
- показник ділової активності (business activity);
- ринкова активність (market activity) [138, с. 137].

Однак проведення оцінки економічної стійкості за всіма показниками вимагає великих матеріальних затрат і часу. Тому, слід

використовувати окремі показники, що найбільше характеризують економічну стійкість таких підприємств як аграрні підприємства, особливо в галузі бджільництва.

Враховуючи усю різноманітність підходів до оцінки економічної стійкості підприємств, зарубіжний і вітчизняний досвід, можна рекомендувати для оцінки економічної стійкості підприємств бджільництва в ринкових умовах показники економічної ефективності виробництва. Їх, у свою чергу оцінюють за допомогою цілої групи показників які мають в бджільництві свої особливості [55, с. 63].

У бджільництві прийнято визначати економічну, технологічну, екологічну та соціальну ефективність. Як окремі частини єдиного цілого ці види ефективності являють собою окремі сторони економічних процесів, що відбуваються в галузі, особливості функціонування відповідних її підсистем.

Узагальнюючими показниками - критеріями ефективності прийнято вважати наступні: для економічної ефективності - фінансові результати, що забезпечують просте і розширене відтворення бджільничих підприємств; для технологічної ефективності - рівень розвитку системи бджільництва в порівнянні з науково обґрунтованими нормами і нормативами, а також передовим досвідом господарювання; для соціальної ефективності, що характеризує рівень забезпеченості робітників підприємства бджільництва соціальними благами, - досягнення встановлених законодавством норм; для екологічної ефективності - можливість отримання екологічно чистої продукції підприємства бджільництва за умови збереження і поліпшення навколишнього природного середовища.

Кожен з перелічених видів ефективності визначається системою взаємопов'язаних показників. Їх склад залежить від цілей і завдань дослідження. Так, економічну ефективність пропонуємо визначати такими показниками:

1) показники валової продукції (валового доходу, прибутку) в абсолютній величині і в зіставленні з факторами виробництва (ресурсний підхід):

- На одиницю трудових ресурсів (продуктивність праці, трудомісткість);
 - На одиницю основних фондів (фондовіддача, фондомісткість);
 - На одиницю земельних ресурсів;
 - Показники зіставлення результату (валової бджоло продукції, валового доходу, прибутку) і вироблених витрат (витратний підхід):
 - Собівартість виробництва і реалізації бджоло продукції, в тому числі за її видами;
 - Рівень рентабельності (виробництва, реалізації бджоло продукції, всієї діяльності);
 - Показники, що характеризують можливості ведення розширеного відтворення (здійснення накопичення):
 - Відношення валового доходу до валової продукції;
 - Відношення фонду нагромадження до валового доходу;
 - Приріст основних фондів, оборотних коштів, у вартісному і натуральному обчисленні
 - Зіставлення темпів надходження і вибуття фондів, у тому числі за видами, рівень їх зносу;
 - Показники оцінки фінансового стану, в тому числі фінансової стійкості:
 - Фінансова незалежність від кредиторів (Коефіцієнт автономії $K_a > 0,6$);
 - Економічно обґрунтоване поєднання джерел формування активів підприємства (коефіцієнт забезпеченості власними оборотними засобами $K_{oc} > 0,1$);
 - Фінансова незалежність в частині формування запасів і витрат (1.4):
- $$\Gamma < (I_c - P) + K_t + K_1, \quad (1.4)$$

де Z - запаси і витрати; I_c - власні джерела; B - необоротні активи; K_t - довгострокові кредити і позикові кошти; K_1 - короткострокові кредити і позикові кошти;

- Платоспроможність (коефіцієнт поточної ліквідності $КТЛ > 2,0$).

Наведені вище економічні показники в повній мірі можуть застосовуватися в бджільництві для оцінки виробничої діяльності підприємств бджільництва. Однак підвищувати ефективність виробничих процесів таких підприємств необхідно за рахунок інноваційного розвитку бджільництва, яке засноване на організації власних нектарних ресурсів.

В період командно-адміністративної системи господарювання при визначенні економічної ефективності виробництва продукції бджільництва використовувався методичний підхід, основним змістом якого було зіставлення різних продуктів бджільництва з виробництвом меду. Застосування цього методу знайшло своє відображення в проведенні економічної оцінки виробництва і планових розрахунках, забезпечуючи певною мірою необхідну точність.

Сутність його полягала в тому, щоб за допомогою коефіцієнтів переведення всі вироблені на пасіці продукти бджільництва переводилися в так звані умовні медові одиниці (у. м. од.), які за своїм змістом відповідали виробництву 1 кг меду (дод. 1). Зокрема, в 1,0 у. м. од. включалися середня трудомісткість і матеріально-грошові витрати, пов'язані з виробництвом 1 кг меду. Доцільність його застосування пояснювалася тим, що головним продуктом бджільництва вважався мед, по відношенню до якого інші продукти мали другорядне значення.

У зв'язку з цим був період, коли 1 у. м. од. прирівнювалася до державної закупівельної ціни 1 кг меду. Вважалось, що вона відображала середньогалузеву собівартість виробництва цього продукту бджільництва, включаючи нормативну величину прибутку, стосовно до середніх умов господарювання. За даною ціною оцінювалася і заготовлялася основна кількість виробленого меду.

У ринкових умовах, які характеризуються появою інноваційних технологій виробництва, традиційних і біологічно активних продуктів бджільництва, в структурі товарного виробництва підприємств бджільництва знижується частка меду і зростає питома вага інших продуктів бджільництва: перги (пилка), прополісу, бджолої отрути, маточного молочка, продукції розведення та ін.. Колишні підходи їх зіставлення з медом застаріли, що пояснюється вищою цінністю, ринковою ціною і рентабельністю виробництва. Однак визначення окремих показників економічної ефективності за допомогою переведення продукції бджільництва в умовні медові одиниці використовується у виробничій практиці бджільницьких підприємств [106, с. 214].

Науковий і практичний інтерес представляє методика Л.Г. Корнехо, Б. Іцковича, що стосуються визначення економічної ефективності виробництва основного продукту бджільництва – меду. Зокрема, пропонується обчислювати собівартість виробництва цього продукту за такою формулою 1.5:

$$\text{СП} = \text{ЧП} + \text{Р} + \text{А} + \text{ПП}, \quad (1.5)$$

де СП - собівартість; ЧП - приватний прибуток; Р - витрати виробництва; А - амортизація; ПП - промисловий прибуток.

За цією методикою прибуток, одержуваний бджолярами на пасіці ділиться на дві частини - приватний прибуток (ЧП), що залишається у бджоларів, і прибуток, переданий промисловим підприємствам за надання послуг (ПП). У даному випадку автори назвали цю частину прибутку промисловим податком [74, с. 21-24].

Витрати виробництва (Р) включають загальні – витрати на корм, оплату праці працівників, податки, утримання апарату управління підприємства і т.д. і спеціальні, що припадають безпосередньо на розведення і утримання бджіл. Це витрати, пов'язані з придбанням вощини, маток, включаючи їх утримання в умовах бджоло пасік, малоцінні та швидкозношувані предмети і ін.

Особливістю даної методики є те, що на відміну від вітчизняних методик обчислення собівартості меду обліковується за ринковими цінами, що відповідає ринковим умовам господарювання. У їх числі виділяється те, що отримання меду в пасічних умовах поєднується з подальшим рухом готового продукту через систему промислового доопрацювання і реалізацією на ринку головним чином у розфасованому вигляді.

При визначенні технологічної ефективності використовуються показники: продуктивність бджільництва (ступінь розвитку бджіл, вихід меду); витрата меду і перги для зимівлі; підвищення врожайності існуючих медоносних культур; валова продукція в порівнянних цінах на 1 працівника, на 1000 грн. основних виробничих засобів, на 1 бджолосім'ю; приріст виробництва валової продукції в порівнянних цінах на одиницю додатково витрачених ресурсів; фондівдача і фондомісткість.

Соціальну ефективність можна обчислити за рахунок таких показників: фонд заробітної плати працівників бджільництва, отриманий дохід на паї, рівень механізації виробничих процесів, підвищення освітнього та духовного рівня, забезпеченість житловими і культурно-побутовими умовами, рівень платних послуг, демографічна ситуація відтворення населення і робочої сили, тривалість життя населення, доступність працівникам та членам їх сімей санаторіїв, забезпеченість медичним обслуговуванням тощо. У кінцевому рахунку соціальна ефективність підприємств бджільництва характеризується рівнем життя її працівників, їх культурним та інтелектуальним розвитком [156, с. 15].

За останні роки рівень соціальної ефективності в бджільництві значно знизився, погіршилася демографічна ситуація, знизився рівень соціальної облаштованості бджолярів, їх доступ до освіти, охорони здоров'я та відпочинку.

Разом з тим розведення і утримання бджіл, використання в харчуванні і в лікувальних цілях продуктів бджільництва позитивно впливає на стан здоров'я людей, тим самим підвищуючи загальний рівень

соціальної ефективності в регіонах з розвиненим бджільництвом. У ряді зарубіжних країн Європи, а також в Японії, США та інших країнах є наукові роботи, що підтверджують оздоровлюючий вплив на населення бджільництва і його продуктів.

Критерієм, що відображає якісну сторону виробленої в працівників бджільництва продукції, є екологічна ефективність. Вона вимірюється системою показників, що характеризують рівень забруднення природного середовища та граничними дозами концентрації (ГДК) небезпечних для людини речовин в продуктах, вироблених в підприємствах, а також сукупними виробничими витратами (у вартісній формі), які гарантують виробництво екологічно чистої продукції, а також збереженням і збільшенням різноманітності рослинного світу, сукупні виробничі витрати, що забезпечують попередження порушення екологічної рівноваги від такої діяльності, динаміки зростання виробничих витрат, спрямованих на поповнення виробничих фондів, пов'язаних з підтриманням нормальної екологічної ситуації на підприємстві, ситуація по хворобах бджіл на підприємстві, кількість сертифікованої екологічно чистої продукції бджільництва[155, с. 206].

Підприємства бджільництва займають як об'єкт природокористування особливе місце серед інших підприємств сільськогосподарського виробництва. Це виражається, насамперед, у тому, що в процесі збору нектару і пилку медоносні бджоли не тільки не завдають шкоди природним ресурсам, а й у багато разів збільшують врожайність ентомофільних культур, запилюючи їх.

Даний факт значною мірою впливає на показники еколого-економічної ефективності при виробництві нектарного і пилкових ресурсів, які, на наш погляд, повинні бути наступними:

1. Еколого-економічний збиток (Еу) – це виражені у вартісній формі фактичні або можливі збитки, заподіяні нектарним і пилковим ресурсам

внаслідок погіршення їхньої продуктивності, або додаткові витрати на компенсацію цих збитків.

При виробництві продукції бджільництва показник еколого-економічного збитку $E_y = 0$. Виникаючий еколого-економічний збиток, що наноситься землі в результаті проведення агрохімічних і агротехнічних заходів при виробництві сільськогосподарських культур, повинен повністю ставитися на витрати виробництва цих культур.

Еколого-економічний ефект (E_e) - це різниця між економічними результатами відтворення природних ресурсів (P) і понесеними витратами ($З$), скоригованими на величину еколого-економічного збитку (E_y). Еколого-економічний ефект розраховується за результатами діяльності за рік за формулою 1.6: $E_e = P - З - E_y$. (1.6)

Оскільки $E_y = 0$, формула набуває вид: $E_e = P - З$.

Загальна еколого-економічна ефективність (E_o) - це відношення річного економічного ефекту (E_e) до суми витрат ($З_{п}$), що викликали еколого-економічний ефект, включаючи природоохоронні заходи. Вона розраховується за формулою 1.7:

$$E_o = E_e : З_{п}. \quad (1.7)$$

Еколого-економічна ефективність варіантів окремих заходів, що забезпечують досягнення необхідного рівня виробництва та охорони навколишнього середовища з мінімальними витратами, визначається співставленням очікуваних результатів.

Еколого-економічна ефективність виробництва в значній мірі визначається економічним механізмом природокористування, в основі якого є платність. Враховуючи, що при виробництві продуктів бджільництва $E_y = 0$ для підприємств бджільництва необхідно законодавчо скасувати плату за користування природними ресурсами, які знаходяться у віданні державної і муніципальної власності [144].

У результаті впливу негативних екологічних факторів, відбувається не тільки зниження нектарної і пилкової продуктивності медоносних трав,

а й зниження продуктивності бджолиних сімей, ситуація посилюється при обробці сімей бджіл акарицидними препаратами.

Спільний вплив даних факторів можна характеризувати як екологічний вплив, зниження якого дозволить підвищити еколого-економічну ефективність підприємств бджільництва. Таким чином, показники еколого-економічної ефективності виробництва продукції бджільництва (по меду) повинні враховувати впливи від акарицидних обробок сімей бджіл і екологічних факторів:

- Показник еколого-економічного збитку від впливу зовнішнього середовища визначається за формулою 1.8: $E_y = V_n * (1 - K_v)$ (1.8)

де E_y - еколого-економічний збиток, грн.; V_n - максимальна продуктивність пасіки (по меду), кг; K_v - коефіцієнт зниження продуктивності пасіки;

- Показник еколого-економічного ефекту пасіки від зниження впливу зовнішнього середовища визначається за формулою 1.9:

$$E_e = V_n * \text{Ц}_{\text{ме}} - 3 * E_y, \quad (1.9)$$

де E_e - еколого-економічний ефект, грн.; 3 - витрати, необхідні для відновлення продуктивності пасіки, грн.

- Показник загальної еколого-економічної ефективності визначається за формулою 1.10:

$$E_o = E_e / 3, \quad (1.10)$$

де E_o - загальна еколого-економічна ефективність, грн. [5, с. 49].

Таким чином, система показників оцінки ефективності соціально-економічних систем, притаманна плановій економіці, виявилася непридатною з переходом до ринкових відносин, у зв'язку з чим, виникла необхідність зміни практики економічної оцінки діяльності підприємств бджільництва.

Однак, на нашу думку, окрім загальноекономічних показників ефективності, враховуючи специфіку підприємств бджільництва, потрібно

також визначати фінансові показники, що характеризують економічну стійкість таких підприємств.

В українській практиці для аналізу фінансових показників економічної стійкості прийнято використовувати показник рентабельності, оскільки оцінка прибутковості до поки ще не набула належного поширення.

Для того, аби дати кількісну характеристику вказаним критеріям оцінки стану підприємств бджільництва, в основному використовують метод фінансових індикаторів. Для цього можуть використовуватися понад сто різновидів фінансових індикаторів.

Вирішення даної проблеми у підприємствах бджільництва тісно пов'язано з наступними їх особливостями:

- по-перше, з розвитком сімей бджіл і їх життєвим циклом в активний період;

- по-друге, з раціональним використанням природних ресурсів;

- по-третє, із забезпеченням екологічної безпеки пасік;

- по-четверте, раціональним використанням земельних ресурсів, при цьому важливо не тільки забезпечити максимальну віддачу матеріально-грошових вкладень у землю, а й забезпечити підвищення її родючості (медоносних посівів та культур) за рахунок раціональних сівозмін і повної відмови від застосування пестицидів.

Таким чином, в сучасних умовах важливо всебічно окреслити ситуацію, що склалася в бджільництві на рівні підприємства, розробити та сформулювати умови і принципи для ефективного ведення виробництва, подолання спаду і подальшого підвищення ефективності.

Виробничий процес у бджільництві - це цілеспрямоване перетворення біологічного та природного ресурсу на екологічних засадах, праці, основних і оборотних коштів, в готовий заданої властивості продукт, придатний до споживання або подальшої переробки. Підвищення ефективності управління виробничого процесу в підприємствах

бджільництва ґрунтується на отриманні максимальних значень сили пасіки і нектарного ресурсу в оптимальні періоди їхнього життєвого циклу, що передбачає розробку показників технологічної, економічної, еколого-економічної та соціальної ефективності.

В умовах інноваційного розвитку підприємств бджільництва головною метою є підвищення ефективності виробничих процесів пасік при заданій якості продукції. Показники якості продукції та виробничої діяльності багато в чому визначаються якістю сімей бджіл і нектарних ресурсів, які, в свою чергу, повністю залежать від життєвого циклу сімей бджіл і періоду вегетації медоносних трав, оцінка яких, в задані проміжки часу, дозволить управляти виробничою діяльністю пасік.

З урахуванням змін в економічних процесах, викликає науковий інтерес думка, що основним фактором, що забезпечує якість продукції бджільництва, є сила бджолиних сімей - як узагальнюючий показник якості, який поєднав у собі всі результати інноваційної діяльності. Однак якість бджолиних сімей необхідно враховувати в контексті, коли їх сила задовольняє вимоги виробничого процесу. Іншими словами, в певні відрізки часу виробничого процесу (технологічної операції) бджоляр повинен мати відповідну силу бджолиних сімей.

Здійснювати оцінку якості показників бджолиних сімей на певних етапах виробничого процесу можна за наступними етапами: сила бджолиних сімей при постановці в зимівник; сила бджолиних сімей при викладці із зимівника; сила бджолиних сімей в момент формування сімей-виховательок; сила бджолиних сімей при відборі відводків; сила бджолиних сімей під час головного медозбору.

Великий інтерес для практичного бджільництва викликає тривалість життя перезимування бджіл, яка залежить від кількості молодих бджіл у сім'ї і від характеру робіт, що проводяться ними восени. Даний показник незамінний при оцінці економічної стійкості підприємств бджільництва та

оптимізації технологічних процесів у бджільництві і характеризується наступними якісними показниками (коефіцієнтами):

- Коефіцієнт вихідний сили сім'ї бджіл (пасіки);
- Коефіцієнт зростання сімей бджіл (пасіки);
- Коефіцієнт заміни старих бджіл.

Дані якісні показники, в свою чергу, повинні бути тісно пов'язані з певними етапами виробничого процесу.

Зараження пасік кліщем робить істотний вплив на силу сімей бджіл, що передбачає регулярну оцінку ступеня їх ураження. Оцінка, ступеня ураження сімей бджіл кліщем, може проводитися в будь-який період розвитку сімей бджіл, однак, у момент появи розплоду, кліщ може перебувати в розплоді і на бджолах, що ускладнює проведення аналізу. Отже, оцінку, ступеня ураження сімей бджіл кліщем необхідно проводити тільки після виходу друкованого розплоду в жовтні. У цьому випадку ступінь ураження сімей бджіл кліщем може виражатися якісним показником - кліщовий фон сімей бджіл (пасіки) [72, с. 110].

Таким чином, для виробника важливо мати відомості про фактори, що впливають на силу сімей бджіл, і показниках, які характеризують силу окремої сім'ї та пасіки в цілому.

В цілому, досягнутий рівень виробництва продукції бджільництва в Україні ще не задовольняє потреби населення за медичними нормами, тому доцільно говорити про необхідність розширеного відтворення цієї продукції, що, в свою чергу, передбачає інтенсифікацію підприємств бджільництва на основі інноваційних досягнень.

У міру посилення інноваційної спрямованості економіки бджільництва, дедалі вагоміший вплив на відтворювальний процес надають наукові знання в суміжних галузях сільськогосподарського виробництва: агротехнічних, зоотехнічних, ветеринарних, рослинництва, кормовиробництва, а також навички, програмні продукти, патенти та ліцензії. Це означає, що інноваційна діяльність є не єдиним актом

впровадження якого-небудь нововведення, а цілеспрямованою системою заходів з розробки, впровадження, освоєння, виробництва, дифузії і комерціалізації нововведень. Особливе місце в системі інноваційних перетворень підприємств бджільництва займають нові технології, за допомогою яких ідеї або винаходи перетворюються на об'єкт комерційної діяльності.

Таким чином, інноваційний процес в сучасному бджільництві повинен базуватися на наступних поняттях:

- інновація - це результат творчої праці, який дозволяє підвищити технологічну, економічну, еколого-економічну і соціальну ефективність виробничих процесів у підприємствах бджільництва;

- реінжиніринг - це інновації, засновані на фундаментальному переосмисленні і радикальному перепроєктуванні технологічних процесів бджільництва для істотного підвищення їх ефективності та якісного поліпшення головних сучасних показників підприємств бджільництва;

- інноваційний процес - це процес інвестування, розробки та впровадження інновацій у виробничий процес підприємств бджільництва.

Інноваційний процес тісно пов'язаний з інноваційною діяльністю, який, на думку Л.Н. Оголева [65, с. 177], є цілеспрямованою системою заходів з розробки, впровадження, освоєння, виробництва, дифузії та комерціалізації нововведень.

В останні роки в бджільництві простежується відсутність інноваційної активності, яка зумовлена рядом причин:

- відсутністю державного фінансування фундаментальних науково-дослідних робіт (НДР) і дослідно-конструкторських робіт (ДКР);

- відсутністю інвестиційної привабливості підприємств бджільництва;

- відсутністю досконалої галузевої організаційної структури;

- відсутністю галузевого інформаційно-консультаційного обслуговування.

Отже, перехід підприємств бджільництва на інноваційний розвиток потребують впровадження, перш всього, маловитратних інноваційних проектів «точок зростання», здатних протягом одного літнього періоду дати відчутний ефект, при кардинальній перебудові існуючої структури підприємств бджільництва. Для вирішення даних проблем необхідно об'єднання підприємств бджільництва на основі інноваційно-інвестиційної діяльності з урахуванням діючих законів і нормативних актів.

Відомо, що з усіх варіантів поетапного виведення сільського господарства країни з кризи, зокрема підприємств бджільництва єдино реальним залишився варіант - реалізації науково-технічного прогресу шляхом освоєння інноваційних проектів. У поняття науково-технічного прогресу вкладається, на нашу думку, не лише результати наукових досліджень вітчизняної та зарубіжної науки і передовий досвід успішно працюючих підприємств, а й десятиліттями відпрацьовані прийоми утримання сімей бджіл у особистих підсобних господарствах.

З розвалом громадського бджільництва, розформуванням громадських організацій бджолярів накопичений досвід реалізується в даний час тільки в особистих підсобних господарствах. Так, за даними статистичної звітності кількість товарного меду виробленого особистими підсобними господарствами, в загальному обсязі виробленої продукції, складає більше 97%. Набирають відповідного розвитку і фермерські господарства, де обсяг виробленої продукції вже зрівнявся з обсягом підприємств бджільництва.

Не враховувати таке співвідношення господарюючих суб'єктів у виробництві валової продукції бджільництва не можна, необхідно створити таку структуру, яка об'єднала б зусилля розробників інноваційних проектів, інвесторів і виробників продукції бджільництва. Отже, при управлінні економічною стійкістю підприємств бджільництва показники виробничої діяльності повинні мати не лише фінансові

характер, а і не фінансовий, де б мало місце відображення специфіки виробничого процесу з урахуванням поставленої мети.

Висновки до розділу 1

1. Формування планів з виробництва певних видів екологічно чистої бджільницької продукції у певному обсязі з подальшою реалізацією, забезпечення цих виробничих програм фінансовими ресурсами в достатній кількості та збереження конкурентоздатності підприємств бджільництва як суб'єктів господарювання на аграрному ринку сприятиме досягненню такими підприємствами бажаних результатів економічного розвитку.

2. Враховуючи специфіку сільськогосподарського виробництва автор трактує економічно стійкий розвиток підприємств бджільництва як стійку фінансову та виробничо-технологічну активність, що відображає певним чином кінцеву результативність виробництва, охоплює всі стадії відтворення і його елементи та є здатністю підприємств бджільництва підтримувати пропорційність й збалансованість свого розвитку в певних економічних, технічних і правових умовах середовища, зокрема здатність виживати в умовах ризику.

3. Як доводять дослідження, під економічною стійкістю підприємства слід розуміти здатність суб'єкта підприємницької діяльності функціонувати і стабільно розвиватися з врахуванням потужностей виробничого потенціалу та підтримувати його на належному рівні, що дає змогу пропонувати на ринок конкурентоспроможну бджоло продукцію та досягати конкурентних переваг, забезпечуючи тим самим сталий розвиток в цілому.

Водночас ця рівновага враховуватиме екологічні і соціальні складові системи сталого розвитку. Враховуючи механізм формування економічної стійкості підприємств бджільництва доцільно її класифікувати з

урахуванням факторів впливу на внутрішню, зовнішню, галузеву та екологічну.

4. Досягнення підприємств бджільництва оптимального співвідношення між бажаними темпами економічного зростання та можливостями відтворювального процесу є основним завданням управління економічною стійкістю в сучасних ринкових умовах. Враховуючи те, що такі підприємства є складними організаційно-економічними відкритими системами, які для збереження стійкості пристосовуються до різноманітного зовнішнього і внутрішнього середовища, вони не здатні вплинути на природу або прояв зовнішніх чинників, тому повинні реагувати на їх вплив і відповідним чином трансформувати внутрішнє середовище з метою самозбереження й успішного розвитку. У цьому зв'язку при управлінні економічною стійкістю основна увага повинна зосереджуватися на реакції підприємства на зовнішні впливи та визначатися його здатністю ефективно виконувати заплановану системну функцію в умовах змін у зовнішньому середовищі.

5. Підприємства бджільництва є виробничо-біологічною системою, яка нерозривно пов'язана з природними ресурсами, де ефективність управління виробничих процесів визначається шляхом зіставлення одержуваного доходу із застосованими біологічними, природними і трудовими ресурсами, що дозволяє забезпечити певний рівень економічної стійкості. Особливості бджільництва, як і інших виробництв сільського господарства суттєво впливають на ефективність управління економічною стійкістю підприємств бджільництва, вони поділяються на природні, економічні, організаційні, соціальні та екологічні.

6. При управлінні стійким розвитком підприємств бджільництва слід виокремити концепцію сталого розвитку підприємства, що дозволяє виділити два основні підходи. Перший підхід - системний розглядає економічну стійкість як сукупність взаємопов'язаних та взаємообумовлених складових, які забезпечують збалансований розвиток

підприємства шляхом встановлення оптимальних кількісних співвідношень між елементами системи та формування сталих структурних зв'язків між ними. Другий підхід – ситуаційний, покликаний виявити закономірності формування економічної стійкості в просторі і часі та розробити комплекс управлінських дій щодо забезпечення динамічної рівноваги підприємства у визначений період часу в конкретній ринковій ситуації.

7. Реалізуючи потенціал підприємств бджільництва є можливість досягнення високого рівня економічної стійкості аграрних підприємств та створення так званого запасу міцності, наявність якого значно полегшує процес поступального розвитку та свідчить про можливість застосування принципів адаптивного управління, спрямованих на забезпечення необхідного (ефективного за існуючих умов) та достатнього (найменш затратного) рівня стійкості підприємства, не допускаючи при цьому падіння темпів його економічного зростання.

8. Узагальнюючи означенні підходи, можна зробити висновок, що система управління економічної стійкості підприємств бджільництва передбачає реалізацію комплексу управлінських дій, спрямованих на формування динамічного господарюючого суб'єкта, здатного вести безперервну у часі та економічно успішну щодо досягнення поставлених стратегічних цілей діяльність в умовах постійного впливу факторів зовнішнього середовища, зберігаючи при цьому ознаки цілісності і рівноваги соціально-економічної та екологічної систем.

9. Як доводять дослідження у бджільницьких підприємствах доцільно визначати економічну, технологічну, екологічну та соціальну ефективність. Як окремі частини єдиного цілого ці види ефективності являють собою окремі сторони економічних процесів, що відбуваються в таких підприємствах, особливості функціонування відповідних її підсистем. Узагальнюючими показниками - критеріями ефективності є: для економічної ефективності - фінансові результати, що забезпечують просте

і розширене відтворення бджільничих господарств; для технологічної ефективності - рівень розвитку системи бджільництва в порівнянні з науково обґрунтованими нормами і нормативами, а також передовим досвідом господарювання; для соціальної ефективності, що характеризує рівень забезпеченості працівників підприємств бджільництва соціальними благами, - досягнення встановлених законодавством норм; для екологічної ефективності - можливість отримання екологічно чистої продукції бджільництва за умови збереження і поліпшення навколишнього природного середовища.

РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА РІВНЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ПІДПРИЄМСТВ БДЖІЛЬНИЦТВА

2.1. Аналіз ефективності господарювання в підприємствах бджільництва

Україна належить до країн, що мають розвинене виробництво бджоло продукції. Даному розвитку сприяли належні природно-кліматичні умови країни, великі площі медоносних угідь, традиції населення по утриманню бджіл та інше. Дані фактори забезпечили одержання високоякісної бджоло продукції, що є передумовою розвитку підприємств бджільництва, внутрішнього та зовнішнього аграрних ринків.

В результаті проведених організаційно-структурних змін за останні роки в підприємствах бджільництва, як і в багатьох інших аграрних підприємствах, спостерігається негативна тенденція. Скорочується чисельність бджолиних сімей та знижується їхня продуктивність. Незважаючи на такий стан, Україна входить в п'ятірку провідних країн світу, що мають розвинене виробництво бджоло продукції. Діяльність підприємств бджільництва відіграє важливу роль в економіці нашої країни та забезпечує виробництво меду, воску, маточного молочка, прополісу, бджолоїної отрути, квіtkового пилку, запилення ентомофільних культур.

Водночас, в умовах нестабільної економічної ситуації на міжнародному і національному ринках зростають вимоги до прискореного формування повноцінного національного аграрного ринку, який спроможний забезпечити збалансованість попиту та пропозиції, підвищити доходність підприємств бджільництва, прискорити розвиток сільських територій та підвищити рівень доброту населення країни. Уповільнене формування національного аграрного ринку не в повній мірі забезпечує

виконання покладених на нього завдань і функцій. Розширення виробництва продукції підприємств бджільництва аграріями може стати стабілізатором у нестійкій економічній ситуації. Саме за ринкової економіки стійкість становища підприємства та його конкурентоспроможність займає основне місце, так як свідчить наскільки ефективно воно може задовольнити кінцеві потреби своїх споживачів. Чим вища економічна стійкість підприємства бджільництва, тим більш воно незалежне від різних коливань ринкової кон'юнктури, втрати провідних конкурентних позицій на ринку. Аграрний ринок, в тому числі і продукції бджільництва, за кількісними критеріями можна віднести до типу «вільний», що характеризується великою чисельністю самостійних товаровиробників.

Трансформація і розвиток ринкової економіки активізували структурні перетворення у галузі бджільництва, що пов'язано зі змінами в організаційно-правових формах власності, розмірах і структурі підприємств, попиті й пропозиції, умовах суспільного розподілу праці.

Підприємства бджільництва у складі галузей сільського господарства являють собою окрему галузь виробництва, що утворює якісно однорідну групу господарських одиниць, що характеризується відповідними умовами виробництва в системі суспільного розподілу праці і виконує певні функції в процесі відтворення продукції. Підприємства бджільництва входять в систему ведення сільського господарства, під якою розуміється комплекс організаційних, економічних, агротехнічних і зооветеринарних заходів, які відображають досягнутий рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин.

Щодо ситуації на внутрішньому ринку продукції бджільництва, то вона залежить від перш за все від зовнішніх тенденцій. Світова економічна криза суттєво розбалансувала даний ринок, проте він і на сьогодні залишається одним із найбільш динамічних та глобалізованих. У світі налічується більше 50 млн. бджолиних сімей, кількість суб'єктів, які

займаються бджільництвом становить близько 7 млн. Найбільша кількість бджолиних сімей знаходиться в Китаї (15%), Росії (7%), Туреччині (6%), Україна (6%), США (5,5 %), Польщі і Мексиці (по 5%). Світове виробництво меду становить 1,5 млн. т, а експорту – 400 тис. т щорічно. Провідними світовими виробниками меду є Китай, Аргентина, Туреччина, Україна та США. Ринок продукції бджільництва має ряд особливостей, і протягом останніх років відбувається активний перерозподіл ринку між основними виробниками. Абсолютно забезпечені у власному виробництві продукції бджільництва лише кілька країн: Китай, Канада, Україна, Росія та Польща. Виробництво меду в Китаї досягає 200 тис. т, в США – 100 тис. т, Мексиці - понад 50 тис. т, Росії - близько 50 тис. т. Україна за валовим виробництвом меду займає 4 місце у світі, що у середньому становить 75 тис. т. Україна серед країн Європи, за відповідним показником, займає перше місце, проте лише 6 % вітчизняного меду експортується. В цьому секторі зайнято близько 700 тис. осіб, а це 1,5 % від населення країни. Країна входить у п'ятірку провідних виробників меду за рівнем споживання цього продукту на душу населення і валовим обсягом виробництва (табл. 2.1).

Це досить високі показники. З урахуванням того, що середня ціна 1 кг меду на світовому ринку рівна 2 дол. США, Україна щорічно виробляє його на 150 млн. дол. На відміну від всіх розвинених і більшості інших країн світу ми практично повністю забезпечуємо себе власним медом, причому обсяг його виробництва не знижується вже майже 10 років.

Розглянемо щоденну норму споживання меду в табл. 2.2. Для фізіологічно позитивного ефекту, споживання меду на одну людину повинно становити 3,6 кг меду в рік - для дорослих і 1,8 кг - для дітей. На жаль, навіть ці мінімальні норми, поки що не досягнуті. В Україні виробництво меду в 2013 р. на душу населення склало 1,629 кг, що перевищує аналогічний параметр 2012 р. на 5,8 %.

Таблиця 2.1

Світове споживання меду, 2013р

Країна	Виробництво меду, тис. т	Кількість бджолосімей, млн. шт.	Кількість бджолосімей в середньому в підприємстві	Продуктивність однієї бджолиної сім'ї, кг меду/рік
Україна	73,7	3,0		24,7
США	65,2	2,2	24,0	30,0
Аргентина	80,0	4,0	121,0	20,0
Росія	53,5	3,9	9,6	18,4
Канада	29,3	0,6	85,0	50,0
Нова Зеландія	10,5	0,4	130,0	27,8
Ізраїль	2,5	0,1	180,0	28,0
Іспанія	30,4	2,4	98,0	12,6

Джерело: розраховано автором на основі [132, 134 **Ошибка!**

Источник ссылки не найден.]

Таблиця 2.2

Щоденна норма споживання меду

Показники	Дорослі	Діти	Діти молодшого віку
Кількість меду, г	100	30-50	30
В лікувальних цілях, г	150-200	25	10
Норми споживання меду, кг в рік	3,6	1,8	1

Джерело: розраховано автором на основі [134**Ошибка! Источник**

ссылки не найден.]

У високорозвинених країнах споживається приблизно 1,5 кг меду у середньому на людину в рік, а у країнах, що розвиваються - всього кілька десятків грамів [122, с. 40].

Одним з головних джерел фінансування підприємств бджільництва багатьох країн світу є надходження від експорту меду. Ситуація

кардинально відрізняється в Україні, особливо при аналіз обсягів виробництва меду в радянські часи та період незалежності.

Період 1960 - 1992 рр. характеризується стабільною ситуацією у бджоло продуктовому комплексі. Зростання вдвічі обсягів виробництва натурального меду за цей період відбулося переважно за рахунок господарств населення. Підприємства бджільництва виробляли валової продукції у середньому 13,7 тис. т, а за останні два десятиліття обсяг виробництва знизився більше як в 11 разів.

З 2000 р в розвитку світового бджільництві відбуваються принципові зміни. Ще ніколи в історії міжнародної торгівлі не було такої конкуренції через мед. Розвинені країни посилили вимоги до якості закуповуваного ними продукту: він повинен бути екологічно чистим, не містити залишки небезпечних для здоров'я людини речовин. Недобросовісних партнерів карають відлученням від ринку. Так, Китай на 2,5 року втратив ринок меду ЄС, а Аргентина – північноамериканський. Постраждали і деякі члени СНД. Республіка Молдова, наприклад, з 2002 р не може реалізовувати на зовнішньому ринку продукти бджільництва, в яких виявлено були залишки антибіотиків [162, с.3].

Україна є однією із провідних країн світу, яка має розвинуте бджільництво, що обумовлено вигідними природно-кліматичними умовами, достатньою кількістю насаджень медоносів у лісах, луках і степах. Це дозволяє одержувати високоякісні різновиди меду різних ботанічних сортів та інші цінні продукти бджолиного гнізда. Вигідне географічне розташування України обумовлює доцільність великомасштабного і великотоварного галузевого виробництва із метою задоволення внутрішнього і зовнішнього попиту. Іншим фактором досягнутого поступу є традиційна структура виробництва та працьовитість українських аграріїв. Україна завжди спеціалізувалася на виробництві та експорті основних продуктів сільського господарства. Одним із головних

об'єктів міжнародного обміну була також продукція бджільництва, зокрема мед і віск [169].

Основними продуктами бджільництва, при розведенні медоносних бджіл є мед і віск, а додатковими продуктами: пакети бджіл, бджолиного обніжжя (квіткового пилку), бджолиних маток, перги, маточного молочка, трутневого гомогенату, прополісу, бджолиної отрути, які є основою виготовлення низки цінних лікувальних препаратів та продуктів харчування. Продукція бджільництва широко використовується у понад 40 галузях промисловості, а також у медицині, скульптурі, живопису.

Бджільництво України має запилювально-медовий напрям. Десята частина бджолосімей планети знаходиться на вітчизняних пасіках, проте наразі галузь є нерентабельною (-27 %) і збитковою (-2,7 млн грн), як і більшість галузей тваринництва.

Виробництво натурального меду в Україні забезпечується за рахунок господарств населення (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Виробництво меду в Україні, т

	1990р.	2000р	2010р	2011р	2012р.	2013р.
Господарства усіх категорій	50858	52439	70873	70311	70134	73713
Сільськогосподарські підприємства	10837	3564	1620	1496	1417	1323
У т. ч. фермерські господарства	-	83	215	158	162	172
Господарства населення	40021	48875	69253	68815	68717	72390

*Джерело: розраховано автором на основі [134***Ошибка! Источник ссылки не найден.***]*

Аналіз статистичних даних розвитку вітчизняних підприємств бджільництва за звітний період засвідчує, що виробництво меду у всіх категоріях господарств збільшилося на 44,9 %, із 50858 т до 73713 т.

Виробництво меду у господарствах населення збільшилася на 80,9 %, із 40021 т у 1990 р. до 72390 т у 2013 р. Питома вага приватного сектора у 1990 р. становила 78,7 %, а в даний час у ньому отримується 98,2% бджоло продукції. У підприємствах бджільництва за досліджуваний період ці показники відповідно становили 21,3 % і 1,8 %. Виробництво меду у підприємствах бджільництва зменшилося за досліджуваний період на 87,8 %. Отже, основним виробником натурального меду в Україні залишаються господарства населення, хоча їх продукція, як правило, не потрапляє на організований ринок чи потрапляє туди в незначних об'ємах. Питома вага підприємств бджільництва у виробництві меду за досліджуваний період є незначною, що свідчить про малу їх роль в розвитку виробництва даної продукції та взагалі згортання виробництва в аграрних підприємствах даного виду продукції як такої. Зменшення обсягів виробництва меду підприємств бджільництва відбувалося, переважно, за рахунок недержавних підприємств. Як показує крива нижче поданого рисунку, високий темп нарощування обсягів виробництва меду спостерігався саме у господарствах населення – у середньому 177 %. Взагалі, виробництво продукції бджільництва в Україні коливається. Починаючи з 2010 р. щорічно зменшується виробництво меду через відсутність цивілізованого ринку його збуту, з 2013 р. валове виробництво починає зростати (рис. 2.1).

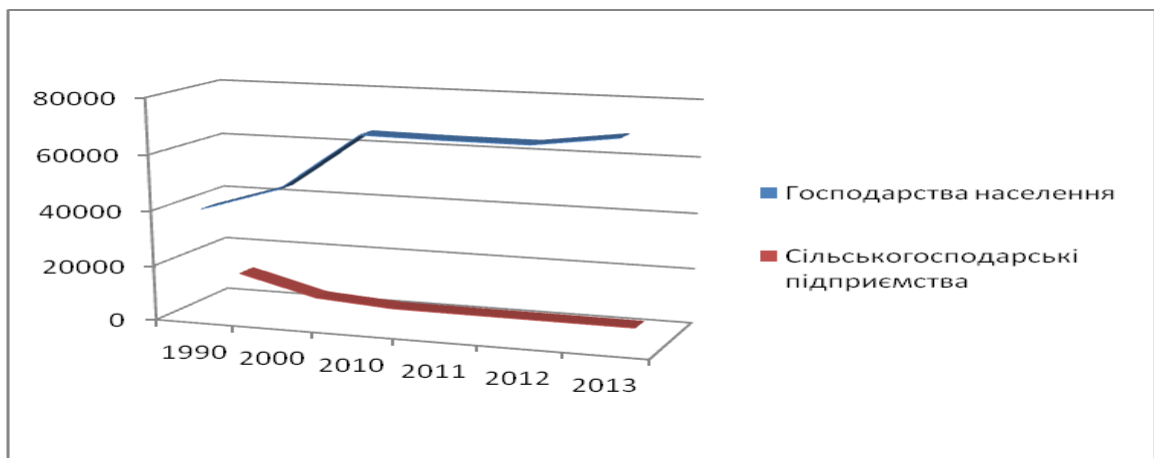


Рис. 2.1. Динаміка виробництва меду в Україні, %.

Джерело: побудовано автором на основі [134]

Одним з важливих економічних значень ведення бджільництва є також запилення ентомофільних сільськогосподарських культур, які у загальній масі становлять більше 80 %. Проте, в Україні цей процес не врегульований на державному рівні, і лише окремі суб'єкти господарювання свідомо використовують бджіл для запилення сільськогосподарських культур. Проте в країні є всі підстави отримати зростання врожайності за рахунок підприємств бджільництва, особливо за наявності значних посівних площ медоносних культур (табл. 2.4).

У результаті запилення бджолами таких медоносних культур, як гречка, плодоягідних, ефіроолійних, соняшнику, та інших культур їх урожайність підвищується в середньому на 25 – 45 %.

Таблиця 2.4

Посівні площі медоносних культур, які вирощуються в Україні

Найменування медоносних рослин	1990 р			2013 р			2013 р в % до 1990 р (посівна площа)
	посівна площа, тис. га	питома вага, %		посівна площа, тис. га	питома вага, %		
		від площі посіву	від посівів медоносів		від площі посіву	від посівів медоносів	
Посівна площа, всього	32406	100	-	28329,3	100	-	87,4
в тому числі медоносні рослини	3086,8	9,5	100	6593,9	23,3	100	213,6
із них: соняшник	1635,9	2,0	53,0	5051,3	17,8	76,6	308,8
гречка	362,3	1,1	11,7	168,4	0,6	2,6	46,5
ріпак	89,7	0,3	2,9	1017,4	3,6	15,4	в 11,3 раз
продовольчі баштанні культури	126,3	0,4	4,1	83,3	0,3	1,3	66,0
плодоягідні насадження	872,6	2,7	28,3	273,5	1,0	4,1	31,3

*Джерело: розраховано автором на основі [134***Ошибка! Источник ссылки не найден.***]*

Вартість одержаної додаткової продукції від запилення медоносних культур бджолами значно перевищує витрати на утримання пасік. Проте, в усіх розвинених країнах саме запилення ентомофільних культур є основним джерелом доходу для фермерів, а дохід від продажу продукції бджільництва становить біля 10 %.

У цьому зв'язку слушно зауважити, що, з огляду на певні особливості останніх перетворень і аграрну реформу в Україні, відбулись інституціональні зміни впродовж останніх років, що призвели до трансформації форм власності, різноманіття організаційних форм підприємницької діяльності, суттєвих структурних зрушень у виробництві.

В усіх категоріях господарств, за даними Державного комітету статистики України, налічується біля 3 млн. бджолиних сімей (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Наявність бджолосімей у всіх категоріях господарств, тис. сімей

	1990р.	2000р.	2005р.	2010р.	2011р.	2012р.	2013р.
Господарства усіх категорій	3515,1	2849,3	3369	2921,5	2890,5	2935,5	2985,8
Сільськогосподарські підприємства	987,8	334	184,3	95,4	83,9	77,4	71
Господарства населення	2527,3	2515,3	3184,7	2826,1	2807	2858,1	2914,8

*Джерело: розраховано автором на основі [134***Ошибка! Источник ссылки не найден.***]*

Аналіз статистичних даних розвитку вітчизняних підприємств бджільництва за звітний період засвідчує, що кількість бджолиних сімей у всіх категоріях господарств зменшилася на 15,1 %, із 3515,1 тис. до 2985,8 тис. бджолосімей.

Чисельність бджолосімей у господарствах населення збільшилася на 15,3 %, із 2527,3 тис. сімей у 1990 р. до 2914,8 тис. сімей у 2013 р. Питома вага приватного сектора у 1990 р. становила 72 %, а наразі у ньому утримується 97,6 % бджолосімей.

У підприємствах бджільництва за звітний період цей показник становить 28,0 % і за базисний – 2,6 %. Чисельність бджолосімей у підприємствах бджільництва зменшилася за досліджуваний період більше ніж на 90 %.

Стосовно географічного розташування бджолосімей по території країни склалася наступна ситуація (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Наявність бджолосімей в усіх категоріях господарств, тис. сімей

	1990р.	2000р.	2005р.	2010р.	2011р.	2012р.	2013р.
Україна	3515,1	2849,3	3369,0	2921,5	2890,9	2935,5	2985,8
області							
Вінницька	340,2	210,0	227,4	193,2	195,5	195,8	199,3
Волинська	43,6	16,2	27,4	26,3	24,1	23,8	27,2
Дніпропетровська	167,7	169,5	173,3	142,5	146,6	147,6	153,1
Донецька	338,3	218,4	315,0	263,7	257,3	260,9	257,8
Житомирська	84,4	88,5	158,6	156,0	159,1	177,9	191,2
Запорізька	163,7	160,6	180,6	114,7	111,6	111,8	113,6
Івано-Франківська	142,6	141,6	149,4	147,2	146,8	147,4	148,1
Київська	132,0	80,9	67,2	51,8	50,3	51,2	51,3
Кіровоградська	155,2	130,0	127,4	120,9	119,7	120,4	122,6
Луганська	238,7	111,6	79,4	67,1	68,0	70,4	70,4
Миколаївська	71,8	156,8	149,8	153,4	164,1	163,6	173,9
Полтавська	165,5	116,2	191,2	161,5	155,6	161,2	156,6
Рівненська	49,1	32,7	57,2	51,6	49,4	50,4	51,0
Сумська	112,0	186,4	142,4	121,0	115,0	119,2	126,2

Черкаська	203,1	180,3	187,3	136,8	127,0	126,2	126,4
Хмельницька	115,7	141,9	219,5	262,1	248,2	251,0	250,4

*Джерело: розраховано автором на основі [134]. **Помилка! Источник ссылки не найден.***

У географічному розрізі найбільша чисельність бджолосімей за усіма категоріями господарств зосереджено у Донецькій області – 257,8 тис. сімей, або 8,6 %, Хмельницькій області – 250,4 тис. сімей, або 8,4 %, Вінницькій області 199,3 тис. сімей, або 6,7 %, Дніпропетровській області – 153,1 тис. сімей, або 5,1 %. Також у Житомирській, Миколаївській, Івано-Франківській та Полтавській областях зосереджено біля 670 тис. сімей, або 5,0 % у кожній. Найнижчі значення цих показників спостерігаються у Волинській області – 27,2 тис. сімей, або 0,9 %, Київській, Рівненській, Чернігівській областях на рівні 51,3 тис. сімей, або по 1,7 %.

Виробництво меду, значною мірою, залежить від кількості бджолосімей, однак впливають і інші фактори, у першу чергу, природно-кліматичні. Підприємства України мають сприятливі природно-кліматичні умови для розвитку бджільництва.

Найбільшими джерелами медозбору виступають медоносні культури, а також природні угіддя. На території країни підприємства бджільництва розміщується нерівномірно. Це залежить від наявності медоносних ресурсів. У зоні Лісостепу розміщується в середньому 7 бджолиних сімей з розрахунку на 100 га сільськогосподарських культур, у Степу – 6, на Поліссі – 5 і Карпатах – 4 бджолосім'ї. Найбільша концентрація бджолиних сімей у господарствах Лісостепу і Степу.

Динаміку наявності бджолосімей в усіх категоріях господарств в межах Дніпропетровської області і України розглянемо на рис. 2.2.



Рис. 2.2 Динаміка наявності бджолосміей в усіх категоріях господарств в межах Дніпропетровської області і України

Джерело: побудовано автором на основі [133, 134]

Виробництво меду у підприємствах України за період 1990–2013 рр. зросло у 1,45 раза, з 50,9 тис. т до 73,7 тис. т. Порівняно з 2010 р., виробництво меду збільшилося на 2,8 тис. т, або 4 %. Щорічний валовий збір меду на пасіках усіх категорій господарств становить у середньому 68 тис. т, валове виробництво воску – 1,7 тис. т. Виробництво продуктів бджільництва має досить високий рівень товарності, який у середньому становить 62–66 %. У розрізі областей виробництво меду перерозподіляється таким чином (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Виробництво меду в усіх категоріях господарств, т

	1990р.	2000р.	2005р.	2010р.	2011р.	2012р.	2013р.
Україна	50858	52439	71462	70873	70311	70134	73713
Області: Вінницька	3265	3136	5188	5098	5285	4961	5200
Волинська	228	92	142	215	218	197	212
Дніпропетровська	3780	3995	6096	5503	5492	5203	5398
Донецька	7008	7592	10730	10810	10449	10266	10334
Житомирська	487	1343	3519	5680	5902	6470	7065
Запорізька	3428	5254	6746	5248	4650	4433	4456
Івано-Франківська	881	1008	1049	1013	1029	1034	1075

Київська	876	876	697	579	571	588	587
Кіровоградська	3541	3309	2934	2589	2492	2533	2877
Луганська	3522	2981	2983	3017	2653	2688	2791
Миколаївська	1540	3694	4775	5856	6205	6353	7102
Полтавська	2635	1457	1977	2113	1865	2557	3593
Рівненська	684	520	949	962	903	856	757
Сумська	1589	3290	2510	2554	2351	2591	2782
Черкаська	2031	2048	2629	2019	2456	2345	2403
Хмельницька	784	1438	2101	2988	2818	2820	2828

*Джерело: розраховано автором на основі [134***Ошибка! Источник ссылки не найден.***]*

Проведений аналіз динаміки виробництва меду за усіма категоріями господарств у розрізі областей України демонструє, що у п'ятірку найбільших виробників меду входять Донецька – 10,8 тис. т, або 15 % від загальної кількості виробленого меду, Миколаївська – 5,9 тис. т, Житомирська – 5,7 тис. т, Дніпропетровська – 5,4 тис. т (відповідно, біля 8 % від загальної кількості виробленого меду), Запорізька – 5,2 тис. т та Вінницька області – 5,1 тис. т (7 % від загальної кількості виробленого меду).

Найменше цього продукту виробляється у Волинській – 0,2 тис. т (0,3 % від загальної кількості виробленого меду), Закарпатській – 0,4 тис. т (0,6 % від загальної кількості виробленого меду), Тернопільській – 0,5 тис. т (0,7 % від загальної кількості виробленого меду), Київській – 0,6 тис. т (0,8 % від загальної кількості виробленого меду) та Чернівецькій – 0,7 тис. т (0,9 % від загальної кількості виробленого меду). Динаміка виробництва меду у господарствах населення за районами є аналогічною. Інша ситуація спостерігається у підприємств бджільництва, серед яких на першому місці за обсягами виробництва знаходяться Дніпропетровська, Вінницька та

Кіровоградська області, на останньому – Івано-Франківська та Рівненська області.

Дані головного управління статистики у Дніпропетровській області, свідчать, що за 2009-2013 рр. у складі виробництва продукції бджільництва даного регіону спостерігається динаміка зростання натуральних показників (табл. 2.8).

Зростання натуральних показників виробництва продукції бджільництва дещо вплинуло на його економічну ефективність, проте вжиття заходів для підвищення ефективності функціонування підприємств бджільництва необхідне. Останнє виступає комплексним завданням, що пов'язане із сферою раціонального використання ресурсів, впровадженню нових високопродуктивних порід бджіл, інтенсивних технологій, ведення екологічно безпечного виробництва і є обов'язковою умовою підвищення продуктивності та дохідності.

Таблиця 2.8

**Натуральні показники виробництва продукції бджільництва в
Дніпропетровській області**

	2009р.	2010р.	2011р.	2012р.	2013р.	2013р. в % до 2009р.
Мед, т	5157	5503	5492	5203	5398	104,7
Бджолосім'ї, тис.	139,5	142,5	146,6	147,6	153,1	109,7
Віск, т	48,5	46,7	44,3	45,8	49,4	101,9
Прополіс, кг	158,4	156,3	161,2	165,9	169,3	106,9
Перга, ц	24,8	24,9	22,1	23,9	25,2	101,6
Бджолина отрута, кг	191,1	196,5	174,8	187,5	192,3	100,6

Джерело: розраховано автором за даними головного управління статистики Дніпропетровської області

Собівартість 1 кг, грн.	52,7	54,0	59,2	60,6	65,2	12,5
Середня ціна реалізації 1 кг, грн.	58,1	63,7	68,9	74,3	82,1	24,0
Прибуток (збиток) на 1 ц, грн.	5,4	9,7	9,7	13,7	16,9	11,5
Рівень рентабельності (збитковості), %	10,2	18,0	16,4	22,6	25,9	15,7 в. п.

Джерело: розраховано автором за даними головного управління статистики Дніпропетровської області

В динаміці за 2009-2013 рр. спостерігається варіювання показників приросту прибутку від реалізації продукції бджільництва в підприємствах Дніпропетровської області, що відповідно неоднозначно впливає і на економічну стійкість даних підприємств.

Застосуємо аналітичне вирівнювання ряду динаміки для виявлення загальної тенденції динаміки прибутку, що визначає ефективність діяльності підприємств.

Таблиця 2.10

Динаміка ефективності аграрного виробництва в підприємствах бджільництва Дніпропетровської області

Показник	2009р.	2010р.	2011р.	2012р.	2013р.	2013р. до 2009р. (+,-)
Прибуток, збиток (-) від реалізації продукції, млн. грн.	1074,5	1133,4	1487,2	1035,9	1011,2	-63,3
у т. ч. рослинництва	1046,7	1162,3	1429,4	985,2	985,0	-61,7
тваринництва	27,8	-28,9	57,8	50,7	26,5	-1,3
із них: бджільництва	3,3	0,8	6,5	4,9	2,0	-1,3
Рівень рентабельності, збитковості (-) виробництва продукції, %	29,7	28,1	32,2	17,9	16,8	-12,9
у т. ч. рослинництва	25,4	31,5	24,4	19,7	17,0	-8,4
тваринництва	6,2	-3,1	7,0	6,4	3,3	-2,9
із них: бджільництва	1,7	1,1	4,4	3,0	2,7	+1,0

Джерело: розраховано автором за даними головного управління статистики Дніпропетровської області

Аналітичне вирівнювання ряду динаміки рівня рентабельності виробництва продукції бджільництва здійснювалось за рівнянням прямої лінії:

$$\bar{y}_t = a_0 + a_1 t, \quad (2.1)$$

де \bar{y} – теоретичні рівні ряду;

a_0, a_1 – параметри шуканої прямої;

t – порядковий номер періоду.

Параметри прямої лінії визначались за системою нормальних рівнянь:

$$\begin{cases} a_0 n + a_1 \sum t = \sum y \\ a_0 \sum t + a_1 \sum t^2 = \sum ty \end{cases} \quad (2.2)$$

де y – фактичні рівні ряду;

n – число рівнів.

За розрахунковими величинами таблиці 2.11 система рівнянь набула вигляду:

$$\begin{cases} 5a_0 + 15a_1 = 169,8 \\ 15a_0 + 55a_1 = 43 \end{cases}.$$

Звідки $a_1 = 46,4$, $a_0 = -105,24$.

Таблиця 2.11

Вихідні і розрахункові дані вирівнювання ряду динаміки рівня рентабельності виробництва продукції бджільництва в підприємствах Дніпропетровської області за рівнянням прямої

Роки	Порядковий номер року (t)	Фактичне значення рівня рентабельності (y), %	Розрахункові величини			Теоретичне значення рівня прибутку від реалізації продукції (\bar{y}_t), млн. грн.
			t	t ²	yt	
2009	1	1,7	1	1	1,7	32,4
2010	2	1,1	2	4	2,2	33,20
2011	3	4,4	3	9	13,2	34,0

2012	4	3,0	4	16	12,0	34,8
2013	5	2,7	5	25	13,5	35,5
Разом	15	x	15	55	43	169,8

Джерело: розраховано автором за даними головного управління статистики Дніпропетровської області

Знайдені параметри дали змогу побудувати рівняння прямої:

$$\overline{y}_t = -105,5 + 46,4t.$$

Фактичне та теоретичне значення (визначене на основі рівняння прямої $\overline{y}_t = -105,5 + 46,4t$) рівня рентабельності продукції підприємств бджільництва зображено на рис. 2.3.

Таким чином, дані рівняння прямої лінії свідчать, що в області середній рівень рентабельності продукції бджільництва в 2008 р. становив -105,5%, а підвищення його складає в середньому 46,4 в. п. у кожному наступному році, тобто є середньорічним приростом впродовж досліджуваного періоду (2009-2013 рр.).

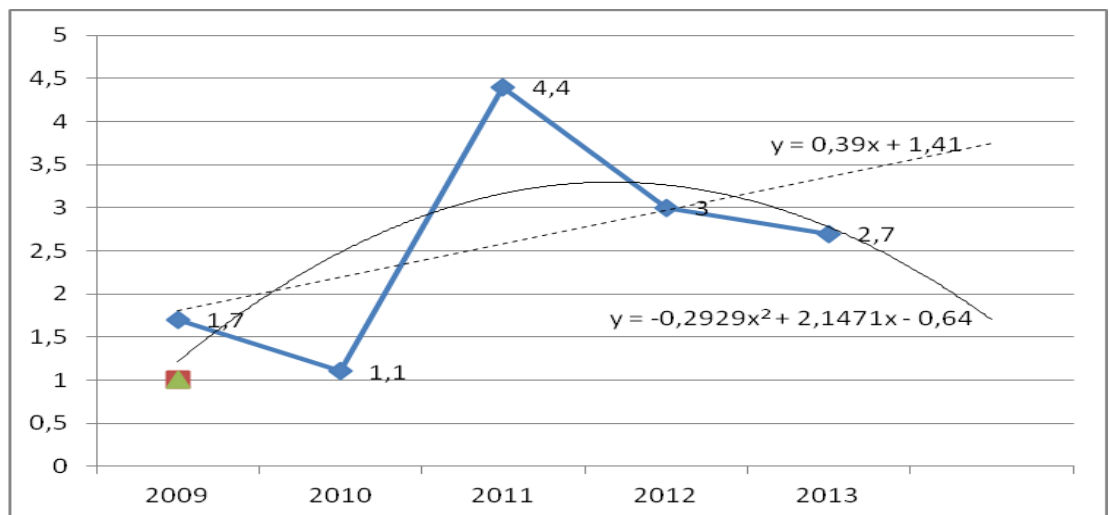


Рис. 2.3. Динаміка рівня рентабельності (збитковості) продукції бджільництва на підприємствах Дніпропетровської області, 2009-2013 рр.

Джерело: побудовано автором на основі [133]

Основними напрямками збільшення обсягів виробництва продукції бджільництва є поліпшення її якості, підвищення окупності витрат на основі удосконалення технології виробництва, пошуку шляхів зниження енерговитрат, впровадження ресурсощадних технологій, вирощування високопродуктивних порід бджіл, а також, важливе значення в контексті даного питання має комплексний державний підхід щодо регулювання цін на продукцію бджільництва, підтримка та стимулювання її товаровиробників.

Підводячи підсумок проведеного аналізу щодо визначення сучасного рівня ефективності господарювання підприємств бджільництва Дніпропетровської області за 2009-2013 рр., свідчить про незначне послаблення рівня їх економічної стійкості. Так, в 2013 р. результатом виробництва та реалізації продукції підприємствами бджільництва стало отримання 2 млн. грн. прибутку, в той час коли в 2009 р. прибуток становив 3,3 млн. грн.

Основними економічними та організаційно-технологічними пріоритетами конкурентоспроможного виробництва бджолопродукції та економічної стійкості підприємств, які характерні для аграрного сектору Дніпропетровської області є покращення технологій виробництва продукції підприємств бджільництва. Втрати в бджільництві за роки реформ пов'язані з ліквідацією більшості спеціалізованих бджільничих господарств медово-товарного і частково розплідного напрямів, незадовільним станом більшості господарств, які залишилися, розпадом міжгосподарських об'єднань по бджільництву, а також великих пасік і бджолоферм, різким зниження виробництва бджолоінвентаря і обладнання, послабленням агрозооветеринарного обслуговування пасік у зв'язку з відсутністю належного фінансування тощо. Все це розкриває перспективи для підприємств Дніпропетровської області у розвитку бджільництва, яке має провідні позиції в загальнодержавному лідерстві виробництва аграрної продукції, та в свою чергу посідає 4 місце в

рейтингу регіонів за обсягом виробництва меду. Завдяки оптимізації структури посівних площ, збережено серед всіх областей відповідний потенціал підприємств бджільництва.

Ключовими питаннями станом на 2015 рік залишаються впровадження у підприємствах бджільництва сучасних технологій і виробництво екологічно чистої бджолопродукції, безпечність препаратів, що їх виробляють для боротьби із хворобами бджіл, правильне використання засобів хімічного захисту медоносних рослин, відповідне оновлення бджолоінвентаря і обладнання, підвищення ефективності використання трудових, земельних і фінансових ресурсів, розвиток інформаційного та інфраструктурного забезпечення.

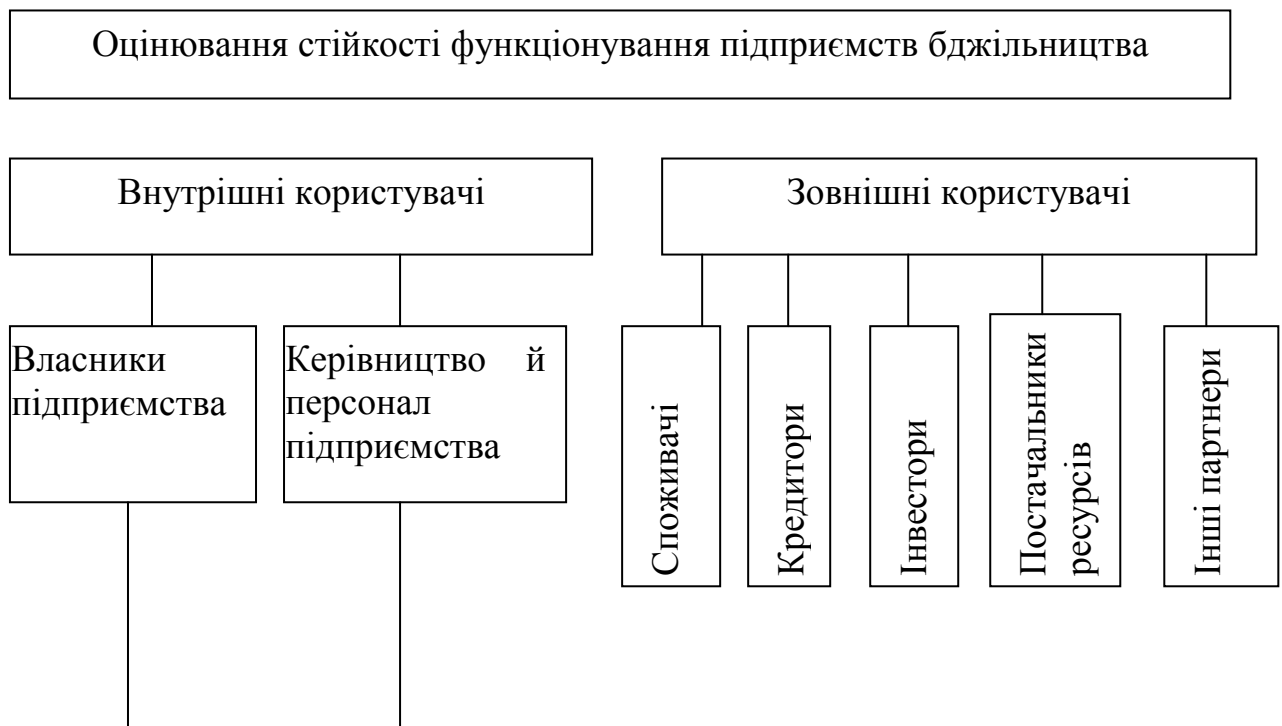
2.2. Оцінка рівня економічної стійкості підприємств бджільництва

Оцінювання стійкості функціонування підприємств бджільництва в умовах нестабільності ринкового середовища є важливою складовою у визначенні проблем, що перешкоджають забезпеченню їх стійких позицій. Забезпечення високого рівня стійкості підприємства в таких умовах є запорукою високого рівня конкурентних переваг як самого підприємства, так і його бджолопродукції на аграрному ринку. Оцінка стійкості функціонування підприємства бджільництва становить інтерес як для зовнішнього так і для внутрішніх партнерів (користувачів), бо вони роблять вибір у співробітництві на користь найбільше стійкого підприємства, зокрема щодо ефективного використання ресурсів (рис. 2.4).

Дослідження продуктивних сил підприємств бджільництва необхідно проводити з метою досягнення ефективного використання предметів і засобів праці. Такий вплив здійснюється за рахунок пізнання об'єктивних і суб'єктивних законів розвитку продуктивних сил,

закономірностей і принципів їх функціонування. Продуктивні сили підприємств бджільництва знаходяться в безперервному русі, змінюючи свій якісний стан і впливають на рівень економічної стійкості окремого підприємства. Це необхідно враховувати при їх дослідженні та обґрунтуванні напрямів удосконалення.

Виробництво різних видів продукції бджільництва має свої особливості і пов'язане із біологічними властивостями бджіл. Основну частину бджолопродукції отримують в обмежений відрізок часу, який залежить від природно-кліматичних умов та територіального розміщення підприємств бджільництва. На протязі цього періоду бджолині сім'ї розвиваються у відповідності зі своїми біологічними ритмами, які необхідно враховувати при роботі з ними. Отримання кількох видів продукції бджільництва (меду, воску, прополісу, бджолої отрути, пилку та інше) пов'язане з втручанням в хід природних процесів, що відбуваються в бджолиних сім'ях. Науковими дослідженнями та виробничою практикою розроблені різні методи ведення господарства та технології виробництва, орієнтовані на цілеспрямоване використання бджіл, що передбачає отримання від них продукції певного виду в кількості, що не приводить до загибелі сімей і не знижує рівня їхнього розвитку та сприяє підвищенню ефективності виробництва продукції бджільництва.



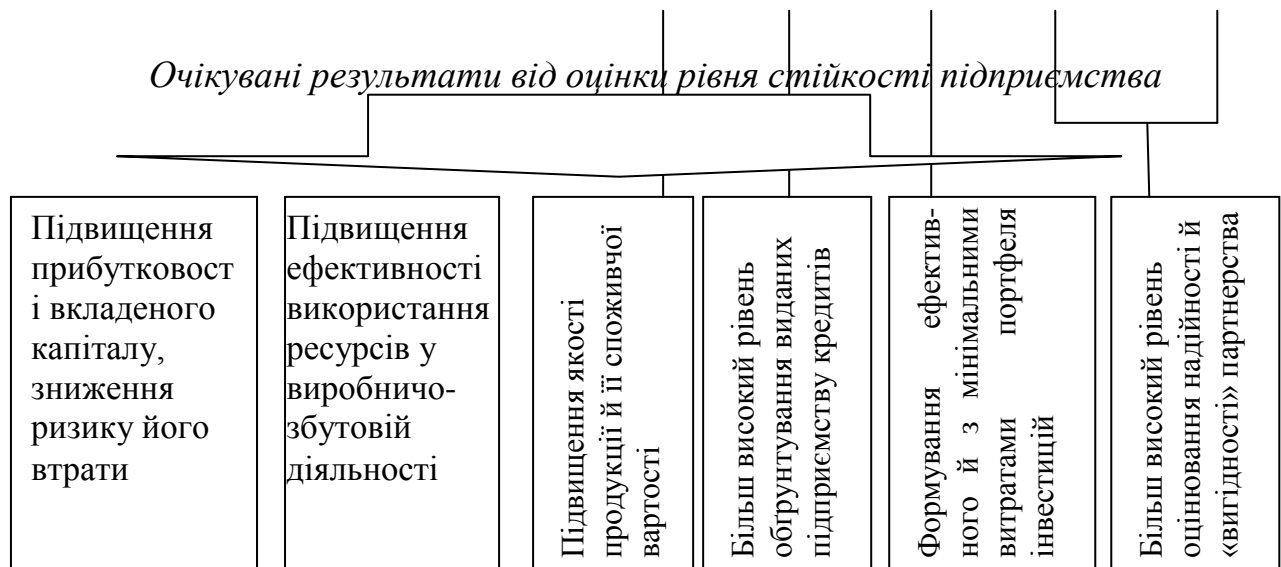


Рис. 2.4 Споживачі інформації про стан стійкості функціонування підприємства бджільництва

Джерело: побудовано автором на основі [74]

Прийнято розрізняти традиційні технології виробництва продукції бджільництва та прогресивні, найбільш досконалі, засновані на останніх досягненнях науки і передовій практиці. У підприємствах бджільництва, в результаті зростаючого попиту на її продукцію, відбувається процес прискореного вдосконалення технологій виробництва та переробки таких продуктів, як мед, віск, прополіс, пилок, перга, маточне молочко, бджолина отрута, та інших. Їх біологічна активність, поживна цінність і ряд інших корисних властивостей високо цінуються на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Важливе значення для розвитку підприємств бджільництва має продукція розведення - нові бджолині сім'ї, бджоло пакети, бджолині матки, отримані від високопродуктивних порід бджіл. Освоєння прогресивних технологій отримання цих видів продукції забезпечує необхідне відтворення, оновлення та зростання чисельності бджолиних сімей.

Можливості отримання від бджіл кожного окремого продукту обмежені цілим рядом природних та економічних факторів. Це накладає відбиток на необхідність адаптації широко поширених у світі технологій виробництва до скороченого періоду отримання продукції в активний

(весняно-літньо-осінній) період бджільництва. У тривалий (зимовий) період, коли вулики з бджолиними сім'ями в більшості випадків знаходяться в спеціальних зимівниках, працівники підприємств бджільництва здійснюють переробку сировини і продукції, займаються зберіганням, упаковкою і реалізацією окремих видів продукції бджільництва, підготовкою до нового сезону тощо.

У більшості регіонів країни є проблема забезпечення зайнятості працівників підприємств бджільництва протягом всього календарного року. Якщо у великих бджільницьких господарствах, кооперативних та інтегрованих бджільницьких об'єднаннях, як правило, дана проблема вирішується шляхом використання персоналу в додатковому і допоміжному виробництві, то в дрібнотоварному виробництві працівникам доводиться шукати додаткові джерела заробітку.

В умовах ринкових відносин створення і функціонування високопродуктивних бджільницьких господарств, ферм та окремих пасік пов'язано зі значними інвестиціями, підтримкою держави в правовому, науковому, технічному, технологічному та інших видах забезпечення. Розробка і вдосконалення прогресивних технологій у підприємствах бджільництва може ефективно здійснюватися за наявності необхідних засобів, обладнання, кваліфікованого персоналу, вчених і практиків.

Отримання ряду нетрадиційних та біологічно активних продуктів бджільництва в більшості випадків пов'язано з освоєнням технологій, заснованих на застосуванні дорогого устаткування, випуск якого орієнтований на великі промислові бджоло пасіки. Головним чином у таких бджільницьких підприємствах, при відповідній підготовці працівників, забезпечується більш висока економічна ефективність виробництва, можлива порівняно швидка окупність капіталовкладень та досягається високий рівень економічної стійкості підприємства.

До найбільш поширених видів технологій у вітчизняному бджільництві відносяться: технологія отримання меду, воску, прополісу,

маточного молочка, бджолої отрути, квіткового пилку і перги, технологія відтворення бджолиних сімей і бджолиних маток. Відомі й інші технології виробництва окремих продуктів бджільництва, але вони поки не отримали такого широкого розповсюдження.

Сформована складна соціально-економічна ситуація сповільнила широке поширення цілого ряду прогресивних технологій. Рівень ефективності технології виробництва багато в чому відображає освоєння системи бджільництва, її інтенсифікацію. Він характеризується також зіставленням фактичних даних про розвиток з відповідними нормативними і плановими показниками. У ринкових умовах важливе значення має визначення приросту прибутку від застосування більш прогресивної технології виробництва того чи іншого виду продукції бджільництва, а також відповідний цим умовам рівень окупності капіталовкладень.

При освоєнні прогресивної технології не менш важливе значення має результативність комерційної діяльності підприємств бджільництва, вміння своєчасно реалізувати свою продукцію відповідно до ринкової кон'юнктури.

У сучасних умовах через недостатній розвиток ринкових відносин такі продукти, як бджолина отрута, пилки, перга, маточне молочко, часто не знаходять свого споживача, втрачають корисні властивості і реалізуються за цінами значно нижче ринкових. Більша частина товарного меду не проходить промислової переробки, очищення та розфасовки в спеціальну тару, що перешкоджає просуванню цього високо цінного продукту на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Таким чином, оцінка ефективності технологій виробництва бджолопродукції, що визначає рівень економічної стійкості підприємств бджільництва, пов'язана з урахуванням цілого ряду факторів, що визначають характер використання ресурсів виробництва та ринкові умови реалізації. В сучасному бджільництві країни переважають невеликі за розміром приватні бджолопасіки, на яких розвиток науково-технічного

прогресу та інновацій обмежено переважанням ручної праці, яка є низькопродуктивною і примітивних засобів виробництва. Технології отримання найбільш поширених продуктів бджільництва можуть бути істотно вдосконалені з урахуванням вітчизняного та зарубіжного досвіду.

Комплексний підхід до оцінки рівня економічної стійкості підприємств бджільництва можна здійснити за допомогою порівняльного аналізу ефективності виробництва на перспективних пасіках різних розмірів та організаційно-правових форм господарювання. В розрізі даного аналізу нами сформовано довільну вибірку із 27-ми підприємств бджільництва, що є типовими для Дніпропетровської області. На основі виборки нами розглянуто статистичні показники діяльності чотирьох підприємств Дніпропетровської області: ПАТ «Бджолоагросервіс» Солонянського району, ФГ «Бджілка» Павлоградського району, СФГ «Медок» Магдалинівського району та ПП «Сенс» Дніпропетровського району за 2009–2013 роки в середньому.

ПАТ «Бджолоагросервіс» є племінним заводом з інтенсивним виробництвом бджолиних маток, який розташований в Солонянському районі. Підприємство є прикладом крупного виробництва продуктів бджільництва: бджолиних маток, бджолиних сімей, бджоло пакетів, меду, воску, прополісу та деяких інших. Головне призначення заводу – покращення бджіл регіону за рахунок виведення чистопородних бджолиних маток української степової породи, забезпечення ними громадських пасік та пасік бджолярів-любителів (додатки А, Б).

ФГ «Бджілка», СФГ «Медок» та ПП «Сенс» розташовані в районах Дніпропетровської області і основна виробнича діяльність пов'язана з отримання продукції бджільництва: меду, воску, бджолосімей тощо.

Найбільш поширеним і широко відомим продуктом бджільництва є мед. Технологія виробництва меду на вітчизняних пасіках за тривалий період розвитку бджільництва зазнала суттєвих змін: від збору меду диких бджіл до використання при виробництві меду сучасних машин і

устаткування, що дозволяють істотно збільшити обсяги його виробництва в розрахунку на одну бджолину сім'ю, а також механізувати й автоматизувати основні технологічні процеси.

Для ефективного виробництва меду протягом пасічного сезону на пасіці необхідно мати досить розвинені, сильні бджолині сім'ї для продуктивного медозбору. Терміни його початку, інтенсивність і тривалість різні і залежать від багатьох умов. Головними з них прийнято вважати: забезпеченість бджіл медоносною рослинністю, природні і кліматичні умови; використовувана порода бджіл і спосіб ведення бджільництва (стаціонарне або кочове). Кочове бджільництво (2-4 кочівлі за сезон) забезпечує підвищення прибутковості бджільництва в 2-3 рази в порівнянні зі стаціонарним змістом бджіл.

Основні технологічні прийоми, що використовуються при отриманні товарного меду на бджоло пасіках різних організаційно-правових форм господарювання, не мають істотних принципових відмінностей. При визначенні кількості та економічної ефективності виробництва меду досить важливим є облік таких факторів, як середній розмір бджоло пасіки, чисельність бджолиних сімей, що беруть участь в медозборі, рівень забезпеченості технічними засобами та обладнанням, характер їх використання, підготовленість (кваліфікація) бджолярів і обслуговуючого персоналу. Для розрахунку ефективності виробництва меду нами були взяті підприємства бджільництва, різні за своїми розмірами і технології ведення бджільництва. Разом з тим виробництво меду в цих господарствах є основою для розвитку підприємств бджільництва, так як тільки при наявності в бджолиних сім'ях достатньої кількості меду можливо їх повноцінний розвиток і отримання більшості інших продуктів бджільництва (табл. 2.12).

Дані таблиці 2.12 свідчать, що у ПАТ «Бджолоагросервіс» виробництво меду є найбільш ефективним. В ФГ «Бджілка» та СФГ «Медок» виробництво меду є прибутковим, однак рівень рентабельності є

низьким, відповідно 9,5% і 4,3%, як і в більшості підприємств бджільництва.

Збитковим виробництво меду і підприємств бджільництва в цілому за 2009-2013 рр. спостерігається в ПП «Сенс», що свідчить про низький рівень ефективності управлінських рішень керівництва, низьку якість продукції, відсутність ефективних каналів збуту та високу собівартість виробництва.

Дані державної статистичної звітності свідчать про те, що економічна ефективність виробництва меду в підприємствах бджільництва має суттєві відмінності.

Таблиця 2.12

**Економічна ефективність виробництва меду в підприємствах
бджільництва Дніпропетровської області, в середньому
за 2009-2013 рр.**

Показники	ПАТ «Бджоло- агросервіс»	ФГ «Бджілка»	СФГ «Медок»	ПП «Сенс»
Кількість бджолиних сімей, шт.	1036	436	112	66
Отримано меду від однієї бджолиної сім'ї, кг	27,1	18,3	31,3	25
Собівартість 1 кг меду, грн.	25,75	29,4	31,4	39,1
Ватрати праці на 1 кг меду, люд.-год.	2,1	2,4	3,1	3,9
Рівень рентабельності (збитковості) виробництва меду, %	17,6	9,5	4,3	-11,2
Рівень рентабельності (збитковості) бджільництва, %	28,9	14,3	8,4	-4,5

Джерело: первинні матеріали господарств

На великих підприємствах вона вища, ніж в окремих приватних підприємствах та фермерських господарствах, завдяки більш раціональному використанню продуктивних сил в даних підприємствах та більшими фінансовими можливостями для оновлення матеріально-

технічної бази. Водночас слід зазначити, що в приватних підприємствах спостерігаємо більш, раціональне використання засобів механізації, захисту бджіл від хвороб і шкідників, економне витрачання кормів, що обумовлено приватною власністю і відповідно дбайливим ставленням до господарювання. До того ж витрати живої праці на багатьох з таких пасік не мають принципового значення, оскільки їх власники відносять цю працю до виду активного відпочинку.

Перспективним напрямом розвитку медово-товарного бджільництва в країні є формування пасік на кооперативній основі, розміри яких визначаються валовим доходом. В сучасному бджільництві є чимало прикладів, коли в рамках горизонтальної (внутрішньогалузевої) кооперації приватні бджоло пасіки об'єднуються для спільного використання дорогих транспортних засобів, пересувних павільйонів і обладнання, проведення кочівлі, охорони та обслуговування (навантаження, вивантаження, огляд і т.д.) бджолиних сімей. Прикладом такого об'єднання є спілка бджолярів Криворіжжя «Травневий сад».

В рамках вертикальної (міжгалузевий) кооперації вони здійснюють переробку меду, воску та інших продуктів бджільництва, що є вихідною сировиною для підприємств інших галузей.

Теорія і практика реформування підприємств бджільництва свідчить про необхідність розвитку великого товарного виробництва на основі кооперації та інтеграції. Це підтверджує досвід зарубіжних країн з розвиненим бджільництвом (США, Канада, Аргентина, Мексика, Австралія, Угорщина, Румунія, Китай та ін.). Тут приватний сектор домінує над колективним і державним. В середньому на нього припадає до 70-92% численності бджолиних сімей і значна частина виробленої продукції.

Так, в США сформувалися три типи бджільницьких господарств:

1. Бджолярі-фермери та їх кооперативи, для яких бджільництво є підсобним виробництвом поряд з іншими основними видами діяльності. Вони становлять близько 60% загальної кількості власників бджіл.

2. Бджоларі-аматори з числа міського та приміського населення, які поєднують бджільництво з основною своєю професією, а доходи, одержувані від ведення пасічного господарства, є додатковими в бюджеті сім'ї.

3. Промислові бджоларі - власники великих спеціалізованих бджільницьких підприємств, для яких це єдине заняття, що забезпечує їх засобами до існування. Вони, як правило, займаються кочовим бджільництвом, з підвозом бджолиних сімей до великих масивів медоносних рослин.

Бджоларі-промисловці становлять близько 3% всіх власників бджіл, однак у їх високо механізованих господарствах утримується більше половини наявних у країні бджолиних сімей і виробляється майже 2/3 всієї товарної продукції. Прикладом типового промислового господарства з розведення бджіл у США може служити господарство Р. Бенкера зі штату Міннесота. У ньому в літній період міститься 3120 бджолиних сімей, а взимку 1200. Завдяки використанню прогресивних технологій розведення і утримання бджіл і високому рівню механізації трудомістких процесів господарство обслуговується власником і одним постійним помічником. Щорічно в господарстві Р. Бенкера виробляється більше 80 т меду, а також значна кількість іншої продукції бджільництва [2].

Великі бджільницькі фірми США («Дадана», «Рута», «Ханей с'юкс» і ін.) є кооперативно-акціонерними товариствами, акціонерними товариствами, або асоціаціями. Вони, як правило, мають свої виробничі та торгові філії, розгалужену мережу торгових агентів, активно співпрацюють з механічними заводами, на яких замовляють найбільш складне обладнання для пасік, а потім продають його бджоларям (медогонки, автомати для роздрукування стільників та ін.). Ці фірми є основою інноваційної діяльності в галузі бджільництва США.

Багато в чому схожі з бджільництвом США склалися організаційно-виробничі форми господарювання в Мексиці, Канаді, Австралії, в країнах Європи та Азії. Так, за даними вищої міжнародної організації бджільництва, в бджільницьких штатах Австралії із загального числа

бджолярів 80% складають бджолярі-аматори (що містять в середньому бджолопасіки розміром до 10 бджолиних сімей), 16% напівпрофесіонали (від 40 до 300 бджолиних сімей) , 4% бджолярі-промисловці (професіонали) – містять від 300 і більше бджолиних сімей. У двох останніх формах має місце горизонтальна і вертикальна кооперація і використання найманої робочої сили [108].

Існує думка, що в Австралії в цілому переважають дві категорії бджолярів і відповідно дві організаційні форми господарювання: бджолярі-любителі, що містять від 30 до 200 бджолиних сімей та бджолярі-промисловці, що мають від 200 до 1500 бджолиних сімей на декількох бджолопасіках [131]. Такий підхід недостатньо об'єктивний по ряду причин. По-перше, бджоляр-любителям не належать бджоло пасіки розміром до 30 бджолиних сімей. По-друге, не враховані колективні (кооперативні) форми господарювання, а також те, що в кожному штаті є Асоціації бджолярів, що об'єднують різні організаційні форми бджільництва, матеріально-технічні ресурси, систему реалізації готової продукції.

В останні роки великих успіхів у розвитку організаційно-виробничих форм бджільництва досяг Китай. Завдяки їм у виробництві і в експорті меду, маточного молочка та деяких інших продуктів бджільництва він займає перше місце в світі. Помітний розвиток отримали тут колективні форми господарювання в бджільництві. Найбільшого поширення в китайському бджільництві має горизонтальна, всередині - галузева кооперація. Невеликі кооперативи, найчастіше артлі із 3-5 бджолярів, із загальною кількістю 200-500 бджолиних сімей об'єднуються для спільного виробництва продуктів бджільництва, будівництва пасічних приміщень, придбання обладнання та інвентарю. На думку китайських фахівців, колективні форми господарювання в бджільництві є найбільш перспективними. У них повніше реалізуються економічні інтереси працівників, використовуються переваги прогресивних технологій і дешева робоча сила.

Одна з характерних особливостей бджільництва Китаю полягає в тому, що ряд державних і кооперативних бджоло пасік використовуються не тільки для виробництва продукції, але і як науково-виробничі майданчики для проведення експериментів і досліджень [90, с.11].

Другим за значенням традиційним продуктом бджільництва є віск. З нього бджоли будують стільники, які необхідні для їх розвитку і відтворення. До 80% одержуваного від бджолиних сімей воску обмінюється на вощину і лише 20% є товарним. Віск використовується в багатьох галузях господарства і до останнього часу не має повноцінних штучних замінників. Технологія отримання воску заснована на біологічній здатності бджіл до виділення воску та будівництва стільників. Існує пряма залежність між умовами медозбору (надходженням в повноцінну бджолину сім'ю свіжого нектару і пилку) і продукуванням бджолами воску. Біологічний потенціал родини бджіл по виділенню воску може досягати 7,5 кг у розрахунку на одну сім'ю за сезон. Однак виробниче значення та отримання воску в результаті переробки воскової сировини (вибракування старих і неякісних стільників, зрізань тощо) на практиці в 3-5 разів менше. До воскової сировини відносяться також витопки пасічні і мерва заводська (продукти первинної обробки воскової сировини).

У сучасних умовах при визначенні економічної ефективності виробництва воску враховуються особливості використовуваної технології кожного конкретного господарства, бджолопасіки, вид устаткування і використовуваної для отримання воску енергії. Переважна частина воску переробляється в вощину і повертається в бджільництво. Відходи від отримання воску (витопки і мерва) приймаються для подальшої переробки заготівельними організаціями та воскозаводами. Однак через низькі ціни значна кількість цієї цінної сировини бджолярі - приватники не реалізують.

Встановлено, що на великих бджоло пасіках ефективність виробництва воску в ряді випадків буває нижче через високу вартість

обладнання при його неповному завантаженні і високих енерговитратах. У той час як на окремих невеликих за розміром бджоло пасіках, що використовують сонячні і парові воскотопки (табл. 2.13), отримання воску обходиться дешевше.

Однак обсяги виробництва мізерно малі, а якість одержуваного воску не завжди відповідає встановленим вимогам. Виробництво воску не в усіх досліджуваних підприємствах бджільництва Дніпропетровської області є ефективним.

У ПАТ «Бджолоагросервіс» при переробці воскосировини і виробництві штучної вошини в спеціально обладнаному цеху на 1 кг воску витрачається майже в 2 рази менше живої праці порівняно з ПП «Сенс» та на 50% і 40% з ФГ «Бджілка» і СФГ «Медок» відповідно.

Таблиця 2.13

**Економічна ефективність виробництва воску в підприємствах
бджільництва Дніпропетровської області, в середньому
за 2009-2013 рр.**

Показники	ПАТ «Бджоло- агросервіс»	ФГ «Бджілка»	СФГ «Медок»	ПП «Сенс»
Обсяг виробництва всього, ц	2,07	1,31	0,22	0,26
Отримано воску від однієї бджолоїної сім'ї, кг	0,2	0,3	0,2	0,4
Собівартість 1 кг, грн.	17,35	26,5	28,5	30,1
Затрати праці на 1 кг воску, люд.-год.	1,5	2,3	2,1	2,7
Рівень рентабельності (збитковості) виробництва меду, %	20,5	13,2	6,4	7,2

Джерело: первинні матеріали господарств

Таким чином, отримання товарного воску більш ефективно на великих бджоло пасіках, особливо якщо там здійснюється досить інтенсивне використання технічних засобів та обладнання, є достатня

кількість воскосировини, а також кваліфікований персонал для цього виду виробництва.

На невеликих за розміром (приватних) бджоло пасіках отримання воску має підсобне значення. При високих витратах ручної праці простежується більш низький вихід кінцевої продукції з одиниці вихідної сировини.

В останні роки істотно збільшився попит на світовому та внутрішньому ринках на маточне молочко. Цей біологічно активний продукт бджільництва знаходить широке застосування в косметології, медицині, в приготуванні продуктів харчування тощо. Технологія його виробництва вимагає значних затрат ручної праці, спеціальних приміщень, обладнання та інструментів. Провідним виробником маточного молочка в світі є Китай (близько 1000 т в рік). Значну кількість маточного молочка отримують в США, Австралії та країнах Західної Європи.

Встановлено, що при сприятливих природних, кліматичних та економічних умовах, високій кваліфікації бджолярів - матководів від однієї бджолиної сім'ї за сезон можна отримати до 500 г маточного молочка при тривалості сезону 6-7 місяців. Для бджолярів Китаю цей показник в 2-4 рази вище, внаслідок не тільки підвищеного рівня експлуатації робочої сили, але й більш тривалої тривалості пасічного сезону (до 9 місяців на рік).

Економічна ефективність виробництва маточного молочка досліджуваних підприємств бджільництва Дніпропетровської області представлено у наступній табл. 2.14.

Таблиця 2.14

Економічна ефективність виробництва маточного молочка в підприємствах бджільництва Дніпропетровської області, в середньому за 2009-2013 рр.

Показники	ПАТ «Бджоло- агросервіс»	ФГ «Бджілка»	СФГ «Медок»	ПП «Сенс»
-----------	--------------------------------	-----------------	----------------	--------------

Зібрано всього, ц	1,63	1,12	0,74	0,88
Собівартість 1 кг, грн.	481,1	512,3	504,9	571,8
Середня ціна реалізації 1 кг, грн.	635,9	589,0	613,5	684,1
Рівень рентабельності (збитковості) виробництва, %	32,2	15,0	21,5	19,6

Джерело: первинні матеріали господарств

Економічна ефективність виробництва маточного молочка в підприємствах бджільництва Дніпропетровської області є невисокою. Виробничою практикою встановлено, що продукти переробки, одержувані на основі маточного молочка мають значно більшу ефективність в порівнянні з сирим маточним молочком. Рентабельність виробництва готових продуктів з маточного молочка була в 3,1-3,8 рази вище в порівнянні з отриманням сирого продукту.

В умовах переважання у бджільництві дрібнотоварного виробництва збір, переробка та реалізація маточного молочка пов'язані з подоланням великої кількості перешкод. Головними з них є дотримання технічних параметрів виробництва, високий рівень затрат ручної праці і коштів на обладнання лабораторії, значні витрати на утримання транспортних засобів, нестабільність попиту і цін на готову продукцію.

Особливий інтерес для безпосередніх споживачів і цілого ряду підприємств харчової промисловості в останні роки представляє квітковий пилок - повноцінний біологічно активний продукт бджільництва. У природних умовах проживання бджіл пилок є для них джерелом білка і жиру. Пилок містить аміно- і жирні кислоти, вітаміни, мінеральні солі, мікроелементи та інші речовини.

Близьким за складом і біологічними властивостями до пилку є бджолиний корм, або так звана перга. У природних умовах розведення бджолиних сімей перга використовується як основний корм для вирощування молодих бджіл. Перга - продукт, що виробляється бджолами

з квіткового пилку і меду. У її складі міститься 20% сирого протеїну і 9% жиру.

Унікальним продуктом бджільництва, який має бактерицидні, антисептичні, протизапальні і багато інших корисних властивостей є прополіс. У нашій країні і в усьому світі цей продукт бджільництва знаходить широке застосування в медицині і косметичі. Прополіс - бджолиний клей, смолиста речовина з приємним запахом ефірних масел, що виробляється бджолами з продуктів, зібраних з бруньок рослин.

Смол і бальзамів в прополісі близько 5,5%, воску - 80%, ефірних масел - 10%, квіткового пилку близько - 4-5%. Від воску він відрізняється більшою твердістю і більш високою температурою плавлення (65°C).

Біологічна активність прополісу вигідно відрізняє його від багатьох штучно вироблених аналогічних препаратів. До того ж використання прополісу в медичних цілях і в якості біологічно-активної харчової добавки, як правило, не має негативних наслідків, оскільки він є натуральним, екологічно чистим продуктом.

У виробничій практиці збір прополісу має другорядне значення для більшості бджолярів. У середньому в розрахунку на одну бджолину сім'ю заготовлюється 50-100 г прополісу. Середня заготівельна ціна прополісу становить 50-70 грн. за 1 кг, тоді як роздрібні ціни в 2,5-3,0 рази вище. Роботи з доопрацювання прополісу, як правило, здійснюються в осінньо-зимовий період, коли бджоли знаходяться в зимівниках.

Практичний інтерес для збереження чисельності бджолиних сімей та їх відтворення має технологія отримання продукції розведення, до якої відносяться нові бджолині сім'ї, неплідні і плідні бджолині матки, а також різновид цієї продукції - бджолопакети.

Особливим видом одержуваної в бджільництві продукції є бджолині сім'ї. При отриманні цієї продукції використовуються біологічні особливості розвитку бджолиних сімей у весняно-літній період. У природних умовах бджолині сім'ї розмножуються в результаті їх поділу.

Отримання нових бджолиних сімей штучним шляхом засноване на виведенні неплідних і плідних бджолиних маток і розподілі основних сімей - формуванні відводків. Цю роботу бджолярі проводять до початку головного медозбору, що забезпечує збільшення виробництва меду на 34-62%. Збільшення у медозборі забезпечується як за рахунок збільшення числа сімей, так і за рахунок їх посилення шляхом об'єднання відводків з основними сім'ями до моменту головного медозбору.

Відводки на пасіках формують для вирішення таких проблем практичного бджільництва, як: збільшення чисельності бджолиних сімей на пасіці і нарощування їх сили; отримання додаткової кількості бджіл до головного медозбору і на цій основі збільшення продуктивності сімей; планова заміна старих маток на молодих; попередження природного розмноження бджолиних сімей (роїння); створення резерву бджолиних сімей на пасіці; реалізація бджолиних сімей іншим господарствам.

Терміни формування відводків і їх кондиції залежать від сили основних сімей, часу настання головного медозбору, його тривалості і деяких інших факторів. Для формування відводків використовують плодових маток тієї породи, яка найбільш продуктивна і досить зимостійка в умовах даної місцевості.

Економічну доцільність отримання в ранній весняний період нових бджолиних сімей підтверджує виробничий досвід (табл. 2.15).

Таблиця 2.15

Економічна ефективність виробництва бджолиних сімей на підприємствах бджільництва Дніпропетровської області, в середньому за 2009-2013 рр.

Показники	ПАТ «Бджоло- агросервіс»	ФГ «Бджілка»	СФГ «Медок»	ПП «Сенс»
Кількість бджолиних сімей, шт.	1036	436	112	66
Отримано плідних маток, шт.	107	54	22	10
Ватрати праці на отримання	3,4	3,6	3,8	4,1

однієї нової бджолиної сім'ї, люд.-год.				
Матеріальні витрати на одну нову бджолину сім'ю, грн.	267,25	293,5	288,6	301,4
Ціна реалізації однієї нової бджолиної сім'ї, грн.	382,1	356,6	327,1	321,9
Рівень рентабельності (збитковості) виробництва бджолиної сім'ї, %	43,0	21,5	13,3	6,4

Джерело: первинні матеріали господарств

Дані таблиці 2.15 свідчать, що у ПАТ «Бджолоагросервіс» виробництво бджолиних сімей є найбільш ефективним. В ФГ «Бджілка» та СФГ «Медок» виробництво бджолиних сімей є менш рентабельним. Найнижчий рівень рентабельності виробництва бджолиних сімей спостерігаємо в ПП «Сенс».

Для реалізації бджіл на сторону в інші регіони та господарства використовується технологія виробництва нових бджолиних сімей у вигляді пакетних бджіл так званих бджоло пакетів.

Особливістю цієї технології є те, що нові бджолині сім'ї упаковуються в 4-х або 6-ти рамкові пакети, забезпечуються всім необхідним (плідною бджолиною маткою, розплodom, запасом меду і перги і т.д.) і поставляються бджолярам і бджоло господарствам - покупцям.

Економічну ефективність виробництва бджоло пакетів на підприємствах бджільництва Дніпропетровської області розраховано і занесено в табл. 2.16.

Таблиця 2.16

Економічна ефективність виробництва бджоло пакетів на підприємствах бджільництва Дніпропетровської області, в середньому за 2009-2013 рр.

Показники	ПАТ «Бджоло-агросервіс»	ФГ «Бджілка»	СФГ «Медок»	ПП «Сенс»
-----------	----------------------------	-----------------	----------------	--------------

Кількість бджолиних сімей, шт.	1036	436	112	66
Отримано бджоло пакетів, шт	58	27	14	3
Ватрати праці на отримання одного бджоло пакету, люд.-год.	2,71	3,17	3,12	3,37
Матеріальні витрати на один бджоло пакет, грн.	93,73	101,14	103,8	111,9
Ціна реалізації одного бджоло пакету, грн.	172,6	156,9	167,4	158,1
Рівень рентабельності (збитковості) виробництва бджоло пакету, %	84,1	55,1	61,3	41,3

Джерело: первинні матеріали господарств

Дані таблиці 2.16 свідчать, що виробництва бджолопакетів на підприємствах бджільництва Дніпропетровської області є ефективним в усіх досліджуваних господарствах.

При наявності розвинутих продуктивних сил в бджільництва, за сприятливих природно-кліматичних умов і кваліфікованих кадрів, можна розраховувати на високі фінансові результати господарської діяльності. Так здійснюючи виробничу діяльність і вкладаючи кошти підприємці прагнуть отримати максимальну продуктивність та рентабельності виробництва.

Показники економічної ефективності діяльності досліджуваних підприємств бджільництва Дніпропетровської області представлено в табл. 2.17.

Як свідчать дані табл. 2.17 в середньому за 2009-2013 рр. ПАТ «Бджолоагросервіс» вироблено 311,12 тис. грн. валової продукції в порівняльних цінах 2010 р., що на 222,97 тис. грн. більше в порівнянні із СФГ «Медок», та на 245,69 тис. грн. у порівнянні із ПП «Сенс».

В свою чергу, чистий прибуток на 1000 грн. основних фондів бджільництва становить – 1846,4 грн. у ПАТ «Бджолоагросервіс», 1004,63

грн. - ФГ «Бджілка», 428,83 грн. – у СФГ «Медок» та чистий збиток - 246,5 грн. у ПП «Сенс».

Високий рівень виробництва валової продукції, ефективність використання основних засобів, в підсумку забезпечили ПАТ «Бджолоагросервіс» рентабельність виробництва на рівні 28,9%, в той час коли значення даного показника у ФГ «Бджілка» становить 14,3%, у СФГ «Медок» – 8,4%, а у ПП «Сенс» рівень збитковості склав 4,5%.

Таким чином, забезпечення високого рівня фінансово-економічних показників, що характеризують економічну ефективність виробництва продукції в досліджуваних підприємствах бджільництва свідчить не лише про збільшення результативних показників діяльності, а й про зростання економічної стійкості.

Таблиця 2.17

**Економічна ефективність виробництва продукції бджільництва
в підприємствах Дніпропетровської області,
в середньому за 2009-2013 рр.**

Показники	ПАТ «Бджоло- агросерві с»	ФГ «Бджілка »	СФГ «Медок »	ПП «Сенс»
Обсяг виробництва продукції, ум. од.	21797,44	8532,52	2020,48	401,94
- на одну бджолосім'ю	21,04	19,57	18,04	6,09
Річна продуктивність праці, тис. грн.	37,5	29,8	25,6	22,8
Валова продукція – всього, тис. грн.	311,1	117,3	88,2	65,4
у т.ч.: - на одного працівника, грн.	23932,3	19543,3	17630,0	21810,0
- на 1000 грн. основних фондів, грн.	436,4	208,7	177,7	231,9
Товарна продукція, тис. грн.:	587,2	451,3	274,5	147,5
Собівартість реалізованої продукції, тис. грн.	455,5	394,8	253,2	154,4
Прибуток (збиток) – всього, тис. грн.	131,7	56,5	21,3	- 7,0
у т.ч.: - на 1 працівника, тис. грн.	10,1	9,4	4,3	- 2,3

- на 1000 грн. основних фондів, грн.	1846,4	1004,6	428,8	- 246,5
Рівень рентабельності (збитковості), %	28,9	14,3	8,4	- 4,5
Коефіцієнт оновлення основних засобів	0,554	0,643	0,370	0,342
Коефіцієнт якісного складу працівників	0,176	0,141	0,224	0,244
Коефіцієнт автономії	0,924	0,834	0,7673	0,754
Коефіцієнт абсолютної ліквідності	0,743	0,696	0,141	0,057

Джерело: первинні матеріали господарств

Досліджуваним підприємствам в перспективі (в основному це стосується ФГ «Бджілка», СФГ «Медок» та ПП «Сенс») доцільними будуть вдосконалення системи управління підприємством як на короткострокову так і довгострокову перспективу, а також додаткові капіталовкладення в покращення виробничого процесу, до якого слід віднести підвищення рівня технічного забезпечення (механізація виробництва), що дозволить скоротити трудомісткість, і збільшить в свою чергу валовий дохід. Також не менш ефективним є використання високо продуктивних порід бджіл, та застосування прогресивних технологій їх утримання, що забезпечить підприємства високими показниками валового збору та позитивно вплине на їх дохідність, рентабельність виробництва, економічну стійкість.

Стійкість підприємства характеризують такі показники як: коефіцієнт фінансової автономності (незалежності) (питома вага власного капіталу в загальній сумі капіталу); коефіцієнт фінансової залежності (частка позичкового капіталу); плече фінансового важеля або коефіцієнт фінансового ризику (відношення позичкового капіталу до власного). Чим вищий рівень першого показника і нижчий другого та третього, тим стійкіший фінансовий стан підприємства.

Відносні показники фінансової стійкості досліджуваних підприємств бджільництва Дніпропетровської області представлено в табл. 2.18.

Результати проведених розрахунків у табл. 2.18 свідчать про середній рівень фінансової стійкості досліджуваних підприємств бджільництва Дніпропетровської області за показниками структури джерел формування капіталу.

Так, значення коефіцієнта автономії вказує на те, що в середньому за 2009-2013 рр. частка власного капіталу у валюті балансу становить 92,4 % у ПАТ «Бджолоагросервіс», 83,4% – у ФГ «Бджілка», 76,7% – у СФГ «Медок» та 75,4% – у ПП «Сенс».

В середньому за 2009-2013 рр. за коефіцієнтом фінансового ризику на 1 грн. власного капіталу припадало 6,0 коп. у ПАТ «Бджолоагросервіс», 5 коп. – у ФГ «Бджілка», 2,7 коп. – у СФГ «Медок» та 2,1 коп. – у ПП «Сенс». Коефіцієнт концентрації позикового капіталу досліджуваних підприємств бджільництва свідчить про низький рівень фінансової залежності від кредиторів.

Таблиця 2.18

Відносні показники оцінювання фінансової стійкості підприємств бджільництва Дніпропетровської області, в середньому за 2009-2013 рр.

Показник	ПАТ «Бджоло- агросервіс»	ФГ «Бджілка»	СФГ «Медок»	ПП «Сенс»
Показники структури джерел формування капіталу				
Коефіцієнт автономії	0,924	0,834	0,7673	0,754
Коефіцієнт концентрації залученого капіталу	0,051	0,046	0,019	0,018
Коефіцієнт фінансового ризику	0,060	0,050	0,027	0,021
Коефіцієнт фінансової стабільності	10,310	8,544	7,023	1,944
Коефіцієнт довгострокового залучення позичкових коштів	0,000	0,000	0,000	0,031
Коефіцієнт довгострокових зобов'язань	0,000	0,000	0,000	0,000
Коефіцієнт поточних зобов'язань	0,063	0,006	0,0217	0,000
Коефіцієнт страхування бізнесу	0,613	0,004	0,0005	0,000
Коефіцієнт страхування власного капіталу	0,503	0,022	0,017	0,000
Коефіцієнт страхування статутного (пайового) капіталу	9,451	0,033	0,028	0,000
Показники стану оборотних активів				
Коефіцієнт маневреності власного капіталу	0,717	0,317	0,155	0,082
Коефіцієнт забезпеченості оборотних активів власними коштами	0,847	0,619	0,601	0,598
Коефіцієнт забезпеченості запасів	1,855	0,764	0,547	0,485

власними коштами				
Коефіцієнт маневреності власних оборотних коштів	0,055	0,010	0,147	0,015
Показники стану основного капіталу				
Коефіцієнт виробничого потенціалу	0,949	0,327	0,651	0,104
Коефіцієнт реальної вартості основних засобів у майні	0,756	0,108	0,324	0,066
Коефіцієнт накопичення амортизації	0,693	0,276	0,321	0,034
Коефіцієнт співвідношення оборотних і необоротних активів	0,782	0,695	0,657	0,033

Джерело: первинні матеріали господарств

Негативними ознаками фінансової стійкості ПП «Сенс» є нульове значення коефіцієнтів страхування бізнесу, страхування власного капіталу та страхування статутного (пайового) капіталу. В той час у ПАТ «Бджолоагросервіс» в розрахунку на 1 грн. відповідно валюти балансу, власного капіталу та статутного (пайового) капіталу припадає 0,61, 0,5 і 9,45 грн. резервного капіталу.

Коефіцієнт маневреності власного капіталу у всіх досліджуваних підприємствах, за винятком ПАТ «Бджолоагросервіс», не відповідає нормативному значенню. Що свідчить про низький ступень мобільності власного капіталу досліджуваних підприємств бджільництва. У цьому випадку, наближення до нормативного значення показника маневреності власного капіталу у ФГ «Бджілка», СФГ «Медок» та ПП «Сенс» дасть більші можливості для фінансування господарської діяльності підприємства.

Про високий рівень забезпеченості досліджуваних підприємств бджільництва власними оборотними коштами свідчить значення коефіцієнта забезпеченості оборотних активів власними оборотними коштами і коефіцієнта забезпеченості запасів власними оборотними коштами. У структурі оборотних активів власні фінансові ресурси становлять 84,7% у ПАТ «Бджолоагросервіс», 61,9% – у ФГ «Бджілка», 60,1% – у СФГ «Медок» та 59,8% – у ПП «Сенс». А на 1 грн. запасів припадає 1,86 грн. у ПАТ «Бджолоагросервіс», 0,76 грн. – у ФГ «Бджілка»,

0,55 грн. – у СФГ «Медок» та 0,49– у ПП «Сенс» власних оборотних коштів. За досліджуваний період підприємства характеризуються високим рівнем фінансової стійкості щодо забезпеченості високоліквідними оборотними активами.

За 2009-2013 рр. коефіцієнт нагромадження амортизації досліджуваних підприємств бджільництва Дніпропетровської області залишається низьким, хоча і спостерігається певне погіршення функціонального стану необоротних активів ФГ «Бджілка» та ПП «Сенс». Отже, за переважною більшістю відносних показників оцінювання фінансової стійкості підприємств в середньому за 2009-2013 рр. відносно стійкими є ПАТ «Бджолоагросервіс» та ФГ «Бджілка».

Для більш детального аналізу проведемо аналіз фінансової стійкості досліджуваних підприємств бджільництва Дніпропетровської області у табл. 2.19.

Таблиця 2.19

**Тип фінансової стійкості підприємств бджільництва
Дніпропетровської області, в середньому за 2009-2013 рр.**

Показник	ПАТ «Бджолоагросервіс»	ФГ «Бджілка»	СФГ «Медок»	ПП «Сенс»
Власні оборотні кошти, тис. грн.	812	385,0	256,0	140
Довгострокові зобов'язання, тис. грн.	0	0,0	0,0	0
Короткострокові кредити та позики, тис. грн.	0	0,0	0,0	0
Запаси, тис. грн.	755	349,0	300,0	206
Наявність власних оборотних коштів і довгострокових зобов'язань для формування запасів, тис. грн.	812	385,0	256,0	140
Загальна величина джерел формування запасів, тис. грн.	812	385,0	256,0	140
Нестача власних оборотних коштів для формування запасів, тис. грн.	57	36	-44	-66
Нестача власних оборотних коштів і довгострокових	57	36	-44	-66

зобов'язань для формування запасів, тис. грн.				
Нестача загальної величини джерел формування запасів, тис. грн.	57	36	-44	-66
Тип фінансової стійкості	абсолютна фінансова стійкість	фінансова стійкість	поганий фінансовий стан	кризовий фінансовий стан
Коефіцієнт забезпеченості запасів відповідними джерелами формування	1,075	1,103	0,853	0,679
Надлишок відповідних джерел формування на 1 грн. запасів, грн.	0,08	0,10	-0,15	-0,32
Тип економічної стійкості	високий	достатній	задовільний	низький

Джерело: первинні матеріали господарств

В середньому за 2009–2013 рр. як показують результати проведених розрахунків в табл. 2.19 по визначенню типу фінансової стійкості ПАТ «Бджолоагросервіс» та ФГ «Бджілка» мають надлишок (57,0 тис. грн. та 35,0 тис. грн. відповідно) власних оборотних коштів для формування запасів, що і забезпечило даним підприємствам абсолютну фінансову стійкість. Про достатність власних оборотних коштів для формування запасів свідчить і значення коефіцієнта забезпеченості запасів відповідними джерелами формування, що становить 1,075 та 1,1 відповідну у ПАТ «Бджолоагросервіс» та ФГ «Бджілка».

Нестача власних оборотних коштів для формування запасів у СФГ «Медок» та ПП «Сенс» на рівні 66 тис. грн. та 44 тис. грн. відповідно, є ознаками кризового фінансового стану.

Проводячи оцінку фінансового стану підприємств бджільництва у короткостроковій перспективі розглянемо показники ліквідності та платоспроможності, тобто їхню можливість в повному обсязі та своєчасно здійснювати розрахунки за поточними зобов'язаннями.

Використану систему відносних показників для оцінки ліквідності та платоспроможності досліджуваних підприємств бджільництва Дніпропетровської області наведено в табл. 2.20.

Таблиця 2.20

**Показники ліквідності та платоспроможності підприємств
бджільництва Дніпропетровської області, в середньому
за 2009-2013 рр.**

Показник	ПАТ «Бджоло- агросервіс»	ФГ «Бджілка »	СФГ «Медок»	ПП «Сенс»
Коефіцієнт абсолютної ліквідності	0,743	0,696	0,141	0,057
Коефіцієнт швидкої ліквідності	0,925	0,734	0,193	0,120
Загальний коефіцієнт ліквідності	1,66	1,51	1,04	0,96

Джерело: первинні матеріали господарств

За даними табл. 2.20 значення коефіцієнта абсолютної ліквідності СФГ «Медок» та ПП «Сенс» на рівні 0,141 та 0,057 відповідно, свідчать про відсутність покриття поточних зобов'язань високоліквідними оборотними активами, що є ознаками недостатньої грошової платоспроможності підприємства.

Про платоспроможність ПАТ «Бджолоагросервіс» та ФГ «Бджілка» свідчить значення коефіцієнта абсолютної ліквідності на рівні 0,743 та 0,696 пунктів відповідно. Це означає, що рівень покриття поточних зобов'язань високоліквідними оборотними активами даних підприємств в середньому за 2009–2019 рр. становить 74,3 % та 69,6 % відповідно.

Фактичні значення коефіцієнта швидкої ліквідності та коефіцієнта загальної ліквідності ПАТ «Бджолоагросервіс» та ФГ «Бджілка» знаходяться в межах нормативного значення даних показників та вказує на позитивну динаміку розрахункової та майнової платоспроможності.

ПП «Сенс» має низький рівень економічної стійкості зумовлений низькою ефективністю виробничої діяльності, продуктивністю праці, низьким рівнем придатності основних засобів та якісного складу

працівників, неспроможністю підприємства негайно погашати свої поточні зобов'язання (табл. 2.21).

СФГ «Медок» має задовільний тип економічної стійкості. Головними вагомими причинами цього є низький рівень фондозабезпеченості, якісного стану основних засобів та абсолютної ліквідності й платоспроможності підприємства. Досліджуване нами ФГ «Бджілка» має достатній рівень економічної стійкості, а значення показників, що характеризують стан та ефективність виробничої й фінансової діяльності свідчать про можливість здійснення розширеного відтворення і підвищення ефективності діяльності та, відповідно, рівня економічної стійкості на основі застосування стратегічного планування й прогнозування, прийняття ефективних управлінських рішень. ПАТ «Бджолоагросервіс» має високий рівень економічної стійкості, а рівень індикаторів, що входять до складу інтегрального показника свідчать про високий рівень ефективності та ресурсного забезпечення виробничої діяльності підприємства.

Таблиця 2.21

**Рівень економічної стійкості підприємств бджільництва
Дніпропетровської області, в середньому за 2009–2013 рр.**

Показник	ПАТ «Бджоло- агросервіс»	ФГ «Бджілка»	СФГ «Медок»	ПП «Сенс»
Продуктивність праці, тис. грн.	37,5	29,8	25,6	22,8
Чистий прибуток в розрахунку на 1000 грн. основних фондів галузі бджільництва, грн.	1846,40	1004,63	428,83	-246,50
Виробництво валової продукції (в базових цінах 2010 р.) на 1000 грн. основних фондів галузі бджільництва, грн.	436,35	208,65	177,72	231,91
Рівень рентабельності (збитковості) галузі бджільництва, %	28,9	14,3	8,4	-4,5
Коефіцієнт якісного стану основних засобів	0,554	0,643	0,370	0,342

Коефіцієнт якісного складу працівників	0,176	0,141	0,224	0,244
Коефіцієнт автономії	0,924	0,834	0,7673	0,754
Коефіцієнт абсолютної ліквідності	0,743	0,696	0,141	0,057

Джерело: власні дослідження та первинні матеріали господарств

Так, господарство має високий рівень фондозабезпеченості (436,35 тис. грн.), що більш ніж у 1,9 раза перевищує аналогічний показник підприємства з низьким рівнем економічної стійкості, високий рівень придатності основних засобів та продуктивності праці. Показники фінансової діяльності ПАТ «Бджолоагросервіс» свідчать про незалежність підприємства від зовнішніх джерел фінансування та його спроможність негайно погашати поточні зобов'язання.

2.3. Фактори впливу на економічну стійкість підприємств бджільництва

У сучасних умовах на бджільництво країни істотний вплив роблять: політика держави та її заходи з регулювання аграрного ринку; соціально-економічні, екологічні фактори та деякі інші. В економічній літературі всю різноманітність факторів прийнято поділяти на природні, матеріальні (створені людиною), трудові і фінансові.

Під факторами виробництва розглядаються елементи, що впливають на його стан і процеси розвитку. Розрізняють такі фактори виробництва: структурні та функціональні, статичні і динамічні, натуральні і вартісні, природні та неприродні (штучні), індустріальні та не індустріальні. Всі вони певною мірою впливають на стан і розвиток підприємств бджільництва. В основі факторів виробництва лежать його ресурси. У бджільництві найбільш важливими з них є бджоло сім'ї, наявність і склад медоносних рослин, забезпеченість робочою силою, матеріальними та грошовими коштами.

Результативність бджільництва визначається мотивацією праці, заінтересованністю працівників підприємств і спрямована на задоволення потреб суспільства. Вона безпосередньо залежить від поєднання впливу на виробництво факторів і ступеня їх використання в практиці господарювання.

Стосовно до виробництва і його підприємств бджільництва фактори виступають як сукупність матеріальних, трудових і соціальних цінностей, які можуть бути використані для створення продуктів праці.

Земля як найважливіший фактор виробництва у підприємствах бджільництва представлена, по-перше, в якості джерела медоносних ресурсів. По-друге, як матеріальна субстанція виробництва і об'єкт господарювання.

У методології дослідження бджільництва в дореформений період окремі економісти відзначали другорядне значення землі, віддаючи перевагу іншим природним факторам. Так Л.В. Прокоф'єва вважає, що «...відмітною особливістю бджільництва є і те, що земля не виступає тут як основний засіб виробництва» [116, с. 5]. З цим твердженням не можна погодитися, оскільки роль і значення землі, як основного засобу виробництва має одне з пріоритетних значень в сучасних підприємствах бджільництва.

У підприємствах бджільництва земля одночасно є предметом і засобом праці, виробничим базисом для розміщення бджоло пасік і головним засобом для зростання медоносної рослинності. Верхній родючий шар земної поверхні використовується також для вирощування сільськогосподарських рослин, багато з яких для бджіл є джерелом кормів, а для бджільництва основою виробництва різних видів продукції. За умови раціонального використання земля має властивість підвищувати свою родючість. Бджолозапилення в поєднанні з якісним проведенням інших агротехнічних заходів впливає на рівень врожайності сільськогосподарських ентомофільних культур. Різна прибутковість землі

є джерелом диференціальної ренти I і II (відповідно по її родючості і місцю розташування). Обслуговування галузей рослинництва бджолозапиленням також визначається віддаленістю ділянок від населених пунктів, станом доріг, розвитком інфраструктури, соціальним облаштуванням території і іншими факторами.

У багатоукладній економіці земля як об'єкт власності може належати різним суб'єктам, які можуть безпосередньо приймати участь в процесі виробництва, а можуть опосередковано, шляхом надання своїх прав на землю іншим землекористувачам. Це можливо при передачі земельних паїв, здачі землі в оренду тощо.

Визначимо вплив рівня концентрації бджолосімей в розрахунку на сільськогосподарські угіддя досліджуваних підприємств бджільництва Дніпропетровської області на рівень їх економічної стійкості та ефективності господарювання (табл. 2.22).

Таблиця 2.22

Вплив концентрації бджолосімей на 100 га с.-г. угідь на рівень економічної стійкості та ефективності господарювання підприємств бджільництва Дніпропетровської області, в середньому за 2009–2013 рр.

Показник	Групи підприємств за концентрацією бджолосімей на 100 га с.-г. угідь, од			Відхилення (+,-) III групи до I
	I – до 10	II – 10,1–20,0	III – понад 20,1	
Кількість підприємств у групі	7	12	8	X
Кількість бджолосімей у групі, од	348	636	447	99
Концентрація бджолосімей на 100 га с.-г. угідь, сімей	1,4	9,9	22,8	21,4
Виробництво меду на 1 бджолосім'ю, кг	16,5	25,6	30,1	13,6
Виробничі витрати на 1 бджолосім'ю, грн.	531,20	641,40	491,60	-39,60
Виробнича собівартість 1 кг меду, грн.	25,30	27,40	23,30	-2,00

Повна собівартість 1 кг меду, грн.	33,40	38,00	24,50	-0,60
Ціна реалізації 1 кг меду, грн.	25,10	29,70	25,00	-0,10
Прибуток (збиток) від реалізації 1 кг меду, грн.	-5,30	-9,00	1,00	6,30
Реалізовано меду, кг	3254	6551	3875	621
Реалізовано меду в розрахунку на бджолосім'ю, кг	9,4	10,3	8,7	-0,7
Прибуток (збиток) на 1 бджолосім'ю, грн.	-49,20	1,40	8,90	58,10
Рівень рентабельності (збитковості) виробництва меду, %	-16,1	-23,9	0,7	+16,8

Джерело: первинні матеріали господарств

Результати групування підприємств бджільництва Дніпропетровської області за концентрацією бджолосімей на 100 га сільськогосподарських угідь вказують на те, що збільшення концентрації бджолосімей понад 20 (третя група) дає можливість знизити виробничі витрати в розрахунку на бджолосім'ю на 39,60 грн. порівняно з підприємствами першої групи, а це в свою чергу знижує виробничу собівартість 1 кг меду на 8%.

Зростання концентрації бджолосімей понад 20 в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь забезпечує рентабельне виробництво меду на рівні 0,7%.

Другим за значимістю фактором, що впливає на розвиток підприємств бджільництва, є праця. В економічній літературі поняття «праця» трактується як процес свідомої доцільної діяльності людини, в процесі якої вона використовуючи предмети і засоби праці, створює матеріальні блага для задоволення своїх потреб.

Праця в її конкретній формі, тобто як вид корисної, цілеспрямованої діяльності, створює споживчу вартість. Вона може виступати як абстрактна праця, тобто як витрати людської робочої сили, яка створює вартість товару. У суспільному виробництві праця виступає у двох формах: як проста праця і як складна праця. У товарному виробництві проста праця виступає вихідною базою, до якої прирівнюються всі види

складної праці. З розвитком ринкових відносин робоча сила стає товаром. Її власником є працівники підприємств. Більш широке уявлення про працю як фактора виробництва у підприємствах бджільництва пов'язане з поняттям трудові ресурси.

Трудові ресурси включають населення працездатного віку, яке використовується на підприємствах бджільництва: бджолярі, помічники бджолярів, різноробочі, водії вантажного та легкового автотранспорту та ін. Крім того, в підприємствах бджільництва широко використовується праця категорій населення, що відносяться до трудового потенціалу: пенсіонерів, підлітків, інвалідів окремих груп та ін. Як правило, це більш характерно для індивідуального бджільництва і значно рідше професійному – на промислових бджоло пасіках і племзаводах.

Якість трудових ресурсів оцінюється за параметрами: соціально-демографічними, професійними, кваліфікаційними та культурно-освітніми. Сучасний стан та рівень забезпеченості підприємств бджільництва кваліфікованими трудовими ресурсами є проблемою. Відбулася істотна зміна вікової структури кадрів, зниження їх професійно-кваліфікаційного рівня, старіння. Разом з тим намітилася тенденція підвищення значення людського фактора в бджільництві - діяльності людини, внесок якого в кінцеві результати виробництва визначається рівнем професійної підготовки, змістом праці, його мотивацією, соціальними особливостями та іншими умовами.

Людський чинник, що забезпечує якісний стан зростання виробництва у підприємствах бджільництва, обумовлює необхідність розвитку підприємницьких здібностей. Він спрямований на поліпшення умов праці та побуту, істотне підвищення життєвого рівня працівників бджільництва.

Якісний бік використання робочої сили на підприємстві характеризують показники продуктивності праці. В свою чергу, продуктивність праці є одним із найважливіших узагальнюючих

показників діяльності кожного підприємства бджільництва, що характеризують як ефективність ведення господарювання так і є важливим чинником забезпечення економічної стійкості. Це зумовлює необхідність ретельного вивчення цього показника під час будь-якого аналізу. Визначимо вплив рівня продуктивності праці підприємств бджільництва Дніпропетровської області на рівень їх економічної стійкості та ефективності господарювання (див. табл. 2.23).

В досліджуваних підприємствах бджільництва Дніпропетровської області визначення впливу продуктивності праці на рівень їх економічної стійкості та ефективності свідчить, що зростання продуктивності праці у досліджуваних підприємствах третьої групи (на 28,2 тис грн.), порівняно з підприємствами першої групи, зумовлює зростання виробництва валової продукції в порівняльних цінах 2010 р. на 204,79 тис. грн. в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, збільшення чистого прибутку в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь на 29,2 тис. грн., зростання рентабельності виробництва на 8,8 в. п.

Таблиця 2.23

Вплив рівня продуктивності праці на економічну стійкість та ефективність господарювання підприємств бджільництва Дніпропетровської області, в середньому за 2009–2013 рр.

Показник	Групи підприємств за рівнем продуктивності праці, тис. грн.			Відхилення (+,-) III групи до I
	I – до 25,4	II – 25,5–50,4	III – понад 50,5	
Кількість підприємств у групі	7	12	8	x
Продуктивність праці, тис. грн.	23,9	35,4	52,1	28,2
Виробництво валової продукції (в порівняльних цінах 2010 р.) на 100 га с.-г. угідь, тис. грн.	164,5	273,1	369,3	204,8
Фондозабезпеченість, тис. грн.	79,8	115,6	246,8	167,0
Чистий прибуток в розрахунку на 100 га с.-г. угідь, тис. грн.	12,3	36,0	41,5	29,2

Рівень рентабельності (збитковості) виробництва, %	4,5	6,9	13,3	8,8
--	-----	-----	------	-----

Джерело: первинні матеріали господарств

Отже, раціональне використання трудових ресурсів в підприємствах бджільництва сприятиме отриманню конкурентоспроможної продукції, підвищенню рівня економічної стійкості підприємств і зростанню ефективності господарювання.

Не менш значущим фактором для підприємств бджільництва є капітал, тобто матеріальні та фінансові ресурси, необхідні для відтворення основних процесів виробництва. За своїм походженням матеріально-технічні ресурси підприємств бджільництва діляться на природні, які включають в себе природні умови і навколишнє середовище, і економічні, що представляють собою результати матеріалізованої праці. Останні були отримані на попередніх стадіях суспільного виробництва. До їх числа відносяться матеріальні та фінансові ресурси.

Матеріальні ресурси - сукупність матеріальних засобів виробництва і предметів праці, які застосовуються в процесі виробництва продукції бджільництва. Фінансові ресурси - грошові кошти, наявні у використанні підприємств бджільництва, і можуть використовуватися для придбання всіх інших видів ресурсів.

Поповнення і придбання матеріально-технічних ресурсів для бджолопасік і підприємств бджільництва здійснюється за рахунок таких джерел: виручки від реалізації продукції, яка використовується головним чином для відновлення і поповнення основних та обігових коштів, прибутку, амортизаційних відрахувань, інвестицій, кредитів банку та ін.

Підприємства бджільництва відчують дефіцит матеріальних і фінансових ресурсів, джерелом поповнення яких є головним чином власні кошти (близько 80%). В процесі дослідження визначимо вплив рівня фондозабезпеченості підприємств бджільництва Дніпропетровської

області на рівень їх економічної стійкості та ефективності господарювання (табл. 2.24).

В досліджуваних підприємствах бджільництва Дніпропетровської області спостерігаємо, що зростання рівня фондозабезпеченості у підприємствах третьої групи (на 167 тис. грн.) порівняно із підприємствами першої групи зумовлює зростання виробничих витрат з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь на 204,79 тис. грн., продуктивності праці – на 28,2 тис. грн., зростання коефіцієнта автономії та абсолютної ліквідності на 0,333 та 0,424 пунктів відповідно. Це в результаті зумовлює зростання чистого прибутку в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь на 29,2 тис. грн. та збільшення рентабельності виробництва на 8,8 в. п.

До числа основних факторів, що впливають на рівень розвитку виробництва у підприємствах бджільництві, належить підприємницька діяльність. Ефективне використання землі, праці і капіталу має місце при високій підприємницькій активності товаровиробників, більшість з яких у бджільництві представлені приватними власниками бджоло пасік. На ринку продукції бджільництва вони беруть участь безпосередньо самі або в складі кооперативних формувань. Важливою особливістю їх господарювання є поєднання різних видів підприємницької діяльності.

Таблиця 2.24

Вплив фондозабезпеченості на рівень економічної стійкості та ефективності господарювання підприємств бджільництва Дніпропетровської області, в середньому за 2009–2013 рр.

Показник	Групи підприємств за рівнем фондозабезпеченості, тис. грн.			Відхилення (+,-) III групи до I
	I – до 81,1	II – 81,2–162,2	III – понад 162,3	
Кількість підприємств у групі	7	12	8	x
Фондозабезпеченість, тис. грн.	79,8	115,6	246,8	167,0
Фондовіддача, грн.	0,84	1,07	1,13	0,29
Виробничі витрати в розрахунку на	164,5	273,1	369,3	204,8

100 га с.-г. угідь, тис. грн.				
Продуктивність праці, тис. грн.	23,9	35,4	52,1	28,2
Коефіцієнт якісного стану основних засобів	0,301	0,612	0,481	0,180
Коефіцієнт автономії	0,557	0,723	0,890	0,333
Коефіцієнт абсолютної ліквідності	0,189	0,984	0,613	0,424
Чистий прибуток в розрахунку на 100 га с.-г. угідь, тис. грн.	12,3	36,0	41,5	29,2
Рівень рентабельності (збитковості) виробництва, %	4,5	6,9	13,3	8,8

Джерело: первинні матеріали господарств

Підприємницька діяльність передбачає розвиток ініціативи суб'єктів господарювання. Основними видами підприємницької діяльності в бджільництві є: виробниче, комерційне і фінансове підприємництво.

Виробнича підприємницька діяльність в бджільництві охоплює виробництво бджоло продукції і надання послуг з їх наступною реалізацією споживачам. Вона може здійснюватися на основі власних, або позикових (орендних) ресурсів виробництва (бджолині сім'ї, інвентар, машини, обладнання тощо). У бджільництві цей вид підприємництва набув найбільшого поширення.

Відмінною рисою комерційного підприємництва є те, що вирішальне значення в ньому мають товарно-грошові відносини, торгово-обмінні операції та операції з приводу реалізації продукції бджільництва та послуг. Суб'єктами цього виду діяльності виступають окремі громадяни та їх об'єднання (товариства, кооперативи тощо), а також державні організації (наприклад, обласні об'єднання з бджільництва, спілки бджолярів та інші). Їх діяльність зосереджується на скуповуванні і подальшій перепродажі готової продукції і засобів виробництва. Крім того, у ряді випадків вони здійснюють доопрацювання продукції бджільництва: розфасовку і упаковку меду, прополісу, пилку, а також надають бджолярам допомогу в придбанні та експлуатації обладнання, інвентарю, проводять окремі зооветеринарні заходи.

Різновидом комерційного підприємництва є фінансове, яке охоплює ринок цінних паперів. Агентами такого ринка можуть виступати великі бджільницькі підприємства, організації, об'єднання, комерційні банки. Вони здійснюють купівлю-продаж цінних паперів (акцій, облігацій, векселів, валюти та інше).

У сучасних умовах велика кількість питань підприємницької діяльності залишаються до кінця не врегульованими. Особливо це стосується проблем реалізації продукції бджільництва і послуг за бджолозапилення. Сформований рівень цін на продукти бджільництва та послуги не забезпечує відшкодування витрат виробництва для більшості бджоло підприємств країни. У той же час ціни на матеріально-технічні ресурси (машини, устаткування, інвентар, нафтопродукти та ін.), недоступні для основної маси підприємств бджільництва, ведуть до переважання ручної праці і екстенсивних технологій виробництва.

Таким чином, підприємницька діяльність надає суттєвий вплив на розвиток ринкових відносин у бджільництві. У поєднанні з іншими економічними факторами вона впливає на хід простого і розширеного відтворення, ціни на продукцію бджільництва та товари промислового виробництва, що поставляються в господарства, на фінансування і кредитування підприємств бджільництва.

Економічні чинники є об'єктивною основою розвитку підприємств бджільництва, їх якісного зростання. У їх числі важливе місце займає інтенсифікація виробництва, яка полягає в поліпшенні використання досягнень науково-технічного прогресу і виробничого потенціалу. Інтенсифікація бджільництва включає комплекс заходів щодо вдосконалення системи бджільництва, раціонального використання бджолиних сімей і медоносних ресурсів, дотримання екологічних вимог виробництва продукції. Інтенсифікація бджільництва певною мірою залежить від заходів державного регулювання економіки. Застосування якісно нових засобів виробництва і досконалих технологій потребує

інвестицій і державної підтримки. Комплексний розвиток підприємств бджільництва можливе при розробці та прийнятті спеціальної програми, в якій поряд з економічними факторами враховувалися б заходи щодо поліпшення соціальних умов. Необхідно на основі вдосконалення нормативних актів встановити платне використання бджолиних сімей на запиленні сільськогосподарських культур, посилити державний зооветеринарний контроль над станом бджоло пасік, розробити правила транспортування бджолиних сімей до місць медозбору, оренди лісових та інших медоносних угідь.

В табл. 2.25 визначено вплив інтенсивності виробництва продукції бджільництва на рівень економічної стійкості та ефективності господарювання досліджуваних підприємств бджільництва Дніпропетровської області.

Таблиця 2.25

Вплив інтенсивності виробництва на рівень економічної стійкості та ефективності господарювання досліджуваних підприємств бджільництва Дніпропетровської області, в середньому за 2009–2013 рр.

Показник	Групи підприємств за рівнем виробничих витрат в розрахунку на 100 га, тис. грн.			Відхилення (+,-) III групи до I
	I – до 170,3	II – 170,4–340,8	III – понад 340,9	
Кількість підприємств у групі	7	12	8	x
Кількість бджолосімей у групі, од	348	636	447	99
Виробничі витрати в розрахунку на 100 га с.-г. угідь, тис. грн.	164,5	273,1	369,3	204,8
Фондозабезпеченість, тис. грн.	79,8	115,6	246,8	167,0
Фондовіддача, грн.	0,84	1,07	1,13	0,29
Продуктивність праці, тис. грн.	23,9	35,4	52,1	28,2
Коефіцієнт якісного стану основних засобів	0,301	0,612	0,481	0,18
Коефіцієнт автономії	0,557	0,723	0,890	0,333

Коефіцієнт абсолютної ліквідності	0,189	0,984	0,613	0,424
Вихід товарного меду на 1 бджолосім'ю, кг	9,4	10,3	8,7	-0,7
Вихід валового меду на 1 бджолосім'ю, кг	16,5	25,6	30,1	13,6
Концентрація бджолосімей на 100 га с.-г. угідь, сімей	1,4	9,9	22,8	21,4
Чистий прибуток в розрахунку на 100 га с.-г. угідь, тис. грн.	12,3	36,0	41,5	29,2
Рівень рентабельності (збитковості) виробництва, %	4,5	6,9	13,3	8,8

Джерело: первинні матеріали господарств

Провівши групування підприємств бджільництва Дніпропетровської області за рівнем виробничих витрат на 100 га сільськогосподарських угідь вказує, що у третій групі підприємств рівень виробничих витрат на 204,8 тис. грн. більше (в 2,2 рази) ніж у першій групі. Підприємства третьої групи, порівняно із підприємствами першої групи, мають вищу на 8,8 в.п. рентабельність продукції бджільництва.

Встановлено, що інтенсивність виробничої діяльності, підприємств третьої групи в порівнянні із підприємствами першої групи, зумовлює зростання виходу валового меду на одну бджолосім'ю на 13,6кг, концентрацію бджолосімей на 100 га сільськогосподарських угідь на 21,4 сімей.

В свою чергу, встановлено, що найбільш оптимальним та раціональним з економічної точки зору є рівень виробничих витрат підприємств третьої групи – 369,3 тис. грн. в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, при якому спостерігається найвища продуктивність праці – 52,1 тис. грн. та рівень рентабельності виробництва – 13,3%.

Отже, простежується закономірність між інтенсивністю господарювання підприємств, рівнем їх економічної стійкості та ефективності господарювання. Проте, визначено певну економічну межу, до якої спостерігається зростання ефективності сільськогосподарського

виробництва при зростанні виробничих витрат та зменшення даної динаміки при перевищенні зазначеної межі.

На економічну стійкість та ефективність господарювання підприємств бджільництва впливає розвиток ринкових відносин. Ринок продукції бджільництва являє собою форму товарно-грошових відносин між виробниками і споживачами меду, воску, прополісу, пилку та інших продуктів підприємств бджільництва. Він є важливим елементом продовольчого ринку, що охоплює виробництво, розподіл, обмін і споживання продовольчої сировини і продуктів харчування. Його збалансованість досягається шляхом наповнюваності відповідного попиту продуктами бджільництва в необхідному обсязі, в потрібному асортименті, за доступними для масового покупця цінами.

За своєю структурою ринок продукції бджільництва являє собою досить складну систему. Її елементами є бджільницькі господарства-товаровиробники, підприємства та організації по заготівлі, зберіганню, переробці сировини і продукції, організації, які забезпечують її рух від виробників до кінцевих споживачів.

Про недостатній розвиток цієї системи свідчить той факт, що значна частина меду і деяких інших продуктів бджільництва надходить на ринок без попередньої обробки. У країні склалася багатоканальна реалізація продукції при зниженні частки державних заготівельних організацій і переважання ринкових структур. Зросли обсяги перекупування продукції у виробників за заниженими цінами з метою зберігання і подальшої більш вигідної реалізації в містах і великих промислових центрах, експорті. Поява численних посередників веде до подорожчання продукції, нерівномірних поставок її на ринок. Недосконалість економічного механізму ринку гальмує розвиток підприємництва в бджільництві. Для багатьох бджоло пасік проблема збуту є однією з найгостріших.

У сучасних умовах потрібно подолати невизначеність у виробництві, зберіганні та реалізації продуктів бджільництва, що дозволить отримувати вищі фінансові результати, досягти економічної стійкості та ефективності виробництва і реалізації продукції.

Визначимо вплив рівня результативності виробництва досліджуваних підприємств бджільництва Дніпропетровської області на їх економічну стійкість та ефективність господарювання (табл. 2.26).

Проведене групування підприємств бджільництва Дніпропетровської області за рівнем прибутку (збитку) на одну бджолосім'ю свідчить, що зростання факторного показника у третій групі на 58,1 грн., порівняно із підприємствами першої групи, зумовлює зростання фондівіддачі на 0,29 грн., продуктивності праці на 28,2 тис. грн., а також зростання рівня рентабельності виробництва на 8,8 в. п.

Таблиця 2.26

Вплив рівня результативності виробництва на економічну стійкість та ефективність господарювання в досліджуваних підприємствах бджільництва Дніпропетровської області, в середньому за 2009–2013 рр.

Показник	Групи підприємств за рівнем прибутку (збитку) на 1 бджолосім'ю, грн.			Відхилення (+,-) III групи до I
	I – до 0,5	II – 0,6-7,9	III – понад 8,0	
Кількість підприємств у групі	7	12	8	x
Кількість бджолосімей у групі, од	348	636	447	99
Концентрація бджолосімей на 100га с.-г. угідь, сімей	1,4	9,9	22,8	21,4
Прибуток (збиток) на 1 бджолосім'ю, грн.	-49,20	1,40	8,90	58,10
Виробничі витрати в розрахунку на 100га, тис. грн.	164,5	273,1	369,3	204,8
Фондозабезпеченість, тис. грн.	79,8	115,6	246,8	167,0
Фондовіддача, грн.	0,84	1,07	1,13	0,29
Продуктивність праці, тис. грн.	23,9	35,4	52,1	28,2
Коефіцієнт якісного стану основних	0,30	0,61	0,48	0,18

засобів				
Рівень рентабельності (збитковості) виробництва, %	4,5	6,9	13,3	8,8

Джерело: первинні матеріали господарств

Більш детально аналіз факторів впливу на рівень економічної стійкості, дослідимо використовуючи множинну кореляцію, що дозволяє визначити тісноту зв'язку між результативними та факторними ознаками. Для оцінки ступеня тісноти зв'язку між результативною ознакою (рівень рентабельності виробництва продукції бджільництва) та факторними ознаками (продуктивністю праці, прибуток (збиток) на одну бджолосім'ю, кількість бджолосімей) проведемо з допомогою ЕОМ розрахунок рівняння множинної кореляції.

У трьох факторну модель економічної ефективності виробництва включено:

x_1 – продуктивність праці, тис. грн.;

x_2 – прибуток (збиток) на одну бджолосім'ю, грн.;

x_3 – кількість бджолосімей, шт.

Таким чином, одержане рівняння зв'язку матиме наступний вигляд:

$$Y = 2,374 + 0,041x_1 + 0,011x_2 + 0,107x_3$$

Отже, зі зростанням продуктивності праці на 1 тис. грн., рівень рентабельності виробництва бджоло продукції збільшиться на 4,1 %, зростання на 1 тис. грн. прибутку на одну бджолосім'ю, при незмінних значеннях інших факторів, зумовлює зростання рівня рентабельності виробництва на 1,1 %, а зі зростанням на 100 бджолиних сімей, спостерігається збільшення рівня рентабельності виробництва на 10,7% (додаток В).

Розрахована величина коефіцієнта множинної кореляції 0,835 свідчить про тісний зв'язок результативної ознаки з досліджуваними факторами. Розрахований критерій Фішера-Снедекора ($F_p = 30,702$), числове значення якого перевищує відповідні теоретичні рівні при порогах

ймовірності $p = 0,95$ і $p = 0,99$, підтверджує вірогідність коефіцієнта множинної кореляції.

Аналіз парних коефіцієнтів кореляції свідчить, про те, що між результативною ознакою (рівень рентабельності виробництва продукції підприємств бджільництва) та рівнем продуктивності праці, прибутком (збитком) на одну бджолосім'ю, кількістю бджолосімей існує суттєвий зв'язок ($r_{yx_1}=0,635$; $r_{yx_2}=0,613$; $r_{yx_3}=0,694$ – відповідно).

Порівняння розрахованих t-коефіцієнтів Ст'юдента з критичним їх значенням при порозі ймовірності $p = 0,95$ (2,04) свідчить, що значення парних коефіцієнтів кореляції є вірогідними для всіх обраних факторів.

Отже, діагностика факторів свідчить про деструктивний вплив факторів макросередовища, які зумовлюють обмежену місткість вітчизняного ринку продукції бджільництва та неможливість за даних умов мати експортоорієнтовану спрямованість галузі. Внутрішній ринок продукції бджільництва насичений саме в тому стані, в якому він перебуває. Індустрія бджільництва та ринок у країні відзначаються неорганізованістю, що призводить до стримування розвитку підприємств бджільництва й низької їх ефективності. Сприяння ефективному розвитку ринку продукції бджільництва повинно відбуватися на засадах структурних перетворень в аграрному секторі з одночасною державною підтримкою підприємств бджільництва. Сучасні тенденції розвитку та результати прогнозу дають підстави стверджувати, що бджільництво буде поступово розвиватися і надалі за рахунок господарств населення. Проте бджільництво повинно розвиватися відповідно до сучасних світогосподарських тенденції на інноваційній і промисловій основах. Необхідно провести комплексні і структурні реформи, надати бджільництву пріоритетного статусу. А це можна забезпечити тільки у спеціалізованих підприємствах бджільництва.

Отже, наразі вбачається доцільним нарощування експортного потенціалу підприємств бджільництва із одночасною географічною

диверсифікацією ринків збуту. Досягти успіху у сучасній глобалізованій конкурентній економіці підприємствам бджільництва можливо за умов збереження екологічнобезпечних і якісних параметрів продукції бджільництва, ефективної організації агробізнесу і використання сучасного маркетингового інструментарію, що дозволить покращити конкурентні позиції на світовому ринку.

Глобалізаційні процеси загострюють конкуренцію на аграрних ринках між суб'єктами господарювання, спонукаючи підприємства бджільництва виживати та максимально пристосовуватися до умов зовнішнього середовища та утримувати конкурентні позиції на внутрішніх і зовнішніх ринках зокрема. В Україні підприємства бджільництва мають певні переваги у зовнішній торгівлі (вітчизняна бджолопродукція визнана за якісними і споживчими характеристиками на зовнішньому ринку, існує на неї відповідний попит), де ніша у відповідному сегменті відносно вільна. Проте, існує ряд проблем розвитку підприємств бджільництва, зокрема дрібнотоварне виробництво в господарствах населення та малих за розміром підприємствах, неефективна система реалізації бджолопродукції, що не забезпечує прибутковості та розширене відтворення, недосконала ринкова інфраструктура, відсутність інтеграційних процесів та недосконалість взаємозв'язків, впливає на їх діяльність і відзначається нестабільністю та ризикованістю.

У цих умовах подальші дослідження спрямовуватимуться на теоретичні та практичні обґрунтування напрямів капіталізації, формування ринкової інфраструктури, вдосконалення системи державного регулювання і підтримки суб'єктів господарювання, підвищення конкурентоспроможності продукції і самих підприємств бджільництва.

Стратегічною метою розвитку галузі повинно стати досягнення сталого та високоефективного виробництва продукції бджільництва в підприємствах для задоволення потреб внутрішнього та зовнішнього ринків у відповідній продукції.

Таким чином, досягнутий рівень виробництва продукції бджільництва в Дніпропетровській області та Україні в цілому ще не задовольняє потреби населення за медичними нормами, тому доцільно говорити про необхідність розширеного відтворення цієї продукції, що, в свою чергу, передбачає інтенсифікацію галузі на основі інноваційних досягнень.

Визначення шляхів підвищення ефективності виробничих процесів у підприємствах бджільництва, спрямовано, насамперед, на виявлення основних напрямків інтенсифікації, що визначають зростання виробництва продукції, вдосконалення використання ресурсів і розвиток ринкових виробничо-економічних відносин.

В умовах ринку необхідно забезпечити наукову основу підвищення ефективності підприємств бджільництва, забезпечення їх економічної стійкості, що можна реалізувати на основі методології дослідження соціально-економічних систем та використання результатів інноваційної діяльності.

Висновки до розділу 2

1. З'ясовано, що ситуація на внутрішньому ринку щодо продукції бджільництва залежить перш за все від зовнішніх тенденцій. Світова економічна криза суттєво розбалансувала даний ринок, проте він і на сьогодні залишається одним із найбільш динамічних та глобалізованих. Ринок продукції бджільництва має ряд особливостей, і протягом останніх років відбувається активний перерозподіл його між основними виробниками. Україна належить до країн, що мають розвинене виробництво бджолопродукції і входить у п'ятірку провідних виробників меду за рівнем споживання цього продукту на душу населення і валовим обсягом виробництва. Даному розвитку сприяли належні природно-

кліматичні умови країни, великі площі медоносних угідь, традиції населення по утриманню бджіл та інше. Серед країн Європи, за відповідним показником, займає перше місце, проте лише 6 % вітчизняного меду експортується.

2. Аналіз статистичних даних розвитку вітчизняного бджільництва за звітний період засвідчує, що виробництво меду у всіх категоріях господарств збільшилося на 44,9 % в основному за рахунок господарств населення. Питома вага приватного сектора у 1990 р. становила 78,7 %, а в 2013 році від нього отримувалось 98,2% бджоло продукції. У підприємствах бджільництва за досліджуваний період спостерігається негативна тенденція, де ці показники становили 21,3% і– 1,8% відповідно, відбулось скорочення чисельності бджолиних сімей та зниження їхньої продуктивності. Виробництво меду у даних підприємствах зменшилося за досліджуваний період на 87,8 %. Питома вага підприємств бджільництва у виробництві меду за досліджуваний період є незначною, що свідчить про малу їх роль в розвитку виробництва даної продукції та взагалі згортання виробництва в аграрних підприємствах даного виду продукції як такої.

3. Проведений аналіз динаміки виробництва меду підприємствами бджільництва в розрізі областей України засвідчує, що на першому місці за обсягами виробництва знаходяться Дніпропетровська, Вінницька та Кіровоградська області. Дослідження стану та ефективності виробництва основних видів продукції бджільництва у підприємствах Дніпропетровської області підтверджують, що не зважаючи на зростання натуральних показників, зростання показників економічної ефективності за період 2009-2013 рр. спостерігається тільки при реалізації бджолосімей і воску (рівень рентабельності зріс на 24,2 в. п. і 15,7 в. п. по них відповідно), а при реалізації основного виду продукції, такого як мед рентабельність знизилась на 0,1 в. п. Рівень прибутку від реалізації продукції не суттєво впливає на загальні показники ефективності виробництва в підприємствах бджільництва Дніпропетровської області, що

потребує відповідних заходів впливу, зокрема комплексного державного підходу щодо регулювання цін на таку продукцію, підтримки та стимулювання товаровиробників.

4. Проведена оцінка рівня економічної стійкості підприємств бджільництва за допомогою порівняльного аналізу ефективності виробництва на перспективних пасіках різних розмірів та в різних організаційно-правових формах господарювання на основі довільної вибірки із 27-ми господарств Дніпропетровської області за 2009-2013 рр. доводить, що у ПАТ «Бджолоагросервіс» виробництво меду, є найбільш ефективним. В ФГ «Бджілка» та СФГ «Медок» виробництво меду є прибутковим, однак рівень рентабельності є низьким. Збитковим виробництво меду спостерігається в ПП «Сенс», що свідчить про низький рівні ефективності управлінських рішень керівництва, низьку якість продукції, відсутність ефективних каналів збуту та високу собівартість виробництва.

5. Узагальнюючи проведене порівняння рівня економічної стійкості досліджуваних підприємств встановлено, що ПП «Сенс» має низький тип економічної стійкості, зумовлений низькою ефективністю виробничої діяльності, продуктивністю праці, низьким рівнем придатності основних засобів та якісного складу працівників, неспроможністю підприємства негайно погашати свої поточні зобов'язання. СФГ «Медок» має задовільний тип економічної стійкості. Досліджуване ФГ «Бджілка» має достатній рівень економічної стійкості, а значення показників, що характеризують стан та ефективність виробничої й фінансової діяльності свідчать про можливість здійснення розширеного відтворення й підвищення ефективності діяльності та, відповідно, рівня економічної стійкості. ПАТ «Бджоло-агросервіс» має високий рівень економічної стійкості, а індикатори, що входять до складу інтегрального показника свідчать про високий рівень ефективності та ресурсного забезпечення виробничої діяльності підприємства.

6. Результати групування підприємств бджільництва Дніпропетровської області за концентрацією бджолосімей на 100 га сільськогосподарських угідь, рівнем продуктивності праці та фондозабезпеченістю вказують на те, що їх збільшення позитивно впливає на економічну стійкість таких виробників та ефективність господарювання. Адже ефективне використання засобів виробництва, праці і капіталу має місце при високій підприємницькій активності товаровиробників.

7. Використання множинної кореляції дозволило визначити тісноту зв'язку між результативними та факторними ознаками. А саме дослідженням доведено, що розрахована величина коефіцієнта множинної кореляції 0,835 свідчить про тісний зв'язок рівня рентабельності виробництва продукції бджільництва як результативної ознаки з такими досліджуваними факторами, як продуктивність праці, прибуток (збиток) на одну бджолосім'ю та концентрацією бджолосімей в підприємстві.

РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ПІДПРИЄМСТВ БДЖІЛЬНИЦТВА

3.1. Розробка організаційно-економічних заходів реалізації стратегії стійкого економічного розвитку підприємств бджільництва

Вирішення проблем підвищення ефективності підприємств бджільництва є однією з найважливіших завдань сучасного розвитку її економіки та суспільства в цілому. Розведення та утримання бджіл прямо або побічно впливає на соціальну ефективність тих територій, де заняття бджільництвом набуло широкого поширення. Значення підприємств бджільництва зростає завдяки використанню людиною корисних властивостей його продуктів (харчових, лікувальних, технологічних та інше), а також посиленню необхідності (зважаючи масові загибелі інших комах - запилювачів ентомофільних рослин) обпилювальної діяльності бджіл. На відміну від більшості галузей сільського господарства, що використовують як вихідну сировину ентомофільні рослини, бджільництво забезпечує відтворення функції природних і штучних біоценозів. Тим самим підприємства бджільництва сприяють відновленню і примноженню ресурсного потенціалу сільського, лісового і паркового господарства.

Велике значення бджіл у вирішенні питань соціальної ефективності населення сільських територій та міст, де зростає інтерес до підприємств бджільництва і простежується тенденція підвищення рівня споживання продуктів бджільництва. Підприємства бджільництва забезпечують додаткову зайнятість різних груп населення, сприяють збільшенню їх доходів за рахунок реалізації надлишків продукції. Бджільництво є і різновидом активного оздоровчого відпочинку. Цілеспрямоване використання продуктів бджільництва в раціоні споживання, особливо для категорій персоналу промислових підприємств, значно знижує рівень їх

сприйнятливості до ряду захворювань. Україна має сприятливі природні та економічні умови для розвитку бджільництва, має для цього достатню кормову базу, яка представлена природними і сільськогосподарськими медоносними угіддями. Зокрема Дніпропетровська область є регіоном із розвиненим бджільництвом, яка завжди славилася високоякісним медом, має гарну медоносну базу.

Бджолині сім'ї використовуються, головним чином, для виробництва меду і воску, в той час як розширення отримання біологічно активних продуктів (пилку, перги, прополісу, маточного молочка) і продукції розведення (бджолині сім'ї, матки) може істотно інтенсифікувати використання бджіл і підвищити рентабельність бджільництва. Перспективним є застосування нових технологій переробки меду і виробництва на його основі інших продуктів бджільництва, дієтичних засобів живлення та добавок до їжі.

Підприємства бджільництва мають важливе значення для галузі сільського господарства, розвиток яких та забезпечення економічної стійкості пріоритетне завдання для забезпечення сировинної та продовольчої безпеки, досягнення стабільності економічного розвитку.

Розвиток ринкових відносин пов'язаний із формуванням динамічних організаційно-економічних моделей господарювання. У цілому перспективи розвитку галузі сільського господарства відображаються і в науково обґрунтованій концепції стійкого розвитку підприємств бджільництва. Основним методом, що дозволяє в концепції найбільш повно пов'язати історичну спадкоємність досягнутого в підприємствах бджільництва з інноваційним характером її подальшого розвитку, є діалектичний.

На думку вчених у бджільництві в перспективі найбільшого поширення отримають наступні організаційно-правові форми господарювання: аматорське бджільництво; селянське (товарне ведення на екстенсивній основі); фермерське (товарне ведення на інтенсивній основі у

складі багатогалузевої фірми); професійне або промислове (товарне, ведене на інтенсивній основі на базі крупної бджоло ферми, що є єдиним джерелом доходу власника); напів професійне (порівняно невелика бджоло ферма промислового типу як додаткове джерело доходів власника); кооперативне (бджільницьке товариство, члени якого самостійно, але за єдиною технологією виробляють продукцію бджільництва, а також організовано збувають її); акціонерне (велике бджільницьке підприємство промислового типу з найманою робочою силою, створене на акціонерний капітал) [168].

Цю класифікацію можна доповнити такими необхідними для галузі організаційно-правовими формами, як: державні спеціалізовані бджільницькі господарства; підсобні бджільницькі господарства при державних (муніципальних), колективних та приватних організаціях; бджільницькі господарства (бджоло ферми і пасіки) у складі великих інтегрованих систем (агрофірм, агрокомбінат, агроконсорціум, тощо); бджільницькі господарства, створені на основі іноземного співробітництва.

В умовах переважаючого розвитку приватного бджільництва недостатньо дотримуються наукові рекомендації з породного районування бджіл, а також з оптимального поєднання дрібного, середнього та великого виробництва з урахуванням раціонального використання потенційних медових запасів регіону. Розробка середньострокового і довгострокового проектів розвитку підприємств бджільництва в країні можуть служити основою для комплексного вирішення питань поєднання бджільництва з рослинництвом та іншими галузями економіки.

Зростаюче значення для розвитку підприємств бджільництва мають заходи державного регулювання цін, гарантованих закупівель та інвестиційної підтримки. Сучасні машини та обладнання, необхідні для інноваційної діяльності, є дорогими і не завжди доступні для значної більшості бджоло пасік. Тому одним з найважливіших напрямів розвитку підприємств бджільництва є координуюча роль держави в частині

пільгового кредитування різних форм кооперації: виробничої, споживчої, заготівельної, постачальницько-збутової, кредитної та інших.

Розробка та реалізація концепції сталого розвитку підприємств бджільництва країни на період до 2020 р з урахуванням участі всіх зацікавлених сторін повинна бути орієнтована на істотне поліпшення їх фінансування. Основними джерелами фінансування можуть бути кредитори, приватні інвестиції великих вітчизняних і зарубіжних компаній, а також власні накопичення пасічників і їх кооперативних формувань. Привабливість бджільництва для інвестування буде зростати в міру підвищення загального рівня стабільності економіки та поширення знань про високі цінності натуральних продуктів бджільництва, зниження економічних ризиків, створення більш розвиненої інфраструктури.

З підвищенням рівня життя населення очікується істотне зростання попиту на більшість продуктів підприємств бджільництва. Дослідження свідчить про те, що в країнах з високим рівнем споживання питома вага продуктів бджільництва неухильно зростає. В таких умовах зросте ймовірність цільових закупівель продуктів підприємств бджільництва з боку держави і великих компаній, що здійснюють переробку бджолопродукції та її реалізацію. Зі збільшенням обсягів виробництва та підвищенням якості продукції очікується розширення її експорту в зарубіжні країни.

Міністерством аграрної політики та продовольства України та Національною академією аграрних наук України розроблений на сьогоднішній день проект «Програми розвитку галузі бджільництва України на період 2016- 2020 рр.».

Метою даної програми є збільшення кількості бджолосімей в підприємств бджільництва, збільшення валового виробництва продукції та підвищення рівня товарності, розвиток ринку продуктів бджільництва, зокрема експортного потенціалу.

Впровадження даної програми повинно б забезпечити ефективну державну фінансову підтримку підприємств бджільництва, покращити технологію виробництва на основі інновацій, забезпечити технологічні вимоги щодо обробітку ентомофільних сільськогосподарських рослин та ветеринарне забезпечення бджолосімей, сприяти покращенню екологічних параметрів бджоло продукції.

Виходячи із результатів дослідження та враховуючи основні положення «Програми розвитку галузі бджільництва України на період 2016- 2020 рр.» з метою сприяння розвитку підприємств бджільництва доцільно забезпечити виділення державних дотацій для всіх типів таких підприємств. Зокрема суму коштів необхідно диференціювати залежно від розміру підприємства, рівня товарності бджоло продукції, інноваційності виробництва та одержання додаткових продуктів бджільництва – пилку, прополісу, маточного молочка та інших. Дані продукти можуть бути сировиною для створення лікувально-профілактичних харчових препаратів і забезпечувати не малий дохід підприємствам бджільництва. Виконання Програми забезпечить до 2020 року збільшення кількості бджолиних сімей по Україні до 6, 0 млн., виробництва валового меду до 120 тисяч тон і воску до 2,8 тис. тон, продукції для потреб медичної, фармацевтичної та інших галузей народного господарства.

Запровадження інноваційних технологій утримання і розведення бджіл забезпечить відповідну промислову основу виробництва продуктів бджільництва. Виходячи із вище наведених пропозицій та провівши відповідні розрахунки з'ясовано, що основні показники розвитку підприємств бджільництва на період 2016-2020 рр. будуть зростати (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Основні показники розвитку підприємств бджільництва на період 2016-2020 рр.

Показники	Роки				
	2016	2017	2018	2019	2020
Кількість бджолосімей, млн.	3,5	4,0	4,5	5,0	6,0
Виробництво меду, тис. т.	75,0	85,0	90,0	95,0	100,0
Виробництво бджолиного воску, тис. т	1,6	2,0	2,2	2,4	2,8

*Джерело: розраховано автором на основі [168]. **Ошибка! Источник ссылки не найден.**]*

Відповідно до програми в табл. 3.2 , наведені основні джерела фінансування підприємств бджільництва в Україні на період 2016-2020 рр.

Таблиця 3.2

Основні джерела фінансування підприємств бджільництва в Україні на період 2016-2020 рр., тис. грн.

Показники	Роки				
	2016	2017	2018	2019	2020
Забезпечення встановленого рівня якості продукції та удосконалення — всього	100	110	130	150	170
на утримання бджолосімей:					
— за рахунок державного	40	45	55	65	75
— за рахунок інших джерел	60	65	75	85	95
На виробництво продукції:					
— за рахунок державного	20	20	20	20	20
— за рахунок інших джерел	30	35	45	55	60
— всього	50	55	65	75	80
На запилення ентомофільних сільськогосподарських рослин – всього	25	35	30	25	25
— за рахунок державного	10	10	10	10	10
— за рахунок інших джерел	15	25	20	15	15
Всього:	175	200	225	250	255
в т.ч.:					
— за рахунок державного бюджету	70	80	90	100	105
— за рахунок інших джерел	105	120	135	150	150

*Джерело: розраховано автором на основі [168***Ошибка! Источник ссылки не найден.***]*

У даній таблиці вказані конкретні джерела фінансування різних напрямків утримання бджіл і отримання інших видів продукції, щодо розвитку підприємств бджільництва починаючи з 2016 року по 2020 рік включно.

Отже, впровадження Програми забезпечить вирішення окремих проблем підприємств бджільництва, а саме запровадження сучасних інноваційних технологій виробництва продукції, її переробки та фасування, покращення рівня селекційно-племінної роботи на пасіках, ветеринарно-санітарного обслуговування бджіл, вдосконалення організаційно-правового забезпечення та покращення інфраструктури.

В якості перспективи розвитку можна запропонувати кілька нових технологій, які можуть бути застосовані на підприємствах бджільництва Дніпропетровській області.

Підприємства бджільництва відрізняються від інших підприємств сільського господарства засобами виробництва, технологією, організацією і кінцевим продуктом. Виробництво продукції бджільництва має ряд особливостей, які впливають на організацію та спеціалізацію бджільницьких підприємств. До них можна віднести такі, як природні умови, які впливають на продуктивність бджоло сімей як позитивно, так і негативно. Нектарні джерела зосереджені на ділянках, які не завжди розташовані в місцях розташування бджіл, що викликає потребу в додаткових засобах та витратах по підвезенні сімей до медоносних масивів. І третьою важливою особливістю є те, що отримання бджоло продукції відбувається в стислі терміни, де якість та її кількість залежать від організації збору та ефективності використання умов для отримання прибутку.

У підприємствах бджільництва Дніпропетровської області, як доводять дані, від бджільництва в основному одержують мед. Раннє формування нових бджолосімей, природно-кліматичні умови та зокрема такі економічні чинники, як населення області і особливості території, надають можливості для розвитку підприємств бджільництва.

Важливою складовою організаційного процесу в діяльності підприємств бджільництва є перевезення бджолиних сімей до медозборів. Даний метод в бджільництві використовують не всі підприємства, так як в певній мірі зростають транспортні витрати. Проведений аналіз витрат засвідчує, що при мобільній системі утримання бджіл транспортні витрати щорічно складають біля 25% від загальних витрат. Збільшення витрат на перевезення пасік в підприємствах бджільництва залежить і від стану дорожньої мережі. Якщо стан доріг не зовсім задовільний, саме, тому від вибору маршруту руху залежить ефективність перевезення сімей до природних і аграрним фітоценозам.

Медоносна база бджільництва в області представлена дикоростучої і культурною рослинністю. Племінний завод розташований на Придніпровській низині, в лісі місцевого призначення. За лісо рослинним районуванням територія розміщення племінного заводу відноситься до зони Центрального степу України з помірно-засушливим теплим кліматом. Природно-кліматичні умови, різні терміни цвітіння і інтенсивність нектаровиділення медоносів визначають величину медозбору. Різні терміни цвітіння медоносних культур і розкиданість ділянок з ними вимагають перевезення бджолиних сімей. Враховуючи це, бджільницькі господарства та власники бджіл приватного сектора перевозять пасіки. У травні підвозять їх до масивів кульбаби, верби, клену ясенелистого, акації білої і жовтої, яблуні, гледича, груші, вишні, шовковиці, в червні - на посіви еспарцету, фацелії, трави медунки (по узліссях), свиріпки, волошки блакитної, конюшини посівної, зніту (іван - чай), пустельника, в липні - на соняшник, чебрець, багатоваточник, гречку, липу, в кінці липня - початку

серпня - на дзвіночки. У кожного досвідченого бджоляра-практика є заздалегідь підготовлена схема маршруту перевезення сімей, яка вимагає великих додаткових витрат, проте ці витрати окупляються збільшенням одержуваної продукції.

Економічна стійкість підприємств бджільництва залежить від економічної ефективності виробництва, яка в свою чергу характеризується показниками продуктивності праці, де узагальнено виражається ступінь досконалості техніки, технології, організація виробництва і праці, і собівартість продукції; окупність витрат; рівень рентабельності і прибуток. Вирішальним фактором покращення економічної ефективності виробництва є підвищення продуктивності праці. Вона прямо пропорційна продуктивності бджолиних сімей і обернено пропорційна трудомісткості.

Розширене відтворення в підприємствах бджільництва пов'язане із застосуванням переважно інтенсивних методів ведення господарства. Одним з найважливіших його умов є транспортування бджолиних сімей до масивів медоносної рослинності або кочівлі. Для збільшення продуктивності бджіл в підприємстві можна запропонувати розміщення пасік в пересувних павільйонах. Така технологія полегшить їх транспортування до основних нектароносів в залежності від часу цвітіння рослин тієї чи іншої зони. Дана технологія сприяє ефективному використанню фітоценозів при знанні термінів цвітіння і відповідної організації кочівель. Вона економічно виправдана, оскільки сприяє рентабельному веденню господарства та підвищенню його економічної стійкості.

Негативно впливає інфляція, яка веде до подорожчання матеріалів, вартості паливно-мастильних матеріалів і відповідно до підвищення собівартості бджоло продукції при дуже низьких цінах і труднощах її реалізації. Зміна традиційного (стаціонарного утримання бджіл) на утримання з транспортуванням до місць медозборів впливає на

ефективність виробництва продуктів бджільництва в ПАТ «Бджолоагросервіс», як свідчать розраховані показники табл. 3.3.

Таблиця 3.3

Економічна ефективність різних способів утримання бджолиних сімей в ПАТ «Бджолоагросервіс»

Показник	Технологія		Зміни, в %
	традиційна (стаціонарне утримання)	кочівля	
Число сімей, сімей	1036	1036	100
Валовий збір меду, кг	28075,6	34395,2	122,5
Медопродуктивність однієї бджоло сім'ї, кг	27,1	33,2	122,5
Ціна 1 кг меду, грн.	30,28	30,28	100,0
Виручка від реалізації меду, тис. грн.	850,1	1041,5	122,4
Повна собівартість, тис. грн.	722,9	801,4	110,9
Собівартість 1 кг меду, грн.	25,75	23,30	90,5
Прибуток (збиток) – всього, тис. грн.	127,2	240,1	188,8
- на одну бджолосім'ю, грн.	122,78	231,76	188,8
Рівень рентабельності, %	17,6	30,0	12,4 в. п.

Аналізуючи показники таблиці 3.3 можна зробити висновок про те, що медова продуктивність однієї бджолосім'ї в підприємстві при транспортуванні бджіл до медозбору вище на 22,5%, ніж при стаціонарному утриманні. Під час кочівлі бджіл загальні витрати збільшуються, але це обумовлено оплатою праці додатково найманих працівників під час навантаження та перевезення бджіл на медозбір, вартості самого перевезення та інше, чого не вимагає стаціонарна пасіка.

Собівартість 1 кг меду під час кочівлі склала 23,3 грн. Це призвело до збільшення прибутку на 108,98 грн. на одну бджолину сім'ю в порівнянні з стаціонарним утриманням. Відповідно слід зазначити, що прибуток також збільшилася на 88,8% порівняно з традиційним утриманням бджіл. Необхідно відзначити і високий рівень рентабельності (на 12,4 в. п. більше, ніж у стаціонарному утриманні). Таким чином, дана

технологія дозволяє підвищити прибуток і рентабельність виробництва меду.

Враховуючи наведену технологію в умовах ПАТ «Бджолоагросервіс» бажано збільшити як кількість бджолиних сімей на пасіках, так і площі культурних медоносних рослин, що дасть можливість одночасно розширити та покращити виробництво продукції бджільництва.

Утримання бджоло сімей завжди знаходиться під впливом екологічних факторів. До не сприятливих належать різні види забруднення середовища, умови проживання медоносних бджіл (грунт, рослини, вода, корми), де можлива міграція забруднюючих речовин, наприклад із ґрунту і рослин у сім'ї. Порушення норм догляду при вирощуванні медоносів та зоотехнічних при догляді за сім'ями, зокрема порушення умов їх утримання, годівлі, проведення зимівлі та перевезення і ветеринарних при лікуванні бджолиних сімей, дезінфекції обладнання призводить до зниження продуктивності, а в окремих випадках навіть до загибелі бджоло сімей.

Враховуючи доведене вище, з метою забезпечення найбільш сприятливих екологічних умов утримання бджолиних сімей і виробництва екологічно чистих бджоло продуктів можна запропонувати наступні заходи.

Доцільно проводити оцінку еколого-економічних умов як утримання самих бджіл, їх розведення, так і умов виробництва бджоло продукції. Необхідно систематично контролювати якість та екологічний стан вуглеводних і білкових кормів для бджолосімей. Посилити дотримання ветеринарно-санітарних вимог, що істотно зменшить вірогідність забруднення меду та інших продуктів бджільництва.

Для забезпечення розвитку виробничих процесів на пасіках та економічної стійкості підприємств бджільництва необхідно впровадити новітні технології утримання, кочівлі, роїння бджіл та одержання продукції, налагодити первинну переробку продуктів бджільництва, що

дозволить забезпечити максимальну ефективність виробництва та їх реалізацію.

З метою підвищення економічної стійкості та економічної ефективності виробництва продукції підприємствам бджільництва доцільним є застосування технології інтенсивного бджільництва. Інтенсивність у бджільництві виражається як раціональне ведення бджіл. Це означає, що протягом усього пасічного сезону підприємства бджільництва використовують методи, які мінімізують витрати матеріальних ресурсів і фізичних сил бджолярів при гарантованому отриманні від бджіл максимальної віддачі продуктами їхньої праці.

Класична загальноприйнята теорія ведення бджіл полягає в наступному. Необхідно:

1. Утримувати на пасіці тільки сильні бджолосім'ї;
2. Утримувати в сім'ях кращих, як правило, ройових маток;
3. Забезпечити бджолам протягом сезону достатню медоносну базу;
4. Наростити до основного медозбору сім'ї не менше 5 - 6 кг;
5. Забезпечити зимівлю бджіл на натуральному меді.

Однак на практиці підприємствам бджільництва дуже складно реалізувати наведені вимоги, ця теорія має свої недоліки, які можна звести до наступного:

1. Перезимовані сильні сім'ї швидко розвиваються і в травні місяці можуть відпускати численні рої. Тут необхідно мати необмежений запас вуликів, вощини тощо.

2. Ройові матки виробляють бджіл генетично налаштованих на роїння.

3. В умовах роїння бджіл вельми великих витрат вимагає нарощування сім'ї вагою більше 6 кг.

4. Максимальний вихід товарної продукції буде невисоким у розрахунку на 1 кг бджіл.

5. Необхідний великий запас вільних вуликів відповідних розмірів, а також площ під розміщення пасік.

Пропонована технологія дозволяє вести раціональне бджільництво в підприємствах і використовувати при цьому єдину технологію робіт з бджолами. Раціональне - це таке бджільництво, коли при мінімальних затратах праці, часу і коштів, підприємства бджільництва отримують максимальну кількість продукції, при цьому умови життя бджолиних родин не погіршуються. Коригування даної технології можливе лише при високих обсягах валового збору меду. Розглянута нижче технологія дозволяє як стаціонарне розміщення пасік, а так само і розміщення на кочових платформах. При цьому інтенсивність полягає в цілеспрямованому впливі підприємств бджільництва на бджолосім'ї. Реакції останніх на вплив бджоляра завжди прораховуються і контролюються.

Підприємства бджільництва постійно повинні аналізувати вплив на бджолосім'ї не тільки впровадження нових технологій, а й численні зовнішні фактори. Результати такого багатфакторного аналізу лягають в основу забезпечення гнучкості методу при дотриманні на практиці основних принципів пропонованої технології.

Таким чином, технології інтенсивного бджільництва передбачають не стільки застосування послідовно будь - яких заходів, скільки використання найбільш раціональних з них.

Практична реалізація однієї з інтенсивних технологій полягає в зимовому утриманні бджолиних сімей середньої сили, у послідовному ослабленні у весняний період і посиленні на період медозбору, а також використання здатності бджіл у період високих медозборів працювати на загальних медових корпусах вуликів. При цьому використовується щорічна заміна маток і усунення після відкачки меду і скорочення гнізд значної частини льотних бджіл.

Для запропонованої технології найбільш доцільне використання вуликів з дном, яке знімається для багатокорпусного вулика, що складається з пластмасових трубок (Ø- 30 мм) в дерев'яній обв'язці. Через зазори між ними (3,5 мм) бджоли пройти не можуть, а всі відходи і кліщі провалюються. Кожна трубка знаходиться під рамкою, а щілина - під вуликом. Пропонується вставка з тонкої прозорої пластмаси для отримання стільникового меду в напіврамки. З кожного боку в ній 8 секцій, розташованих у два ряди. Зручний електричний верстат для впаювання в вощину дроту. Армовану вощину потім вставляють у рамку через щілину в нижньому бруску, рухають до верхнього і прибивають до нього знизу загнуті петлі дроту чотирма цвяхами. Бджоли відбудовують рівні осередки, не залишаючи зазору між нижнім бруском і сотими. Є й дрібний інвентар: електричний димар (випарник щавлевої кислоти), мініатюрний ліхтар з трьома режимами освітленості, пластмасові окуляри для виявлення матки.

Послідовність технологічних робіт на пасіці при такій технології включає наступні дії:

1. Проведення весняного обльоту бджіл і весняної ревізії. Скорочення гнізд і профілактичне лікування.
2. Вирощування трутнів і маток. Закладка трутнів в період з 1 по 10 квітня. Закладка маток 1 - 5 травня.
3. Нарощування гнізд бджолиних сімей. Створення відводків від усіх бджолиних сімей: на маточники (10 - 15 травня), на неплідні матки (14 - 19 травня), на плідні матки (22 - 25 травня). Відводки формують в другому або третьому корпусах вуликів через піддон - вставки. Бджолину сім'ю в нижньому корпусі зі старою маткою називають базовою, відводки - технологічними.
4. Гнізда базових сімей розширюють постановкою додаткових корпусів. У них до основного медозбору нарощують 5 - 6 кг бджіл. У технологічних відводках нарощують до 3 кг бджіл.

5. У період 10 - 20 липня технологічний відводок приєднують до базової бджолосім'ї. Таким чином, нова бджолосім'я містить від 8 до 9 кг бджіл, що є оптимальним для раціонального медозбору. В об'єднаних сім'ях молода матка технологічного відводка усуває стару матку. Таким чином, матки в базових сім'ях живуть практично з травня попереднього року по липень поточного, тобто протягом 14 місяців.

6. При добових приростах понад 4 кг здійснюється постановка загального магазину на кожні три об'єднані родини. На верхні бруски рамок кожного вулика кладуться розділові решітки. У бджіл при цьому з'являється можливість працювати на загальний магазин. При тривалих медозборах на кожен вулик є можливість постановки окремих медових надставок.

7. При лінійному розміщенні окремі, поруч стоять вулики, можуть об'єднуватися спеціальними переходами. Такі конструктивні рішення дозволяють більш слабким сім'ям збільшити кількість товарного меду за рахунок більш сильних.

Пропоноване конструктивне рішення розраховане для слабкого по медозбору року і дозволяє гарантовано отримати не менше 80 кг меду з бджолосім'ї, тобто 240 кг з комплексу з трьох бджолиних сімей. У роки середнього медозбору можливе збільшення загальної кількості товарного меду до 300 кг, а в роки сильного медозбору до 400 - 450 кг.

8. Після відкачки меду і скороченні гнізд у вуликах до зимівлі у сім'ях буде спостерігатися 4 - 5 кг бджіл, частина з яких складуть льотні бджоли, які є відповідно до запропонованої технологією зайвими. Від такої бджоли необхідно позбутися. Для цієї мети пасіка переноситься на 30 - 40 м від ділянки розташування, а на її місце ставляться вулики із сушею, в які збирають зайву льотну бджолу. Надалі збірні сім'ї з льотної бджоли рясно загодовують цукровим сиропом (краще інвертованим). Потім рамки з цукровим медом можуть заповнювати кормові запаси в базових сім'ях.

9. У базових сім'ях застосовують осінні збудники, що забезпечують нарощування молодих бджіл у зиму. Як правило, ці родини зимують на 7 - 8 рамках і містять 2 - 2,5 кг бджіл, тобто в зиму залишаються середні родини.

Таким чином, застосування запропонованої технології дозволяє містити 100 - 120 бджолосімей, які мають приблизно однаковий якісний стан і робота з ними носить однотипний підхід. При цьому використання тільки молодих маток, які народилися в весняну пору і, відповідно, виробляють бджіл не схильних до роїння, призводить до суттєвого зменшення ймовірності роїння. Такі сім'ї не створюють проблем підприємствам бджільництва.

У свою чергу створення технологічних відводків є основним антироєвим прийомом. Вони дозволяють до потрібного часу наростити велику кількість бджіл, що навіть при слабкому по року медозбору забезпечує гідний вихід продукції бджільництва.

Дана технологія інтенсивного бджільництва не вимагає наявності додаткових вуликів для утримання бджіл. Без збільшення кількості бджолосімей можливе отримання великої кількості меду реально від 60 до 150 кг меду з однієї бджолосім'ї. Розглянемо економічний розрахунок даної технології для ПАТ «Бджолоагросервіс» в табл. 3.4.

Таким чином, в результаті застосування даної технології інтенсивного ведення бджільництва можна отримати 62160 тонн меду, причому продуктивність однієї бджолосім'ї становитиме 60 кг. Собівартість одного кг меду значно знизиться на 29,7% порівняно з традиційною технологією і складе 18,1 грн. В результаті даної технології можна отримати в 6,0 рази більше прибутку ніж при традиційному утриманні бджіл як в цілому так і в розрахунку на одну бджолосім'ю. Рівень рентабельності при використанні даної технології збільшиться на 49,7 в. п. і складе в порівнянні з традиційним 67,3%.

В цілому технологія інтенсивного ведення бджільництва є однією з найбільш раціональних, оскільки призводить до мінімізації фінансових та фізичних витрат при максимальному виході продукції.

Таблиця 3.4

**Економічна ефективність технології інтенсивного бджільництва
для ПАТ «Бджолоагросервіс»**

Показник	Технологія		Зміни, в %
	традиційна	інтенсивна	
Число сімей, сімей	1036	1036	100
Валовий збір меду, кг	28075,6	62160	в 2,2р.
Медпродуктивність однієї бджоло сім'ї, кг	27,1	60	в 2,2р.
Ціна 1 кг меду, грн.	30,28	30,28	100
Виручка від реалізації меду, тис. грн.	850,1	1882,2	в 2,2р.
Повна собівартість, тис. грн.	722,9	1125,1	155,6
Собівартість 1 кг меду, грн.	25,75	18,10	70,3
Прибуток (збиток) – всього, тис. грн.	127,2	757,1	в 6,0р.
- на одну бджолосім'ю, грн.	122,78	730,79	в 6,0р.
Рівень рентабельності, %	17,6	67,3	49,7 в. п.

В якості перспективи розвитку галузі бджільництва можна запропонувати технологічні прийоми щодо усунення роїння бджіл, що сприяють збільшенню медозбору.

Основним завданням підприємств бджільництва є управління факторами, що впливають на продуктивність і життєздатність бджолої сім'ї, з тим, щоб при мінімальних затратах праці і коштів отримати від бджіл максимум продукції.

У природних умовах сім'ї бджіл розмножуються шляхом роїння. Збір вилітаючих роїв і посадка їх у запасні вулики були здавна майже єдиним способом збільшення числа сімей бджіл на пасіці. Але багаторічна практика бджолярів в різноманітних кліматичних умовах показала, що не завжди природне роїння сприяє збільшенню збору меду, частіше воно

знижує прибутковість пасіки і не забезпечує виконання плану приросту нових сімей.

В результаті багаторічного досвіду і наукових даних вироблені певні методи утримання та розведення бджолиних сімей, а також технологічні прийоми щодо усунення роїння бджіл.

Існує багато способів і прийомів щодо усунення роїння бджіл. Одним з основних технологічних дієвих прийомів є організація відводків на неплодову матку або зрілий маточник, що сприяє запобіганню роїння, нарощуванню великої маси бджіл до медозбору і зимівлі, а також сприяє швидкому збільшенню чисельності сімей. При її застосуванні швидко збільшиться чисельність сімей в два - три рази, а також збільшиться медозбір до 100 кг меду на одну бджолосім'ю.

Враховуючи застосування даної технології для ПАТ «Бджолоагросервіс», проведено відповідні розрахунки та визначено показники, які відображено в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5

**Економічна ефективність технологічних прийомів
щодо усунення роїння бджіл для ПАТ «Бджолоагросервіс»**

Показник	Технологія		Зміни, в %
	традиційна	з усуненням роїння	
Число сімей, сімей	1036	1036	100
Валовий збір меду, кг	28075,6	82880	в 2,9р.
Медпродуктивність однієї бджолосімей, кг	27,1	80	в 2,9р.
Ціна 1 кг меду, грн.	30,28	30,28	100
Виручка від реалізації меду, тис. грн.	850,1	2509,6	в 2,9р.
Повна собівартість, тис. грн.	722,9	1343,5	185,8
Собівартість 1 кг меду, грн.	25,75	16,21	62,9
Прибуток (збиток) – всього, тис. грн.	127,2	1166,1	в 9,2р.
- на одну бджолосім'ю, грн.	122,78	1125,58	в 9,2р.
Рівень рентабельності, %	17,6	86,8	69,2 в. п.

На підставі наведеної вище табл. 3.5 можна зробити висновок про те, що запропоновані технологічні прийоми щодо усунення роїння бджіл, дійсно сприяють збільшенню медозбору. При збільшенні медопродуктивності однієї бджолої сім'ї до 80 кг, що на 52,9 кг більше ніж за традиційною технологією, валовий збір меду збільшиться на 54804,4 кг.

Собівартість одного кг меду знизилася на 37,1%. Прибуток на одну бджолосім'ю при впровадженні нової технології складе 1125,58 грн., що в 9,2 раза більше ніж при традиційній технології. Рентабельність при впровадженні даної технології збільшиться на 69,2 в. п. і складе 86,8%.

Таким чином, на підставі запропонованих нових технологій з виробництва продукції бджільництва для ПАТ «Бджолоагросервіс» та проведених відповідних розрахунків, можна зробити висновок, що в результаті впровадження таких технологій як розміщення пасік в пересувних павільйонах, технології інтенсивного ведення бджільництва, а також технологічних прийомів щодо усунення роїння бджіл, збільшився валовий збір меду та значно підвищились показники економічної ефективності виробництва бджоло продукції. Зростання результативності виробництва вплине на показники економічної стійкості підприємства в цілому. Розрахуємо зміну показників економічної стійкості та ефективності виробництва для ПАТ «Бджолоагросервіс» при впровадженні даних заходів на перспективу в табл. 3.6.

З табл. 3.6 видно, що запровадження заходів з підвищення економічної ефективності виробництва продукції бджільництва в підприємстві підвищить на перспективу рівень економічної стійкості. Коефіцієнт абсолютної ліквідності збільшився на 0,261, коефіцієнт автономії на 0,089. Рівень рентабельності в цілому по підприємству зросте на 26,9 в. п. і складе 55,8%.

На підставі вище викладеного, можна зробити висновок про те, що мотивацією підприємств бджільництва окрім перелічених заходів має бути

- отримання екологічно чистих продуктів харчування, лікарських і косметичних препаратів, збільшення робочих місць, відтворення та селекційно - племінне поліпшення української степової породи бджіл.

Таблиця 3.6

**Рівень економічної стійкості підприємств бджільництва
ПАТ «Бджолоагросервіс» на перспективу**

Показник	Технологія		Зміна, в %
	традиційна	вдосконалена	
Продуктивність праці, тис. грн.	37,5	45,1	120,3
Чистий прибуток в розрахунку на 1000 грн. основних фондів підприємств бджільництва, грн.	1846,40	2135,70	115,7
Виробництво валової продукції (в базових цінах 2010 р.) на 1000 грн. основних фондів підприємств бджільництва, грн.	436,35	594,10	136,2
Рівень рентабельності (збитковості) підприємств бджільництва, %	28,9	55,8	26,9 в. п.
Коефіцієнт якісного стану основних засобів	0,554	0,643	+0,089
Коефіцієнт якісного складу працівників	0,176	0,180	+0,004
Коефіцієнт автономії	0,924	1,013	+0,089
Коефіцієнт абсолютної ліквідності	0,743	1,004	+0,261

Таким чином, дані нові технології з виробництва продукції бджільництва в ПАТ «Бджолоагросервіс» можуть впроваджуватися у господарський процес, так як їх застосування приносить значний дохід і відрізняється високим економічним ефектом в порівнянні з існуючими технологіями, що впливає на підвищення рівня економічної стійкості підприємства в цілому.

3.2.Формування модельних бджільничих господарств і інтегрованих систем

Удосконалення організаційно-економічного механізму господарювання і насичення продовольчого ринку продуктами бджільництва нерозривно пов'язане з підвищенням інвестиційної привабливості підприємств, розвитком їх виробничої та соціальної інфраструктури, а також з підвищенням рівня платоспроможності та якості життя населення.

Як показали розрахунки, до числа динамічно розвиваючих в умовах ринкових відносин господарств відносяться великі бджільницькі підприємства, що використовують інноваційні технології виробництва, орієнтовані на комплексне використання бджолиних сімей.

Разом з тим багато положень сучасного інноваційного розвитку підприємств містять апробовані дореформені періоди, раціональні підходи до створення багатоукладної економіки бджільництва. В основу економіко-математичного моделювання перспективних форм господарювання: бджолопасік та інтегрованих систем покладені наступні наукові здобутки для ефективного використання бджолиних сімей, що передбачає отримання за пасічний сезон від одної бджолиної сім'ї: 20-50 кг меду, 0,3-0,5 воску, 3-5 кг пилку, 2-3 кг перги, 200-300 г прополісу, 300-500 г маточного молочка, 4-6 г бджолиної отрути, 0,5 бджоло пакетів, необхідну кількість плодівих (неплідних) бджолиних маток і деяких інших видів продукції (виведення бджолиних маток визначається внутрішніми потребами господарства та кон'юнктурою ринку). Крім того, передбачено, що бджолині сім'ї на договірній основі можуть використовуватися на запиленні ентомофільних сільськогосподарських культур. Залежно від застосовуваних технологій розведення і утримання бджіл, вихід кінцевої продукції визначається в дослідженні методом експертних оцінок. Кочове ведення бджільництва (2-3 кочівлі за сезон) істотно підвищує силу

бджолиних сімей та в декілька разів збільшує обсяги одержуваної від них продукції. Узагальнення передового досвіду господарювання дозволяє обґрунтувати перспективні, найбільш стійкі до ринкових відносин моделі товарних організаційних структур у бджільництві. На нашу думку, в числі перспективних розглядаються і мають підвищену конкурентоспроможність три типи бджільницьких підприємств і їх бджоло пасіки.

Вони акумулюють у собі найбільш характерні позитивні тенденції у формуванні організаційного механізму взаємодії по лінії виробництво - переробка та реалізація продуктів бджільництва.

Кожен з цих виробничих типів представлений модельним господарством (пасікою), найбільш відповідним певному рівню господарювання. При обґрунтуванні середньострокових перспектив розвитку в бджільництві країни (2020рік) розглядалися три рівні господарювання. Перший включає найбільш перспективну модель товарної бджоло пасіки оптимальних розмірів і структури виробництва, що забезпечує своїм власникам конкурентоспроможний, самодостатній розвиток в ринкових умовах. Вона розміщена на території адміністративного району з метою отримання гарантованих обсягів продукції, бджолозапилення сільськогосподарських культур, а також насичення місцевого ринку продукцією бджільництва.

Розмір бджоло пасіки (100 - 150 бджолиних сімей) передбачає найбільш раціональне використання працюючих протягом всього календарного року - бджолярів і помічника бджоляра, а також використанням сучасних засобів механізації.

Другий представлений модельною бджоло фермою, яка використовує переваги високотехнологічного виробництва. Особливістю організаційного механізму цього виробничого типу є можливість поєднати в єдине ціле виробництво, первинну переробку виробленої продукції, сировини і маркетингову діяльність. Передбачається, що продукція бджільництва модельної бджоло ферми буде реалізовуватися самостійно

як на сільському так і регіональному ринках, в складі заготівельних і торговельних організацій, що беруть участь в міжрегіональному ринку. Бджоло ферми можуть успішно використовуватися для бджолозапилення великих масивів ентомофільних культур рослинницьких господарств, а також виступати зі своєю продукцією самостійно як порівняно велике товарне виробництво на території регіону. У перспективі обмежена кількість таких бджоло ферм може ефективно використовувати медоносні ресурси окремого району.

Третій представлений модельною інтегрованою системою, до складу якої входять головне підприємство та мережа бджоло пасік різних розмірів та організаційно-правових форм господарювання, а також підприємства та організації аграрної сфери економіки та інших галузей народного господарства, зацікавлених у спільній діяльності з виробництва, переробки та реалізації продуктів бджільництва. Територіально ця система може об'єднувати зону ведення бджільництва, регіон, а в перспективі бути представником міжрегіональних бджільницьких організацій та самостійно виступати на міжнародному ринку.

Організаційно перший тип являє собою бджоло пасіку розміром в 150 -300 бджолосімей, з традиційними технологіями отримання продукції галузі та комплексним використанням бджолиних родин протягом пасічного сезону. Цей виробничий тип найбільш адекватний для сучасного бджільництва, основною метою якого є первинне накопичення капіталу. Він є основою кооперації та формування порівняно великого товарного виробництва. У регіонах з підвищеною концентрацією бджолиних сімей у розрахунку на 1 га медоносної рослинності цей виробничий тип господарювання може бути вихідним і трансформуватися у вище і нижче групи господарств за розмірами і рівнем товарності продукції.

Другий тип – бджоло ферми на 300-1000 бджолосімей з використанням прогресивних засобів механізації, інноваційних способів і прийомів ведення бджільництва при використанні за пасічний сезон не

менше 1-2 кочівель. Сама назва цього виробничого типу передбачає більш циклічну систему виробництва, переробки та реалізації готової продукції.

Третій тип - інтегрована система, сформована на кооперативних міжгалузевих принципах, до складу якої входять бджоло пасіки різних розмірів із загальною чисельністю 2500 бджолосімей, а також підприємства інших сфер агропромислового комплексу та інших галузей, що мають свої інтереси у розвитку бджільництва. Основною метою цієї системи є не тільки виробництво, переробка та реалізація кінцевої продукції бджільництва, а й розробка її нових зразків. В її основі лежить вертикальна і горизонтальна кооперація.

У першому випадку для формування перспективного базового господарства використовується модель бджоло пасіки, сформованої на основі прогнозних розрахунків середніх фактичних даних 3 передових бджоло пасік, розташованих у типових районах Дніпропетровської області з розвиненим бджільництвом (ФГ «Бджілка» Павлоградського району, СФГ «Медок» Магдалинівського району та ПП «Сенс» Дніпропетровського району).

У другому - в якості базового використаємо дані ПАТ «Бджолоагросервіс» Солонянського району, яке має кращі показники розвитку серед підприємств бджільництва за останні роки. Структурууючі фактори цього господарства враховані в прогнозних розрахунках за допомогою планування методом вирівняного тренда стосовно до даного виробничого типу.

Побудова змістовної (вербальної) моделі в першому випадку здійснювалося на прикладі товарної бджоло пасіки в 100 бджоло сімей. Основною метою застосування економіко-математичних методів і моделей стало виявлення переваг комплексного використання бджолиних сімей в умовах оптимального поєднання факторів виробництва та впливу ринкових відносин. Найбільш доцільним у застосуванні є метод розв'язання задач лінійного програмування в exel. Він найбільш

універсальний, дозволяє послідовно оптимізувати систему показників діяльності модельної бджоло пасіки за певне число ітерацій (етапів) у порівнянні з діючими у виробничій практиці аналогами.

За допомогою традиційних методів дослідження було встановлено, що середній розмір бджоло пасік у Дніпропетровській області, що працюють в сучасних умовах становить 90-180 бджолиних сімей. На перспективу (2020 р) з урахуванням сформованих тенденцій встановлено, що очікується досягнення більш високих параметрів розвитку бджільництва на модельній бджоло пасіці в разі дотримання нормативів, порівнянних з науково обґрунтованими рекомендаціями НДІ бджільництва (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

**Вихідні показники для розрахунку економіко-математичної
задачі модельної пасіки на 100 бджолосімей**

Показники	Продукція							
	валовий мед	віск	прополіс	маточне молоко	бджолина отруга	перга	бджоло пакети, шт	плідні бджолині матки, шт
Вихід товарної продукції від 1 бджолосім'ї, кг	50	0,4	0,25	0,5	0,004	3	0,5	5
Ціна реалізації, грн.	30	22	141	650	550	30	170	350
Виручка від реалізації, тис. грн.	150,0	0,88	3,53	32,5	0,22	9,0	8,5	175,0
Витрати, тис. грн.	166,5	1,14	3,0	27,5	0,16	7,5	5,5	145,0
Прибуток (збиток), тис. грн.	-16,5	-0,26	0,53	5,0	0,06	1,5	3,0	30,0
Ватрати праці на товарну продукцію, люд.-год.	2,9	2,4	2,5	4,0	5,0	3,2	3,22	3,5
Рівень рентабельності (збитковості), %	-9,9	-22,8	17,7	18,2	37,5	20,0	54,5	20,7

В економіко-математичної задачі вдалося врахувати лише найбільш загальні рекомендації, що стосуються особливостей ведення бджільництва, зокрема: рівень забезпеченості ресурсами виробництва; характер їх інноваційного використання; можливості багатоканальної реалізації

продукції на внутрішньому, регіональному ринку і заготівельникам. Крім того, підвищення продуктивності модельної бджоло пасіки взаємопов'язане з кочовим веденням господарства і затратами на його соціальне облаштування. Передбачається, що протягом пасічного сезону буде організовано не менше 2-х кочівель до суцільних масивів медоносної рослинності.

Досягнення прогнозних параметрів діяльності бджоло пасіки на 100 бджолиних сімей можливо за наявності необхідних виробничих ресурсів, фінансових коштів, відповідної кваліфікації працівників, а також при відносно сприятливих природних умовах господарювання. В умовах економіко-математичної моделі були внесені корективи, які враховують найбільш істотні ризики бджільництва і знижують результативність виробництва на 18-26%.

У розрахунках було прийнято, що модельна бджоло пасіка забезпечується кормовими ресурсами за рахунок дикоростучої і культурної рослинності відповідно як 4 до 1. Сукупна нектаропродуктивність знаходиться в доступному радіусі літання бджіл (2-3 км), становить 60-80 кг нектару на 1 га. Очікується, що рівень використання бджолами потенційних медових запасів буде становити не менше 70%, що в цілому відповідає науковим рекомендаціям. Активно відвідувана бджолами територія знаходиться поблизу стаціонарного розміщення бджоло пасік. Її контур описується наступною формулою:

$$S = \pi R^2$$

де S - площа медоносних угідь, га; R - середній радіус продуктивного літа бджіл, км; $\pi = 3,14$.

$$S = 3,14 * 2^2 = 12,56 \text{ га}$$

$$S = 3,14 * 3^2 = 28,26 \text{ га} / S \sim 204 > 1 \text{ га}$$

де S - середня арифметична площа медоносних угідь, га.

Виходячи з площі медоносних угідь, розташованих в радіусі найбільш продуктивного льоту бджіл, обґрунтовувалися обмеження по

параметрах отримання товарної продукції в розрахунку на одну бджолину сім'ю.

В економіко-математичній моделі враховувалося, що розвиток і продуктивна життєдіяльність бджолиних родин забезпечуються при певному співвідношенні між необхідною кількістю меду, перги, прополісу, воску. Витрати матеріально-грошових коштів і праці були взяті як середня величина між фактичним рівнем і рекомендованими НДІ бджільництва.

Критерієм оптимальності обраний максимальний рівень рентабельності, одержуваний від реалізації товарної продукції по фактично сформованих цінах реалізації, які найбільш відповідають вимогам ринкових умов господарювання.

Математична запис задачі оптимізації структури виробництва на модельній бджолопасіці має наступний вигляд.

X_1 - валовий мед, кг.

В розрахунку на одну бджолину сім'ю прогнозується отримати 50 кг валового меду. В тому числі 20 кг – кормового меду і 30 кг - товарного меду. Так як $X_1 < 100$, то кількість кормового меду не повинна перевищувати $20 * 100 = 2000$ кг.

X_2 – бджолиний віск, кг.

Виходячи із наукових рекомендацій НДІ бджільництва, в умовах задачі були прийнято, що при забезпеченні однієї сім'ї валовим медом в розмірі 50 кг бджоли можуть створювати не більше 0,4 кг товарного воску. Інша кількість воску використовується для розвитку бджіл, а надлишок обмінюється на вощину. $X_2=0,4$

X_3 - прополіс, кг.

Очікується отримання не більше 0,25 кг товарного прополісу: $X_3=0,25$

X_4 – маточне молоко, г.

Очікується отримання не більше 0,5 кг маточного молока: $X_4=0,5$

X_5 - бджолина отрута, кг.

В розрахунку на одну бджолину сім'ю - не більше 0,004 кг бджолиної отрути: $X_5=0,004$

X_6 - перга, кг.

В розрахунку на одну бджолину сім'ю - не більше 3 кг перги: $X_6=3$

X_7 – бджоло пакети, од.

В розрахунку на одну бджолину сім'ю - не більше 0,5 бджоло пакетів:

$X_7=0,5$

X_8 – плідні бджолині матки, шт.

Передбачається отримання для реалізації в розрахунку на одну бджолину сім'ю не більше 5 плідних маток.

Цільова функція:

$F(x_1, x_2, \dots, x_9) = -9,9x_1 - 22,8x_2 + 17,7x_3 + 18,2x_4 + 37,5x_5 + 20x_6 + 54,5x_7 + 20,7x_8 \rightarrow \max.$

Реалізація економіко-математичної задачі дозволила отримати оптимальне рішення для модельної бджоло пасіки (додаток Д). Формування таких модельних товарних бджолопасік є одним з перспективних напрямів розвитку професійного бджільництва в Україні, де на основі поєднання приватного інтересу, підприємливості та використання можливостей кооперування проводиться, переробляється і реалізується значна кількість продукції бджільництва.

Переваги використуваних в дисертаційній роботі математичних розрахунків, полягає в їх обчислювальному алгоритмі лінійного програмування. У нашому розрахунку це дозволило послідовно покращувати оцінки опорного рішення до отримання оптимального плану. Результати рішення представлені в табл. 3.8.

У практиці наукових економічних досліджень прийнято основні економіко-математичні показники перспективної моделі порівнювати з аналогічними за розмірами середніми показниками господарюючих суб'єктів з метою точніше визначати їх порівняльні оцінки.

На відміну від модельної пасіки на порівнюваних пасіках підприємств Дніпропетровської області не освоєно виробництво маточного молочка і бджолоїної отрути. Залишається низьким рівень виробництва воску, прополісу, перги і продукції розведення. Істотну частину в структурі товарної продукції модельної бджоло пасіки складають саме ці продукти.

Таблиця 3.8

Порівняльна оцінка економічної ефективності модельного та товарних підприємств бджільництва Дніпропетровської області

Показники	Товарні підприємства (в середньому за 2009-2013 рр.)	Модельне господарство	Відхилення модельного від товарних, (+, -)
Кількість бджолосімей, шт.	106	100	-6
Кількість персоналу	2	2	-
Валовий мед, кг	4820	5000	+180
Виробництво товарної продукції, <u>кг</u> :			
- мед	3520	3000	-520
- віск	27,4	40	+12,6
- плідні матки, шт.	324	500	+176
- прополіс	12	25	+13
- бджолина отрута	-	4	+4
- маточне молоко	-	50	+30,4
- бджоло пакети, шт.	32	50	+18
- перга	-	300	+300
Матеріально-грошові витрати в розрахунку на 1 бджолосім'ю на рік, грн.	184,3	165,4	-18,9
Прибуток – всього, тис. грн.	124,8	474,5	+349,7
в т. ч.	1177	4745	+3568
- на 1 бджолосім'ю, грн.			

Джерело: первинні дані підприємств та власні розрахунки автора

У ринкових умовах отримання декількох видів товарної продукції знижує економічні ризики господарювання, сприяє збільшенню доходності виробництва. Разом з тим при цьому зростають вимоги до професійної підготовки бджолярів, до їх умінню працювати з бджолами так, щоб це найповніше відповідало біологічним ритмам розвитку бджолиних сімей, раціональному використанню їх потенціалу, ефективному застосуванню машин і устаткування. На модельній бджоло пасіці передбачається залучення на договірній основі фахівців у галузі технології та маркетингу, остаточний розрахунок з якими передбачається проводити поетапно залежно від кінцевих результатів. Бджоло пасіки модельного типу можуть служити виробничою базою для передачі досвіду і навчання галузевих кадрів.

Більш стійкою і досить перспективною організаційною структурою товарного бджільництва є бджоло ферми. Розрахунки свідчать, що для сучасних умов Дніпропетровської області їх розміри складають 300-1000 бджолиних сімей у розрахунку на одне господарство. Наукове поняття цієї організаційної форми припускає, що вони можуть створюватися як спеціалізовані господарства широкого профілю, організацій та установ, які володіють інноваційними технологіями виробництва і відповідним потенціалом.

Основою для обґрунтування модельної бджолоферми стало ПАТ «Бджолоагросервіс» Солонянського району Дніпропетровської області. При обґрунтуванні його оптимальної структури виробництва нами була врахована необхідність формування в регіонах зразкових товарних і племінних заводів, що працюють самостійно, або в складі великого товарного бджільничого господарства. Однією з головних цілей бджоло ферми на базі ПАТ «Бджолоагросервіс» є забезпечення елітної продукції розведення (бджолиними матками і новими бджолиними сім'ями) потреб локального ринку і галузі. Для ПАТ «Бджолоагросервіс» - це розведення

бджолиних маток, що відзначаються високими характеристиками продуктивності та отриманням декількох видів товарної продукції.

За допомогою системного підходу вдалося обґрунтувати доцільність структури виробництва, у якій залежно від кон'юнктури ринку можна гнучко змінювати кількість одержуваних традиційних продуктів бджільництва, а також маточного молочка і плідних бджолиних маток. Наприклад, в ранній весняний період підвищеним попитом користуються плідні бджолині матки і бджоло пакети, виробництво яких найбільш ефективно до настання головного медозбору. У пізній літній період більш вигідно виробляти пилок, бджоло пакети і деякі інші види товарної продукції. У вихідних параметрах економіко-математичної задачі враховані ці особливості бджільництва. Математичний запис завдання для модельної бджоло ферми на 1000 бджолиних родин представлена в додатку Б. Результати рішення та їх порівняльна оцінка дані в табл. 3.9.

Оптимальні результати діяльності модельної бджоло ферми істотно перевищують сформований рівень господарювання ПАТ «Бджолоагросервіс» головним чином за рахунок більш повного використання потенціалу бджолиних родин протягом пасічного сезону. Передбачається, що в обслуговуванні бджолиних родин буде використовуватися ланковий метод, коли 1 -2 людини і помічник попередньо організованим маршрутом відвідують пасіки, де будуть проводити необхідні роботи. З цією метою до штату основних працівників вводиться посада оператора технологічних процесів, який разом з сезонними працівниками заготовляє сировину, допрацьовує і готує до реалізації продукти бджільництва.

Підвищений вихід товарної продукції підприємств бджільництва в розрахунку на 1 бджолосім'ю пов'язаний з проведенням протягом пасічного сезону 2-3-х кочівель. Очікується, що за рахунок більш раціонального використання ресурсів питомі витрати в розрахунку на бджолосім'ю на модельній бджоло фермі будуть на 5,9% нижче, ніж в ПАТ

«Бджолоагросервіс». Основну їх частину будуть складати транспортні витрати, оплата праці працівників і затрати, пов'язані з реалізацією продукції.

Таблиця 3.9

**Порівняльна оцінка економічних показників виробництва
бджоло продукції модельного господарства та ПАТ
«Бджолоагросервіс» Дніпропетровської області**

Показники	ПАТ «Бджоло-агросервіс» (в середньому за 2009-2013 рр.)	Модельне господарство	Відхилення модельного від ПАТ «Бджолоагросервіс», (+, -)
Кількість бджолосімей, шт.	1036	1000	-36
Кількість персоналу	13	12	-1
Валовий мед, кг	47656	50000	2344
Виробництво товарної продукції, кг:			
- мед	28075,6	30000	1924,4
- віск	207,2	300	92,8
- плідні матки, шт.	2072	5000	2928
- прополіс	310,8	330	19,2
- бджолина отрута	-	40	40
- маточне молоко	310,8	500	189,2
- бджоло пакети, шт.	434	500	66
- перга	1382,8	3000	1617,2
Матеріально-грошові витрати в розрахунку на 1 бджолосім'ю на рік, грн.	168,40	158,40	-10,00
Прибуток – всього, тис. грн.	131,7	582,1	450,4
в т. ч. - на 1 бджолосім'ю, грн.	127,12	582,10	454,98

Джерело: первинні дані підприємств та власні розрахунки автора

На модельній бджоло фермі в перспективі можливе істотне збільшення кінцевих результатів господарювання за рахунок кращої організації виробництва і більш високої продуктивності праці, дотримання технологічних режимів виробництва, організації збуту продукції в доопрацьованому вигляді через фірмову торгівлю і заготівельникам. Це дозволить до 2020 р. майже в 4,4 рази збільшити прибутковість господарювання. При цьому використання біологічного потенціалу бджолиних родин складе не менше 70-80% до науково обґрунтованого рівня.

За своїми виробничими характеристиками високо механізовані модельні бджоло ферми відносяться до мезорівневого товарного господарства в галузі бджільництва. Вони можуть виділятися з найбільш успішних бджоло пасік як найбільш самостійне виробництво. Варіантні розрахунків показали, що бджоло ферми можуть бути об'єктами переважно вертикальної кооперації, коли вони входять до складу більших інтегрованих систем у бджільництві, що відносяться до макрорівня.

Об'єднуючим центром інтегрованої системи з бджільництва на перспективу (2020р.) є велике підприємство з переробки продукції бджільництва та сировини з подальшим доведенням готової продукції до споживача.

Створення інтегрованих систем у бджільництві є об'єктивною необхідністю. Невеликі, середні і великі бджоло пасіки, спеціалізовані на виробництві меду, зустрічаються зі зростаючою конкуренцією в частині переробки, реалізації готової продукції та придбання високопродуктивних машин і устаткування. Вартість послуг посередницьких організацій є високою і постійно зростає, що визначає необхідність посилення вертикальної і горизонтальної кооперації, формування виробничих, споживчих, заготівельних, кредитних, постачальницько-збутових та інших видів кооперативів. Однак процес кооперування у бджільництві країни протікає повільно головним чином через недостатню правову базу,

відсутність інвестицій в галузь і належної уваги з боку державних органів управління, а також представників великого бізнесу.

Проведені дослідження свідчать про перспективність створення виробничо-науково-консультаційного центру, який на договірних основах обслуговував би підприємства різних організаційно-правових форм господарювання. Основними функціями такого центру мають стати:

заготівля і переробка сировини та просування продуктів бджільництва, їх сертифікація;

діагностика ринку засобів виробництва та продукції бджільництва; допомога бджолярам у придбанні машин, устаткування, вошини, медпрепаратів, МБП та ін .;

інноваційна діяльність, пропаганда і поширення передового досвіду; участь в організації та проведенні НДР, підготовці та перепідготовки кадрів; консультаційне обслуговування бджолярів та інших робітників галузі.

Необхідність виконання функцій обумовлюється своєчасним досягненням стратегічних цілей всією інтегрованою системою. Головною з них є забезпечення кожному учаснику рентабельності та ефективності, що дає можливість забезпечити економічну стійкість їх господарської діяльності.

Учасниками системи можуть бути бджоло пасіки різних форм господарювання.

Дослідження показали, що для бджоло пасіки розміром до 10 бджолиних сімей середня відстань до головного переробного підприємства при само вивозі не повинно перевищувати 50 км. Для пасік в 40-60 бджолиних сімей - 100 км, для пасік 100-150 бджолосімей середня відстань доставки пергових стільників - 150 км. На більш далекі відстані економічно вигідно вивозити автомобільним транспортом тільки великі партії сировини - 200-300 і більше пергових соторамок.

На перспективу до 2020 р є доцільним проводити заготівлю продукції бджільництва та сировини підприємствами АПК, кооперативами, використовувати їх транспорт, склади і бази. При цьому можливе використання регіональних органів управління АПК, обласних об'єднань з бджільництва (спілок).

Як показує зарубіжний досвід, основними постачальниками високоякісної продукції бджільництва є великі бджоло пасіки, племзаводи, бджолокомплекси і їх інтегровані формування. Використання сучасних машин, обладнання та інноваційних технологій дозволяє виробляти великі партії однорідної продукції, що вельми важливо для переробних підприємств та поставки продукції на міжнародний ринок.

У перспективі слід очікувати, що вихід вітчизняних підприємств бджільництва на міжнародний ринок буде залежати від розвитку галузевої інфраструктури, формування єдиної політики, створення регіональних і міжрегіональних бджільницьких інтегрованих систем, які могли б представляти українське бджільництво.

Розвиток підприємств бджільництва має визначатися збалансованим поєднанням інтересів держави і бізнесу. Формування великих фірм з комплексним використанням сировини і продуктів бджільництва гальмується проблемами пов'язаними з недосконалістю нормативно-правової бази. Необхідно щоб учасники інтегрованих систем підприємств бджільництва мали можливість отримувати свою частку прибутку. Необхідно ввести державний контроль над виробництвом і реалізацією найбільш цінних продуктів бджільництва. Крім того, держава за допомогою прямого і непрямого регулювання має дбати про відтворення найбільш цінних порід бджіл, їх селекції та районування. І дуже важливо вдосконалити між виробничі зв'язки всередині інтегрованої системи і поза нею.

3.3. Удосконалення економічних відносин і міжгалузевих зв'язків підприємств бджільництва

Для реалізації заходів щодо підвищення управління економічною стійкістю та ефективності підприємств бджільництва на перспективу необхідне формування відповідних ринковим умовам економічних відносин і міжгалузевих зв'язків.

Для участі України на міжнародному аграрному ринку з продукцією підприємств бджільництва необхідно привести у відповідність внутрішні організаційно-економічні заходи з розвитку ринкових відносин в бджільництві до міжнародних вимог. Це пов'язано з підвищенням ролі держави як гаранта виходу підприємств з кризи та створення умов для їх сталого подальшого розвитку.

Економіка вітчизняних підприємств бджільництва безпосередньо залежить від рівня їх інвестування. В ринкових умовах успішно можуть функціонувати лише конкурентоспроможні підприємства, число яких у країні досить незначне.

Зарубіжний і вітчизняний досвід розвитку підприємств бджільництва свідчить про високу ефективність кооперації в галузі при комплексному використанні бджолиних сімей. У цьому випадку, залежно від особливостей впливу природних та економічних факторів, підприємства бджільництва спеціалізуються не на одному-двох, а на декількох видах продукції.

Останні 10-15 років комплексне використання бджолиних сімей характерно для більшості країн з розвиненим бджільництвом (США, Австралія, Японія, Китай, Канада, Румунія, Франція, Ірландія та ін.). За даними новозеландського вченого А. Богена, «... індустрія натуральних продуктів харчування приносить колосальні валютні прибутку, що обумовлює постійно зростаючий попит ... Стало загальноприйнятим, що

продукти бджільництва - це ключ до гарного здоров'я і довголіття» [21, с. 48].

Кожен суб'єкт економічних відносин має свої складні взаємозв'язки. Міжгалузеві виробничі зв'язки бджільництва проявляються в потоках матеріальних цінностей - продукції кожної окремої галузі, так і суспільного продукту в цілому.

Міжгалузеві зв'язки бджільництва (по вертикалі) характеризуються - системою економічних відносин зі значним числом різних галузей господарства: промислових, переробних, що реалізують товари і послуги. Кількість їх неухильно зростає. Особливо помітні успіх комерційних фірм, які здійснюють виробництво на основі продуктів бджільництва харчових добавок, медичних препаратів, косметичних засобів. По горизонталі ці зв'язки охоплюють взаємини бджільництва всередині сільськогосподарської сфери. Особливо вони тісні з рільництвом, садівництвом, овочівництвом, баштанництвом, льонарством, квітникарством і тощо.

Територіальні відмінності природних умов виробництва продуктів бджільництва визначають масштаби та напрями зв'язків з їх ввезення та вивезення так само, як і потреби підприємств бджільництва у виробничих коштах.

Сприятливі природні умови та наявність медоносної рослинності визначають характер економічних відносин і міжгалузевих зв'язків у підприємствах бджільництві.

Участь підприємств бджільництва у формуванні міжрегіонального ринку продовольства безпосередньо залежить від їх розміщення і спеціалізації.

Інтенсивність і масштабність формування зон спеціалізованих підприємств бджільництва повинна визначатися впливом держави на цінову, податкову і кредитну політику, на розвиток ринкової інфраструктури. В умовах формування ринкових відносин зростає

значення принципу раціонального розміщення і поєднання спеціалізації регіонів на виробництві окремих видів продукції, призначених як для експорту так і з метою самозабезпечення. Останнє забезпечує кооперація.

Про важливість та актуальність розвитку кооперації йдеться в спеціальній резолюції 56/114 „Кооперативи в процесі соціального розвитку" Генеральної асамблеї ООН 18 червня 2002 року. Як засвідчує досвід окремих країн, з метою зменшення кількості посередників та покращення процесу просування бджоло продукції від виробника до кінцевого споживача, створюються обслуговуючі кооперативи.

Однією із важливих передумов формування таких обслуговуючих кооперативів є територіальна концентрація підприємств бджільництва, їх зацікавленість в створенні кооперативних структур. В таких обслуговуючих кооперативах об'єднується тільки частина засобів підприємств бджільництва, необхідна для нормальної діяльності кооперативу, шляхом передавання йому майнового внеску на основі зафіксованих положень в установчій угоді про створення кооперативу.

Перевагами створення таких кооперативів для підприємств бджільництва є:

- участь їх у великому за обсягом виробництві, створення конкуренції посередникам та уникнення конкуренції в межах кооперації, використання професійних менеджерських кадрів;
- отримання прибутку окрім виробництва, і від подальших стадій просування виробленої ними бджоло продукції;
- можливість виходу на ринки збуту, постачання і послуг, у тому числі міжнародні;
- переваги від координації дій в кооперативному об'єднанні, розподілу ризиків і забезпечення відповідного контролю ситуації на ринку.

Особливістю обслуговуючого кооперативу є те, що він належить товаровиробникам, які є членами і одночасно клієнтами і управляється ними на демократичних принципах, надає підприємствам бджільництва ті

послуги, які необхідні для їх діяльності, прибуток розподіляється між всіма членами.

Саме шляхом кооперування підприємства бджільництва можуть належну сформувати відповідну систему просування бджоло продукції та можливості отримати реальну ціну за цю продукцію як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Країни – члени ЄС, Сполучені Штати Америки, Канада та інші розв’язали проблему збуту продукції, вирощеної фермерами, шляхом підтримки створення ними прозорої постачальницької, заготівельно-збутової інфраструктури на засадах кооперації та її інтеграції з торгівлею, підприємствами харчової і переробної промисловості.

Недостатній рівень розвитку кооперативного сегмента аграрних ринків призводить до скорочення чисельності осіб, самозайнятих в особистих селянських господарствах, впливу працездатного населення з сільської місцевості, руйнування її соціальних об’єктів та інженерної інфраструктури.

Особисті селянські і фермерські господарства та фізичні особи – сільськогосподарські товаровиробники не здатні самостійно адаптуватися до вимог СОТ і кон’юнктури аграрного ринку щодо виробництва високоякісної сільськогосподарської продукції.

У перспективі представляється доцільним використання на ринку продуктів бджільництва закупівельних і товарних інтервенцій з боку держави та великих компаній. Це буде забезпечувати підтримку більш високого попиту на продукцію бджільницьких господарств і пасік, а також на різні види виробничих ресурсів. В цілому можна чекати стабілізації цін на продукцію бджільництва та на посилення стійкості міжгалузевих зв’язків.

Одним з напрямів поліпшення ситуації в галузі слід визнати відновлення керованості її розвитку в системі АПК на основі інтеграції процесів виробництва, зберігання, переробки та реалізації продукції. При

цьому повинні бути використані переваги вертикальної, індустріально-бджільницької, горизонтальної, внутрішньогалузевої та міжрегіональної (міжобласний) форм бджільництва з підприємствами, переробними його сировину та продукцію, а також з механічними заводами (цехами), що виробляють машини, обладнання та інвентар. Практика господарської діяльності таких інтегрованих систем свідчить про їх високу економічну, соціальну та екологічну ефективності, причому найбільш сприятливі умови розвитку складаються, коли бджільництво безпосередньо або опосередковано бере участь і контролює технологічний процес, наприклад, через заступництво державних структур. У цьому випадку в організаційному механізмі управління підвищується рівень технологічного, зооветеринарного та інших видів обслуговування бджолопасік.

Бджільницька інтеграція з різних напрямків передбачає участь у формуванні фінансових і матеріальних ресурсів підприємств, створення висококомунікованих великих бджолопасік. При цьому можливий безпосередній зв'язок за схемою: бджолопасік - переробка - реалізація продукції.

Горизонтальна інтеграція (внутрішньогалузева), як правило, ефективна для кооперативних формувань. В рамках цього виду інтеграції успішно вирішуються питання фінансової взаємодопомоги і кредитування, підготовки і перепідготовки кадрів, коли висококваліфіковані бджоларі навчають учнів бджільництву допомогою спільної роботи на пасіці.

Міжрегіональна (міжобласна) інтеграція полягає в придбанні у власність інтегратора пасічних угідь, бджолиних сімей та частини ресурсів бджільницьких підприємств (підприємств АПК) в різноманітних регіонах країни. При цьому повинні враховуватися принципи добровільності, демократичного централізму, територіальний, галузевий, функціональний та деякі інші. Взаємовигідна співпраця має забезпечити зростання обсягів

виробництва продуктів бджільництва і доходів, вирішення соціальних проблем села.

Основні завдання щодо вдосконалення продуктивних сил в підприємствах бджільництва на найближчу і більш віддалену перспективу можливо віднести: вирішення проблем їх правового забезпечення; збереження племінних ресурсів бджільництва, включаючи створення в країні племінної та ветеринарно-санітарної служб; підвищення рівня агрозоотехнічного обслуговування; освоєння вітчизняних і зарубіжних досягнень науки і передового досвіду; розширення асортименту виробленої від бджіл продукції на основі їх комплексного використання, а також освоєння її глибокої переробки, минаючи посередників; вдосконалення системи і методів її стандартизації та сертифікації для сталого освоєння ринку; освоєння в доступних обсягах природних і поліпшення використання культурних нектароносних ресурсів; розвиток і удосконалення різних форм кооперації у бджільництві (виробничої, постачальницько-збутової, кредитної, будівельної і т.д.); покращення науково-технічного забезпечення бджільництва в галузі селекції, ветеринарної медицини, технологічної політики; зміцнення кадрового потенціалу та створення основ її інформаційно-консультативного обслуговування.

Перспективним є також формування інтеграційних зв'язків між обслуговуючими кооперативами і кредитними спілками. Дані структури співпрацюватимуть у подоланні дефіциту фінансових ресурсів для розвитку обслуговуючої кооперації, що в свою чергу забезпечуватиме необхідний оборот коштів та вплине на ефективність виробничих процесів в підприємствах бджільництва, сприятиме формуванню нових джерел інвестування розвитку виробництва продукції бджільництва.

1. Важливе значення серед організаційно-економічних заходів реалізації стратегії стійкого розвитку підприємств бджільництва має державна та інвестиційна підтримка. Сучасні машини та обладнання, необхідні для інноваційної діяльності, є дорогими і не завжди доступні для значної більшості таких підприємств. Тому одним з найважливіших напрямків розвитку підприємств бджільництва є координуюча роль держави в частині пільгового кредитування різних форм кооперації: виробничої, споживчої, заготівельної, постачальницько-збутової, кредитної та інших.

2. Дослідженням доведено, що використання універсальних інтенсивних технологій утримання і розведення бджіл та технологічних прийомів щодо усунення їх роїння, на прикладі ПАТ «Бджолоагросервіс», в підприємствах бджільництва можна забезпечити промислову основу виробництва продукції, в результаті чого суттєво збільшиться валове виробництво меду, причому продуктивність однієї бджолосім'ї можна буде довести до 60 кг, значно знизивши собівартість одного кг меду. В результаті використання таких технологій можна отримати в 5,4 рази більше прибутку ніж при традиційному виробництві, як в цілому так і в розрахунку на одну бджолосім'ю. Зростання результативності виробництва вплине на показники економічної стійкості підприємства в цілому. Коефіцієнт абсолютної ліквідності збільшиться на 35,1%, коефіцієнт автономії на 9,6%, адже на їх значення вплине зростання ефективності виробництва. Рівень рентабельності підприємств бджільництва в цілому зросте на 26,9 в.п. і складе 55,8%.

3. Формування модельних бджільничих підприємств на основі кооперації та із використанням інтегрованих систем на трьох рівнях господарювання (макрорівень, мезорівень, макрорівень), дозволило виокремити три типи підприємств. Організаційно перший тип являє собою бджолопасіку розміром в 150 -300 бджолосімей, з традиційними

технологіями отримання продукції та комплексним використанням бджолиних родин протягом пасічного сезону. Другий тип - бджолоферми на 300-1000 бджолосімей з використанням прогресивних засобів механізації, інноваційних способів і прийомів ведення бджільництва при використанні за пасічний сезон не менше 1-2 кочівель. Третій тип - інтегрована система, сформована на кооперативних міжгалузевих принципах, до складу якої входять бджолопасіки різних розмірів із загальною чисельністю 2500 бджолосімей, а також підприємства інших сфер агропромислового комплексу та інших галузей, що мають свої інтереси у розвитку бджільництва. Основною метою цієї системи є не тільки виробництво, переробка та реалізація кінцевої продукції бджільництва, а й розробка її нових зразків. В її основі лежить вертикальна і горизонтальна кооперація.

4. Реалізація економіко-математичної задачі дозволила отримати оптимальне рішення для модельної бджолопасіки. Розрахунки свідчать, що для сучасних умов Дніпропетровської області її розміри складають 300-1000 бджолиних сімей у розрахунку на одне господарство. За допомогою системного підходу вдалося обґрунтувати доцільність структури виробництва, у якій залежно від кон'юнктури ринку можна гнучко змінювати кількість одержуваних традиційних продуктів бджільництва, а також маточного молочка і плідних бджолиних маток. Наукове поняття цієї організаційної форми припускає, що такі підприємства можуть створюватися як спеціалізовані господарства широкого профілю, організацій та установ, які володіють інноваційними технологіями виробництва і відповідним потенціалом, можуть забезпечити елітну продукцію розведення, що виокремлюється високими характеристиками продуктивності та отриманням декількох видів товарної продукції.

5. Як засвідчують проведені розрахунки, на модельованій бджолофермі в перспективі можливе істотне збільшення кінцевих результатів господарювання за рахунок кращої організації виробництва і

більш високої продуктивності праці, дотримання технологічних режимів виробництва, організації збуту продукції в доопрацьованому вигляді. Це дозволить до 2020 р. майже в 4,4 рази збільшити прибутковість господарювання. При цьому використання біологічного потенціалу бджолиних родин складе не менше 70-80% до науково обґрунтованого рівня. Об'єднуючим центром інтегрованої системи з бджільництва на перспективу (2020 р.) є змодельоване велике підприємство з переробки продукції бджільництва та сировини з подальшим доведенням готової продукції до споживача через фірмову торгівлю та аграрний ринок.

6. Обґрунтовано перспективність створення виробничо-науково-консультаційного центру, який на договірних основах обслуговував би бджолопасіки різних організаційно-правових форм господарювання. Основними функціями такого центру мають стати: заготівля і переробка сировини та продуктів бджільництва, його сертифікація і реалізація; діагностика ринку засобів виробництва та продукції бджільництва; допомога виробникам у придбанні машин, устаткування, вошини, медпрепаратів, МБП та ін.; інноваційна діяльність, реклама продукції та поширення передового досвіду; участь в організації та проведенні НДР, підготовці та перепідготовки кадрів; консультаційне обслуговування бджолярів та інших працівників таких підприємств. Необхідність виконання таких функцій обумовлюється своєчасним досягненням стратегічних цілей всією інтегрованою системою. Головною з них є забезпечення кожному учаснику рентабельної діяльності, що дає можливість забезпечити економічну стійкість їх господарської діяльності.

7. Для реалізації заходів щодо підвищення управління економічною стійкістю та ефективності підприємств галузі бджільництва на перспективу запропоноване формування відповідних ринковим умовам економічних відносин і міжгалузевих зв'язків. Об'єднання бджільничих підприємств з різних напрямів на основі кооперації та із використанням інтегрованих систем передбачає створення високо механізованих великих

бджолопасік, ведення виробництва на основі сучасних інноваційних технологій та участь у формуванні фінансових і матеріальних ресурсів за схемою: виробництво - переробка - реалізація продукції. Така взаємовигідна співпраця всіх учасників маркетингового ланцюга має забезпечити зростання обсягів виробництва продуктів бджільництва і доходів, і основне забезпечити економічну стійкість та ефективність підприємств бджільництва.

8. Обґрунтовано перспективу об'єднання підприємств бджільництва на основі інтеграції із кредитними спілками. Дані структури співпрацюватимуть у подоланні дефіциту фінансових ресурсів для розвитку обслуговуючої кооперації, що в свою чергу забезпечуватиме необхідний оборот коштів та вплине на ефективність виробничих процесів в підприємствах бджільництва, сприятиме формуванню нових джерел інвестування розвитку виробництва продукції бджільництва.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й запропоновано нове авторське вирішення важливої наукової та практичної проблеми щодо забезпечення економічної стійкості підприємств бджільництва. Отримані наукові результати дають підстави для таких висновків:

1. Підприємство є основною складовою на всіх етапах розвитку економіки, стан якої багато в чому залежить від його економічної стійкості. Здійснюючи господарську діяльність підприємство прагне зберегти наявний виробничий потенціал і забезпечувати успішний розвиток. Основним завданням при виконанні матеріальних, фінансових, соціальних і екологічних цілей є досягнення підприємством бажаних результатів економічного розвитку. Враховуючи специфіку сільськогосподарського виробництва теоретично доведено, що економічно стійким розвитком підприємств бджільництва є ефективна виробничо-технологічна діяльність, яка забезпечує його мету та розширене відтворення, пропорційність й збалансованість в мінливих економічних, технічних і правових умовах зовнішнього середовища.

2. Під економічною стійкістю підприємства слід розуміти здатність функціонувати й розвиватися на основі підтримки виробничого потенціалу на рівні, що забезпечує випуск конкурентоздатної аграрної продукції. На підприємстві повинна дотримуватися збалансованість виробничих чинників і необхідних фінансових ресурсів для якісного оновлення засобів виробництва в процесі відтворення, а також підвищення якості соціальних умов працівників при врахуванні екологічної та соціальної складових економічної стійкості.

3. Управління економічною стійкістю підприємств бджільництва включає комплекс управлінських дій, спрямованих на досягнення стратегічних цілей при оптимальному співвідношенні між бажаними темпами економічного зростання та можливостями відтворювального

процесу. При управлінні стійким розвитком підприємств бджільництва виокремлено концепцію сталого розвитку підприємства, в межах якої виділено системний та ситуаційний підходи. Системний підхід надає можливість з'ясувати сукупність взаємопов'язаних та взаємообумовлених складових, які забезпечують збалансований розвиток підприємств бджільництва шляхом встановлення оптимальних кількісних співвідношень між елементами системи та формуванням сталих структурних зв'язків між ними. Ситуаційний підхід дозволить виявити закономірності формування економічної стійкості в просторі й часі та розробити комплекс управлінських дій щодо забезпечення динамічної рівноваги підприємств бджільництва.

4. У підприємствах бджільництва запропоновано розраховувати економічну, технологічну, екологічну й соціальну ефективність. Узагальнюючими їх показниками-критеріями визначено: економічної ефективності – фінансові результати, що забезпечують просте й розширене відтворення бджільничих господарств; технологічної ефективності – рівень розвитку системи бджільництва в порівнянні з науково обґрунтованими нормами й нормативами, а також передовим досвідом господарювання; соціальної ефективності – досягнення встановлених законодавством соціальних норм; екологічної ефективності – можливість отримання екологічно чистої продукції за умови збереження й поліпшення навколишнього природного середовища. Їх врахування надасть можливість визначити рівень стійкості роботи підприємства, його здатність забезпечити стабільні техніко-економічні показники й ефективно адаптуватися до змін у зовнішньому оточенні та внутрішньому середовищі.

5. Аналіз діяльності підприємств бджільництва свідчить, що за досліджуваний період спостерігається збільшення виробництва меду у всіх категоріях господарств на 44,9 %. Проте, виробництво меду у підприємствах бджільництва, зменшилося за цей період на 87,8 %. Питома

вага приватного сектора у валовому виробництві продукції бджільництва в Україні становить 98,2 %. Оцінка ефективності господарської діяльності підприємств бджільництва Дніпропетровської області на пасіках різних розмірів та організаційно-правових форм господарювання на основі довільної вибірки із 27-ми господарств доводить її варіації та необхідність підвищення. Збільшення виробництва бджоло продукції не суттєво вплинуло на загальні показники економічної ефективності господарювання в підприємствах бджільництва і на їх економічну стійкість, що вимагає вжиття заходів для її забезпечення та підвищення рівня. Використання множинної кореляції дозволило визначити тісноту зв'язку (розрахована величина коефіцієнта множинної кореляції становить 0,835) між результативними та факторними ознаками: продуктивністю праці, прибутком (збитком) на одну бджолосім'ю та концентрацією бджолосім'ей в підприємстві.

6. Використання універсальних інтенсивних технологій утримання й розведення бджіл та технологічних прийомів щодо усунення їх роїння на прикладі ПАТ «Бджолоагросервіс» забезпечує промислову основу виробництва продуктів бджільництва, в результаті валове виробництво меду збільшиться на 54804,4 кг (в 2,9 раза), продуктивність однієї бджолосім'ї на 52,9 кг (при збільшенні медопродуктивності однієї бджололиної сім'ї до 80 кг), собівартість бджолопродукції знизиться на 52,6 %, при цьому прибуток підвищиться в 5,4 рази у порівнянні з традиційним виробництвом. Зростання результативності виробництва позитивно вплинуло на показники економічної стійкості підприємства: коефіцієнт абсолютної ліквідності збільшиться на 35,1%, коефіцієнт автономії на 9,6 %. Рівень рентабельності підприємства бджільництва в цілому зросте на 68,6 в. п. і складе 86,2 %.

7. Формування модельних бджільничих підприємств на основі кооперації з використанням інтегрованих систем на трьох рівнях господарювання (макрорівень, мезорівень, мезорівень), дозволило

виокремити три типи підприємств, в межах яких з використання системного підходу обґрунтовано перспективну структуру виробництва, у якій залежно від кон'юнктури ринку можна гнучко змінювати кількість одержуваних традиційних продуктів бджільництва та використовувати переваги високотехнологічного виробництва. Особливістю запропонованого організаційного механізму є можливість поєднати виробництво, первинну переробку бджолопродукції і маркетингову діяльність по її реалізації.

8. Обґрунтовано перспективність створення виробничо-науково-консультаційного центру, який проводячи діагностику ринку засобів виробництва та продукції бджільництва, інноваційну діяльність, рекламу продукції та поширення передового досвіду, консультаційне обслуговування бджолярів та інших працівників таких підприємств, забезпечить досягнення стратегічних цілей всією інтегрованою системою. Для реалізації заходів щодо підвищення управління економічною стійкістю та ефективності підприємств бджільництва на перспективу на основі дослідження запропоновано заходи удосконалення економічних відносин і міжгалузевих зв'язків. Така взаємовигідна співпраця всіх учасників маркетингового ланцюга «виробництво – переробка – реалізація продукції» забезпечить зростання обсягів виробництва продуктів бджільництва та доходів, економічну стійкість та ефективність підприємств бджільництва. Об'єднання підприємств бджільництва на основі інтеграції із кредитними спілками дасть можливість забезпечення їх фінансовими ресурсами та формування принципово нового джерела інвестування розвитку підприємств бджільництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрютина М.С. Экономика предприятия /М.С. Абрютина. – М.: 2004, 528 с.
2. Аджавенко М.М. Теоретичні засади визначення сутності категорії «ефективність розвитку» підприємств / М.М. Аджавенко // Бізнес Інформ. – 2014. – №2. – С. 264–270.
3. Акмаєв А.І. Удосконалення оцінки конкурентоспроможності підприємства в умовах глобалізації / А.І. Акмаєв, Н.В. Коваленко // Культура народів Причорномор'я. – 2007. – Вип. 99. – С. 7-10.
4. Александрова О.В. Економічна стійкість сільськогосподарського виробництва як основний чинник його конкурентоспроможності / О.В. Александрова // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету. – 2012. – №2, Т. 3. – С. 13-21.
5. Алексеенко Н.В. Устойчивое развитие предприятия как фактор экономического роста / Н.В. Алексеенко // Економіка і організація управління: зб. наук. пр. – Вип. № 3. – Донецьк: ДонНУ, Каштан, 2008. – С. 59-65.
6. Амбросов В.Я. Наукові положення удосконалення економічного і господарського механізмів розвитку сільського господарства / В.Я. Амбросов, Т.Г. Маренич // Економіка АПК. – 2005. – № 10. – С. 14-19.
7. Андреева И. Г. Устойчивость функционирования субъектов малого предпринимательства / И.Г. Андреева, К.В. Павлов, В.И. Ляшенко // Економіка промисловості: зб. наук. пр. –2009. – Вип. 44. – С. 58 – 73.
8. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств / В.Г. Андрійчук. [2-ге вид., доп. і переробл.] / В.Г. Андрійчук. – К.: КНЕУ, 2004. – 624 с.
9. Андрійчук В. Менеджмент: прийняття рішень і ризик / В. Андрійчук, Л. Багер. – К.: КНЕУ, 1998. – 314 с.

10. Андрійчук О.П. Управління економічною стійкістю підприємства / О.П. Андрійчук, С.А. Бурий // Вісник Хмельницького національного університету. – 2011. - № 6. – Т. 1. - С.100-102.
11. Анохін С.Н. Методика моделирования экономической устойчивости промышленных предприятий в современных условиях / С.Н.Анохін. - Саратов: Саратов.гос.техн.ун-т, 2000. – 40 с.
12. Ансофф И. Стратегическое управление / И. Ансофф; [сокр. пер. с англ.]. – М.: Экономика, 1989. – 519 с.
13. Аранчій В.І. Інтегральні підходи до оцінювання економічної стійкості аграрних підприємств / В.І. Аранчій, М.О. Удовіченко // Економіка АПК. – 2014. – №11. – С. 23.
14. Арєф'єва О.В. Економічна стійкість підприємства: сутність, складові та заходи з її забезпечення / О.В. Арєф'єва, Д.М. Городинська // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – №8. – С.83–90.
15. Арєф'єва О.В. Оцінка рівня економічної стійкості підприємств сфери послуг / О.В. Арєф'єва, Д.М. Городинська // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 6. – С. 106-111.
16. Астахов В.П. Анализ финансовой устойчивости фирмы и процедуры, связанные с банкротством / В.П. Астахов. – М.: Ось-89, 1995. – 80 с.
17. Бабич Д.В. Сутність та особливості стійкого функціонування підприємства / Д.В. Бабич, І.В. Шишова // Сучасна економіка: зб. наук. пр. – Вип. 1. – К.: 2010. – С. 31 – 41.
18. Балабанов И.Т. Финансовый анализ и планирование хозяйственного субъекта / И.Т. Балабанов; [2-е изд., доп.]. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 137 с.
19. Баранівська Х.С. Особливості системи діагностики економічної стійкості як властивості підприємства / Х.С. Баранівська // Стратегія економічного розвитку України. – 2011. – Спец. вип. 28. – С. 104–110.
20. Бланк И.А. Финансовая стратегия предприятия / И.А. Бланк. – К.:

Ника-Центр: Эльга, 2004. – 720 с.

21. Боген А. Место продуктов пчеловодства на рынке / А. Боген // XXXIV международный конгресс по пчеловодству: тез. докл. 15-19 августа 1995 г. Лозанна, Швейцария, 1995. - С. 47-49.

22. Бондарева О.Б. Настольная книга пчеловода /О.Б. Бондарева. – Донецк: «Сталкер», 2008. - 314 с.

23. Боднарчук Л.І. Спеціалізація і концентрація виробництва / Л.І. Боднарчук, К.І. Ємець, Л.Л. Дудка // Пасіка. – 2008. – №12. – С. 2–3.

24. Борисова В.А. Методологічні аспекти фінансового менеджменту на підприємствах АПК/ В.А. Борисова // Вісник СНАУ. Серія: Фінанси і кредит. – 2007. – №2. – С. 39-44.

25. Брянцева И.В. Экономическая устойчивость предприятия: сущность, оценка, управление / И.В. Брянцева. – Хабаровск: ХГТУ, 2007. – 150 с.

26. Бугай В.З. Аналіз та оцінка фінансової стійкості підприємства / В.З. Бугай, В.М. Омельченко // Держава та регіони. – 2008. – № 1. – С. 34–39.

27. Бугера С.І. Промислове бджільництво: організаційно-правовий аспект / С.І. Бугера // Пасіка. – 2009. – №4. – С. 2–3.

28. Бурда А.І. Методичні підходи до оцінювання впливу складників тріади потенціалу на сталий розвиток підприємства / А.І. Бурда // Науковий вісник НЛТУ України. – Львів: РВВ НЛТУ України. – 2009. – Вип. 19. –С. 141–153.

29. Бурляй О.Л. Системний підхід до оцінки економічної стійкості аграрних підприємств / О.Л.Бурляй, Д.В.Деревянко // Збірник наукових праць Уманського держ. аграрного ун-ту. - Випуск 71, Ч.2 – Економіка. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://udau.edu.ua/library>

30. Важинський Ф. А. Девирсифікація та кооперація розвитку сільських територій регіону / Ф.А. Важинський, А.В. Колодійчук, О.С. Молнар // Науковий вісник Ужгородського університету (серія

«Економіка»). – Ч.3 – 2011. – №33.– С. 125–129.

31. Вакуленко Л. Л. Експорт та імпорт меду натурального та іншої сільськогосподарської продукції: сучасний стан і проблеми: Зб. наук. пр. / Л.Л. Вакуленко // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – Миколаїв, 2007. – Вип. 2 (40). – С. 79–86.

32. Васильчак С.В. Оцінка інноваційного розвитку підприємств бджільництва / С.В. Васильчак, // НВЖ. Бізнес-навіга-тор.- Херсон, 2012.

—

№ 2 (28). – С. 253-256.

33. Васильчак С.В. Економічна стійкість сільськогосподарських підприємств: стратегічний менеджмент / С.В. Васильчак, // Зб. наук. праць "Формування ринкових відносин в Україні" [за ред. І.Г. Мансурова] – Київ, 2015. – Вид. 6(169). – С. 67-70.

34. Виниченко И. И. Совершенствование методов управления основными средствами предприятий пчеловодства / И. И. Виниченко, Н. В. Кравченко // Научно-теоретический и практический «Современный научный вестник». – 2014. – № 15 (211). – С. 37- 46.

35. Галько Л.Р. Напрямки відновлення економічної стійкості підприємств швейної промисловості / Л.Р. Галько// Ефективна економіка. – 2014. – №8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/>

36. Галюк Л. Інтегрована оцінка економічної стійкості розвитку газорозподільних підприємств / Л. Галюк // Галицький економічний вісник. – 2012. – № 2(35). – С.145-154.

37. Геєць В.М. Нестабільність та економічне зростання / В.М. Геєць. – К. УІЕП, 2000. – 344 с.

38. Гиляровская Л.Т. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности / Л.Т. Гиляровская, Д.В. Лысенко, Д.А. Ендовицкий. – М.: ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2006. – 360 с.

39. Глушко О.В. Методичні основи оцінювання економічної

стійкості підприємств / О.В. Глушко // Економічний аналіз : зб. наук. праць. – 2013. – Том 13. – С. 281-287.

40. Голубев В. Социоприродная основа устойчивого развития / В. Голубев, П. Савченко // Экономист. – 1996. – № 8. – С. 71-76.

41. Гончаренко О.М. Діагностика та інструментарій оцінки стійкого розвитку підприємства / О.М. Гончаренко // Праці Одеського політехнічного університету. – 2011. - №2(36). – С. 312-319.

42. Городинська Д.М. Концептуальний підхід до управління економічною стійкістю підприємств з огляду формуючих її чинників / Д.М. Городинська // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Проблеми стійкого соціально-економічного розвитку України: Зб. наукових праць. – Харків: ХНУ, 2006. – Вип. № 730. – С. 75-78.

43. Грачев А. Основы финансовой устойчивости предприятия / А. Грачев // Финансовый менеджмент. – 2003.-№4. - С. 15-34.

44. Грачев А. В. Финансовая устойчивость предприятия: анализ, оценка и управление / А. В. Грачева. – М.: Дело и Сервис, 2004. – 192 с.

45. Грещак М.Г. Економіка підприємства: Підручник / [М. Г. Грещак, В. М. Колот, А. П. Наливайко, С. Ф. Покропивний, В. М. Сай, С.М. Соболев, О. С. Федонін, Г. О. Швиданенко]. - К. : КНЕУ, 2000. - 526 с.

46. Григорьев Г.П. Занимательное пчеловодство / Г.П. Григорьев. – Донецк: Донбасс. – 2008. – 392 с.

47. Гриник С. Екологічні аспекти виробництва продуктів бджільництва / С. Гриник // Український пасічник. – 2008. – № 7. – С. 33–37.

48. Гринкевич С.С. Економічні основи стратегічного управління фінансовою стійкістю підприємства в умовах ринкових перетворень / С.С. Гринкевич // Науковий вісник НЛТУ України. – 2008. – Вип. 18.5 – С. 110-114.

49. Гробов О.Ф. Критерии оценки меда и продуктов пчеловодства –

требования ВТО / О. Ф. Гробов, Р.Т. Ключко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rnsp.info/UserFiles/user/164.pdf>

50. Добровольська О.В. Економічний механізм регулювання економічної стійкості аграрних підприємств / О.В. Добровольська // Агросвіт.– 2007. – № 17. – С. 13 -16.

51. Добровольська О.В. Класифікація факторів впливу на економічну стійкість підприємств / О.В. Добровольська // Інвестиції: Практика та досвід. – 2007. – № 18. – С. 23–27.

52. Езерская С.Г. Методика оценки уровня экономической устойчивости промышленного предприятия / С.Г. Езерская // Социально-экономические проблемы развития региона: материалы Междунар. науч.-практ. конф. – Иваново: Иван. гос. ун-т, 2006. – Ч. II. – С. 76-81.

53. Елецких С.Я. Управление финансовой устойчивостью предприятия / С.Я. Елецких. – Краматорск: ДГМА, 2010. – 180 с.

54. Еремейчук Р.А. Обоснование стратегии устойчивого развития предприятия / Р.А. Еремейчук // Економіка розвитку. – 2002. – № 2(22). – С. 56–60.

55. Ємець К.І. Оцінка забезпеченості бджолиними сім'ями повноцінного запилення основних ентомофільних культур / К.І. Ємець // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – 2012. – № 4. – С. 61–64.

56. Ємець К.І. Витрати та реалізаційна ціна на продукцію бджільництва / К.І. Ємець, С.І. Бугера // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – 2011. – № 3. – С. 71-74.

57. Жученко Д.Б. Шляхи підвищення ефективності пасічного господарства / Д.Б. Жученко, В.С. Уланчук // Економіка АПК. – 2009. – №7. – С. 50–55.

58. Жученко Д.Б. Передумови створення регіонального кооперативного об'єднання пасічників / Д.Б. Жученко// Ефективна економіка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2750>

59. Загородна О. Діагностика фінансового стану і стійкості функціонування підприємства / О. Загородна, В. Серединська // Економічний аналіз: зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 7. – С. 262-265.

60. Зайцев О.Н. Оценка экономической устойчивости промышленных предприятий (на примере промышленности строительных материалов): Автореф. дис. – Хабаровск, 2007. – 23 с.

61. Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» № 469/97 - ВР від 17.07.1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80>

62. Золотов А.А. Оценка устойчивости функционирования и развития предприятий нефтегазовой промышленности: автореф. дис.... канд. экон. наук: 08.00.05// Золотов А.А.– Пермь, 2003. – 25 с.

63. Іванов В.Л. Концепція управління організаційно-економічною стійкістю промислового підприємства / В.Л. Іванов // Економіка. Менеджмент. Підприємництво. – 2011. – № 23 (І). – С. 75-80.

64. Іванов В.Л. Управління економічною стійкістю промислових підприємств (на прикладі підприємств машинобудівного комплексу): Монографія / В.Л. Іванов. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – 268 с.

65. Инновационный менеджмент /Под. ред. Оголевой Л.Н. – М.: 2004. – 238 с.

66. Каганець О. Оцінка меду за міжнародними та національними критеріями / О. Каганець [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/Piapk/2010_1/10odkinc.pdf

67. Карпенко Г.В. Шляхи вдосконалення фінансового стану підприємства / Г.В. Карпенко // Економіка та держава. - 2009. - №12. - С. 61-62.

68. Кіндрат О.В. Фінансова стійкість – компонентна складова комплексної характеристики фінансового стану підприємства / О.В. Кіндрат // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету

України: зб. наук.-техн. праць. – 2011. – Вип. 21.14. – С.216–222.

69. Ковалев В.В. Курс финансового менеджмента / В.В. Ковалев. – М.: ТК Велби, 2008. – 448 с.

70. Козловський С.В. Теоретико-методологічні підходи визначення стійкості економічних систем / С.В. Козловський, В.В. Семененко, Р.Ю. Шевчук //Збірник наукових праць ВНАУ. Серія: Економічні науки. – 2012. -№4 (70). - Том 2. – С. 106-110.

71. Козловський С.В. Управління сучасними економічними системами, їх розвитком і стійкістю. Монографія / С.В. Козловський. – Вінниця: «Меркьюрі-Поділля», 2010. – 423с.

72. Кондратьева Е.В. Комплексная оценка экономической устойчивости промышленного предприятия: автореф. дис. ... канд. экон. наук / Е.В. Кондратьева – Челябинск, 2004. – 28 с.

73. Корж В.Н. Рациональное практическое пчеловодство: Книга 4. «Интенсивное пчеловодство» / В.Н. Корж. – Харьков, 2005. – 240 с.

74. Кроленко М. С. Система показників економічної стійкості промислового підприємства / М. С. Кроленко // Економічний вісник Донбасу. - 2011. – № 3 (25). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Evd/2011_3/35.pdf.

75. Корнехо Л.Г. Экономическая оценка пчеловодных хозяйств / Л.Г. Корнехо, Б. Ицкович, А.Х. Петроки //Апиакта. – 1969. - №1. – С.18-29.

76. Кравченко М. В. Підвищення економічної стійкості аграрних підприємств / М. В. Кравченко // Економіка: реалії часу. – 2014. – № 1(11). – С. 38-42. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economics.opu.ua>.

77. Кравченко М. В. Методологічні основи стійкого розвитку підприємств бджільництва / М. В. Кравченко // Економіка. Управління. Інновації. – 2014. – Вип. № 1 (11). – С. 57-58.

78. Кравченко М. В. Умови забезпечення економічної ефективності бджільництва / М. В. Кравченко // Вісник Одеського національного університету: Серія економіка. – 2014. – Вип. 2/3, Т. 19. – С. 172-175.

79. Кравченко М. В. Технологія виробництва та отримання товарного меду на пасіці / М. В. Кравченко // Науковий вісник Херсонського державного університету: Серія Економічні науки. – 2014. – Вип. 7/3. – С. 62-64.

80. Кравченко М. В. Основні технологічні засоби, використовувані при отриманні товарного меду на пасіках / М. В. Кравченко // Кримський економічний вісник: науковий журнал. – 2014. – № 2 (09). – Квітень. – С. 113-115.

81. Кравченко М. В. Вплив євроінтеграції на підприємства бджільництва України / М. В. Кравченко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського: Серія економіка. – 2015. – Вип. № 4. – С. 79-80.

82. Кравченко М. В. Умови для успішного розвитку економічної ефективності бджільництва / М. В. Кравченко // Кримський економічний вісник: науковий журнал. – 2014. – № 4 (11). – Серпень. – С. 72-74.

83. Лазня А. В. Зв'язок поняття «фінансова стабільність» із категоріями економічної науки / А. В. Лазня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pprbsu/2012.../34_01_21.pdf.

84. Лебедев В. И. Экологическая чистота продуктов пчеловодства / В.И. Лебедев, Е.А. Мурашова // Пчеловодство. – 2003. – № 4. – С. 21–24.

85. Лисецький А.С. Україна: Проблеми стабілізації і сталого розвитку продуктивних сил аграрного сектору економіки / А.С. Лисецький, В.Ф. Боженар, Б.М. Данилишин – К.: Нічлава, 1997. – 130 с.

86. Лыба В.А. Экономическая устойчивость предприятия: основные понятия и составляющие системы / В.А. Лыба, Д.С. Ревенко // Економіка

та управління підприємствами машинобудівної галузі: проблеми теорії та практики. – 2013. – № 1 (21). – С.56-64.

87. Лях Л.М. Забезпечення фінансової стійкості сільськогосподарських підприємств: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.04.01 / Л.М. Лях; Ін-т аграр. економіки УААН. – К., 2002. – 20 с.

88. Лях Л.М. Про визначення основних критеріїв фінансової стійкості сільськогосподарських підприємств / Л.М. Лях // Економіка АПК. – 2000. – № 2. – С. 71-73.

89. Малий бізнес: стійкість та компенсаторні можливості / [Г.В. Козаченко, А.Е. Воронкова, В.Ю. Медяник, В.В. Назаров]. – К.: Лібра, 2003. – 328 с.

90. Макаренко П.М. Показники оцінки економічної стійкості аграрних підприємств / П.М. Макаренко, Л.О.Чіп // АгроСвіт. – 2008. – №24. – С. 34-37.

91. Макаренко П.М. Формування кредитного кооперативу в аграрному секторі / П.М. Макаренко, О.В. Добровольська // АгроСвіт. – 2008. – № 2. – С. 9–16.

92. Маркс К. Капитал / К. Маркс; [под ред. Ф. Энгельса]. – М.: Политиздат, 1975. – Т. III: Критика политической экономии, кн. III: Процесс капиталистического производства, взятый в целом. – Ч. 2. – 509-1084 с.

93. Матейко С.В. Модель контролінгу фінансово-економічного стану підприємства / С.В. Матейко // Держава та регіони. – 2004. - №2. – С.130-132.

94. Математическое моделирование экономических процессов в сельском хозяйстве / А.М. Гатаулин, Г.В. Гаврилов, Т.М. Сорокина и др. ; под ред. А.М. Гатаулина. – М.: Агропромиздат, 1990. – 432 с.

95. Матушевська О.А. Визначення зовнішніх факторів економічної стійкості підприємств промисловості / О.А. Матушевська // Вісник СевНТУ. Серія: Економіка і фінанси. – 2012.– Вип. 130. – С. 126–130.

96. Мельник Т.І. Сутність фінансово-економічної стійкості

підприємств / Т.І. Мельник // Вісник Макіївського економіко-гуманітарного інституту: збірник наукових праць. – 2011. – № 8. – С. 63-67.

97. Мірошніченко, Т.С. Основні поняття стійкості економічного розвитку / Т.С. Мірошніченко // Економічний вісник Донбасу : зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 3. – С. 37 - 41.

98. Молдаван Л.В. Місце і роль кооперативів у сталому розвитку аграрного сектора економіки / Л.В. Молдаван // Кооперативний маркетинг в агробізнесі: проблеми і перспективи розвитку в Україні. – Житомир: Вид-во ЖНАЕУ, 2012. – С.10–17.

99. Неживенко Е.А. Модель формирования образовательного потенциала промышленного предприятия / Е.А. Неживенко // Человек общество - окружающая среда: Сб. науч. тр. Екатеринбург: УрО РАН, 2001. - Ч. 2. - С. 230-232.

100. Неживенко Е.А. Прогнозирование конкурентноспособности промышленного предприятия / Е.А. Неживенко, А.Г. Гончаров - Челябинск : ЧелГУ, 2000. - 39 с.

101. Оцінка, аналіз, планування фінансового становища підприємства: [монографія / за ред. проф. Чупіса А.В.]. – Суми: Довкілля, 2001. – 318 с.

102. Пастухова В.В. Стратегічне управління підприємством: філософія, політика, ефективність: [монографія] / В.В. Пастухова. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2002. – 302 с.

103. Пергамент М.Д. Управление экономической устойчивостью полиграфических предприятий: автореф. дис... канд. экон. наук: 08.00.05 // Пергамент М. Д. - М., 2005.- 26 с.

104. Передерієнко Н.І. Фінансовий менеджмент: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Н.І. Передерієнко, Я.В. Котляревський, О.М. Дем'яненко. – Л.: УАД, 2008. – 200с.

105. Перетятко А.В. Дослідження сутності поняття економічна стабільність промислового підприємства / А.В. Перетятко. [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Suek/2011_3/Peret.pdf.

106. Поверляк Т.І. Фінансово-економічна стійкість як складова економічної стабільності підприємств / Т.І. Поверляк // Вісник Таврійського державного агротехнологічного університету. - 2013. - №1. – С. 181-186.

107. Поліщук О.А. Теоретико-методологічні основи оцінки економічної стійкості сільськогосподарських підприємств / О.А. Поліщук // Економіка: проблеми теорії та практики. – 2007. – Вип. 225, т.2. – С.367–374.

108. Поліщук О.А. Економічна стійкість підприємства – стратегічний напрям його діяльності / О.А. Поліщук // Вісн. Хмельницького нац. ун-ту. – 2006. – Вип. 6, Т.3. – С. 69-73.

109. Полищук В.П. Пчеловодство: справочное пособие / В.П. Полищук, В.П. Пилипенко. – К.: Высшая школа. – 2009. – 312 с.

110. Приймак Г. М. Практичне бджільництво / Г. М. Приймак. – К.: ННЦ «Ін-т аграр. економіки», 2009. – 587 с.

111. Про бджільництво: Закон України від 22 лют. 2000 р. № 1492 – III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 21. – С. 346–354.

112. Проблеми, стан та перспективи бджільництва в Україні / Р.С. Федорук, І.І. Ковальчук, Л.М. Ковальська, А.Р. Гавраняк. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inenbiol.com/ntb/ntb5/pdf/9/3.pdf>.

113. Проект Програми розвитку бджільництва України на період 2016-2020 рр. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prokopovich.com.ua/>

114. Прокопчук О.А. Комплексна система управління економічною стійкістю сільськогосподарських підприємств / А.О. Прокопчук // Економіка: проблеми теорії та практики: зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 241, Т.2. – С. 407-413.

115. Прокопчук О.А. Забезпечення економічної стійкості сільськогосподарських товариств: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: / О. А. Прокопчук. – Житомир, 2008. – 20 с.
116. Проценко Н.Б. Організаційно-економічний механізм забезпечення довгострокової економічної стійкості промислових підприємств: : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: / Н.Б. Проценко. – Донецьк, 2008. – 20 с.
117. Прокоф'єва Л.В. Стан і розвиток бджільництва Росії / Л.В. Прокоф'єва // Бджільництво. - 2004. - № 5. - С.4-6.
118. Пястолов С.М. Анализ финансово-хозяйственной деятельности предприятия /С.М. Пястолов. – М.: ИЦ «Академия», 2004. – 336 с.
119. Разанов С.Ф. Розвиток бджолиних сімей за виробництва бджолиного обніжжя та перги / С.Ф. Разанов // Збірник наукових праць ВНАУ. – 2013. - Вип. 1 (71). – С. 108-111.
120. Райзберг Б.А. Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева – [2-е изд.] – М.: ИНФРА-М, 1998. – 386 с.
121. Рахнянська О.П. Економічна стійкість підприємства / О.П. Рахнянська. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/.../2009_2/Rahnanska_209.htm.
122. Рекомендації з використання бджолиних сімей для запилення ентомофільних культур / УААН Ін-т бджільництва ім. П.І. Прокоповича. – Київ, 2004. – 12с.
123. Руденко Є.В. Основні напрями та шляхи розвитку бджільництва / Є.В. Руденко, І.Г. Маслій, С.М. Нємцова // Вісник аграрної науки. – 2006. – №5. – С. 40–42.
124. Свешникова М.С. Стратегія управління фінансовою стійкістю підприємства / М.С. Свешникова // Фінанси України. – 2000. – № 11. – С. 148-152.
125. Семененко І. М. Вплив результатів інноваційної діяльності на

економічну стійкість підприємства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: / І. М. Семененко. – Луганськ, 2009. – 20 с.

126. Семененко І. М. Економічна стійкість підприємства: сутність і поняття / І. М. Семененко // Вісник Східноукр. нац. ун-ту імені Володимира Даля: зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 2 (144). – С. 78 – 82.

127. Сибаль Я.І. Економіко-математичне моделювання в АПК / Я.І. Сибаль, З.С. Кадюк, І.Є. Іваницький. – Львів: Магнолія, 2013. – 277 с.

128. Скриль О.К. Особливості трактування економічної категорії «економічна стійкість промислових підприємств» / О.К. Скриль // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2014. – №1(25). – С.90-94.

129. Скрипник Н.Є. Особливості розвитку конкурентного потенціалу економіки України: регіональний аспект / Н.Є. Скрипник // БізнесІнформ. – 2014. – №2. – С. 89–94.

130. Сокол О.Г. Методичні засади проведення моніторингу економічної стійкості сільськогосподарських підприємств / О.Г. Сокол // Агросвіт. – 2009. – № 3. – С. 47-50.

131. Соколова Н.І. Фінансова стійкість сільськогосподарських підприємств: інтегральна оцінка, інформаційно-експертне забезпечення / Н.І. Соколова – Херсон: Херсон. держ. ун-т, 2006. – 196 с.

132. Статистичні дані FAOSTAT [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://faostat.fao.org/site/339/default.aspx>.

133. Статистичний щорічник Дніпропетровської області за 2013 рік. – Дніпропетровськ.: Головне управління статистики у Дніпропетровській області, 2012. – 514 с.

134. Статистичний щорічник України за 2013 рік. – К.: Консультант, 2012. – 551 с.

135. Стоянова Е.С. Финансовый менеджмент: Российская практика / Е.С. Стоянова. – М.: Перспектива, 1995. – 308 с.

136. Теорія фінансової стійкості підприємства: Монографія / О.В.

Мороз, Т.М. Кравченко, І.М. Кулик; под. ред. М.С. Заюкова. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2004. – 155 с.

137. Ткач І. Проблеми забезпечення стійкості економіки / І. Ткач // Соціально-економічні проблеми і держава. – 2012. – Вип. 1 (6). – С. 184-188. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2012/12timzse.pdf>.

138. Ткаченко С. М. Сутність економічної стійкості підприємств та її складові / С. М. Ткаченко // Ефективна економіка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=1350>.

139. Топалов А.Д. Умови формування вільних цін на продукцію сільського господарства /А.Д. Топалов, Н.М. Проскуріна// Вісник Запорізького національного університету. – 2009. – №1(4). – С. 103-107.

140. Тридід О.М. Оцінювання фінансової стійкості підприємства: моногр. / О.М. Тридід, К.В. Орехова. – К.: Національний банк України: Університет банківської справи, 2010. – 143 с.

141. Туган-Барановский М.И. Экономические очерки / М.И. Туган-Барановский – М. : РОССПЭН, 1998. – 527 с.

142. Турило А. М., Богачевська К. В. Потенціал підприємства: сутність, класифікація, види / А.М. Турило, К.В. Богачевська // БізнесІнформ. – 2014. – №2. – С. 259–263.

143. Тхор С.А. Проблемы формирования модели устойчивого экономического развития / С.А. Тхор // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2006. – №5(99). – С. 25.

144. Тютюнник Ю.М. Формування методики факторного аналізу показників фінансової стійкості аграрних підприємств / Ю.М. Тютюнник // Облік і фінанси АПК. – 2009. - №1. – С. 111-115.

145. Ульянич М.В. Про бджільництво / М.В. Ульянич. – К.: Основа, 2005. – 532 с.

146. Ульянич Н.В. Международное пчеловодство / Н.В. Ульянич. – К.: Основа, 2004. – 152 с.
147. Фатхутдинов Р.А. Инновационный менеджмент :Учебник для вузов / Р.А. Фатхутдинов. - СПб.: Питер, 2007. - 448 с.
148. Фінансовий аналіз: [модульний курс] / Я.П. Квач, Г.В. Кошельок, О.М. Терещенко, Г.В. Юр'єва. – Одеса.: ТОВ «Елтон», 2010. – 470 с.
149. Харитонов О.С. Економічна стійкість підприємства як основа забезпечення його конкурентоспроможності: автореф. дис. ...канд. екон. наук: / О.С. Харитонов. – Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2008. – 20 с.
150. Харчук Т.В. Характеристика економічної стійкості підприємства та її елементів / Т.В. Харчук // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2011. – № 34. – С. 332-335.
151. Ходакова В.Є. Оцінка стійкості фінансового стану підприємства / В.Є. Ходакова, Н.А. Соколова, Т.В. Лук'яненко // Економіка і управління. – 2003. – № 2 (20). – С. 71-76.
152. Хорев А.И. Управление организационно-экономической устойчивостью хлебопекарных организаций / А.И. Хорев, А.Н. Полозова, Н.В. Фролова. – Воронеж: Центр. – чернозем. кн. изд-во, 2002. – 200 с.
153. Христенко О.А. Вплив концентрації галузі бджільництва на її ефективність / О.А. Христенко // Вісн. аграр. науки Причорномор'я. – 2007. – Вип. 3, т. 2. – С. 189–193.
154. Христенко О.А. Кооперація – шлях до ефективного бджільництва / О.А. Христенко // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету. – 2010. – № 2(10) – С. 407 – 412.
155. Цямрюк Ю.С. Зміст економічної стійкості підприємства та методи її аналізу / Ю.С. Цямрюк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://suiai.edu.ua/projects/icmiuiep/download/conference-2009->

section-2-1-tsyamryuk_yus-report.doc.

156. Чехов С.А. Продукція бджільництва: Ціни, витрати, прибутки агровиробництва та інфраструктура продовольчих ринків України / За ред. О. М. Шпичака. К.: ІАЕ, 2000. – С. 210–218.

157. Чехов С.А. Формування і функціонування ринку продукції бджільництва в Україні : автореферат дис. ... канд. екон. наук / С. А. Чехов // Ін-т аграрної економіки УААН. – К., 2002. – 19 с.

158. Чечетова Н.Ф. Фінансова стійкість регіональної економічної системи: методологія і практика: автореф. дис. ... доктора екон. наук: спец, 08.00.05 – розвиток продуктивних сил / Н.Ф. Чечетова. – Донецький державний університет управління, 2011. – 34 с.

159. Чіп Л.О. Напрямки підвищення економічної стійкості аграрних підприємств / Л.О.Чіп // Агросвіт. – 2008. – №23. – С. 32-36.

160. Чіп. О. Л. Проблеми підвищення економічної стійкості аграрних підприємств/ Л.О.Чіп // Економіка АПК. – 2010. – №11. - С.25-28.

161. Шамрін Р.В. Розробка методики оцінки економічної стійкості підприємств / Р.В. Шамрін // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – №4(8). – С.103-107.

162. Шамота Г.М. Дослідження підходів до комплексної оцінки фінансового стану підприємства / Г.М. Шамота, Д.О. Малиш // БізнесІнформ. – 2013. – №3. – С. 271–278.

163. Шатько О. В. Особливості формування ринку українського меду / О.В. Шатько, Л.Л. Дутка, В.М. Дегодюк // Пасіка. – 2009. – № 3. – С. 2–5.

164. Шандова Н.В. Оцінка загальної стійкості розвитку промислового підприємства / Н.В. Шандова // Економічний простір: зб. наук. пр. – 2009. – № 21. – С.276–292.

165. Шеремет А.Д. Методика фінансового менеджмента / А.Д. Шеремет, Р.С. Сайфумен, Е.В. Негашев. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 208 с.

166. Шеремет А.Д. Методика фінансового аналізу / А.Д. Шеремет,

Р.С. Сайфулин. – М.: ИНФРА-М, 1995. – 56 с.

167. Ядгаров Я.С. История экономических учений / Я.С. Ядгаров. – М.:ИНФРА-М, 2009. – 480 с.

168. Яценко О.М. Державне регулювання якості продукції бджільництва: світовий досвід та вітчизняна практика / О.М. Яценко // Економіка та управління АПК. – 2009. – Вип. 1 (66). – С. 156–164.

169. Яценко О. М. Зовнішня торгівля продукцією бджільництва України / О.М. Яценко // Матеріали XVII Міжнародного конгресу Федерації бджолярських організацій країн центральної і східної Європи – Апіславії. – К., 2009. – С. 49–56.

170. Яценко О.М. Кон'юнктура світового ринку продукції бджільництва та тенденції розвитку зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів господарювання України / О.М. Яценко. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum./nvnu_eamb/2012_177_4/12yom.pdf

171. Яценко О.М. Формування і реалізація конкурентних переваг галузі бджільництва України: монографія / О.М. Яценко. – Житомир: Вид-во «Житомирський національний агроекологічний університет», 2011. – С. 226.

172. Aaker D. Managing Brand Equity / D. Aaker. – N.Y.: Free Press, 1991. – 394 p.

173. Altman E.I. Financial Ratios. Discriminant Analysis, and the Prediction of Corporate Bankruptcy / E.I. Altman // Journal of Finance. – September 1968. – P. 589-609.

174. Altman E.I. Zeta Analysis: A New Model to Identify Bankruptcy Risk of Corporation / E.I. Altman, R.G. Haldeman, P. Narayanan // Journal of Banking and Finance. June 1977. – P. 29-54.

175. Beaver W.H. Market Prices, Financial Ratios and the Prediction of Failure / W.H. Beaver // Journal of Accounting Research. 1968. – № 2. – P. 179-192.

176. Keller K. Strategic Brand Management / K. Keller. – Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 1998. – 106 p.

177. Spencer D.D. The Structure and Regulation of Financial markets / D.D. Spencer. – NY: Oxford Un-ty Press, 2006. – 270 p.

178. «Corporate Crisis Management». – Center for Chemical Process Safety of the American Institute of Chemical Engineers. – New York, USA, 2005. – 31 p.

179. Kravchenko M. V. The state of beekeeping in Ukraine / M.V. Kravchenko // Съвременни проблеми на регионалното развитие: Събрани статии. Т.1 – Академично издателство на Аграрния университет Пловдив, България, 2014. –С. 227-231.

180. Kravchenko M.V. The state enterprises beekeeping in Ukraine 2013-2014/ M. V. Kravchenko // The providing of sustainable development of agricultural sector for its innovative base: collective monographof / under the general editorship of G. Pavlova and L. Vasiliva. – Science and Education Ltd (Registered in ENGLAND & WALES, Registered Number: 08878342) OFFICE 1, VELOCITY TOWER, 10 ST. MARY'S GATE, SHEFFIELD, S YORKSHIRE, ENGLAND, 2015. – P. 90-96.

